

บทที่ ๔

ธรรมชาติของจิต

จิตคืออะไร

ก. คำว่าจิตตามความหมายของรูปวิเคราะหฺ์ศัพท์

คำว่าจิตมีรูปวิเคราะหฺ์ศัพท์ทางนิรุกติศาสตร์ ดังนี้

"จิณฺ เตติ วิชานาติติ จิตฺตํ"^๑

แปลว่า ธรรมชาติโดยอ้อมคิด คืออ้อมรู้แจ้ง เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่าจิต

ตามนัยของรูปวิเคราะหฺ์ศัพท์นั้น จิตก็คือธรรมชาติที่คิดหรือมีธรรมชาติที่รู้ ถ้ามีปัญหาถามว่า "จิตคิดและรู้อะไร" หรือ "จิตคิดและรู้อย่างไร" แล้ว จะเห็นว่าในพุทธปรัชญามีคำอธิบายเกี่ยวกับจิตในแง่คำถามดังกล่าวไว้อย่างชัดเจนและพิศดาร ซึ่งจะนำมากล่าวเป็นลำดับไป

ในธาตุปทปิฎกา^๒ ท่านแปลคำว่าจิตนี้เป็น ๔ นัย คือ

๑. จิต หรือใจ
๒. วิจิตรหรือตระการ
๓. จิตรกรรม และ
๔. อัศจรรย์

สวามีสังฆยานันทบุรี^๓ ได้ให้ทรรศนะว่า คำว่าจิตนี้ อาจจะมาจากธาตุ ๓ ธาตุ คือ จินตธาตุ แปลว่านึก จิธาตุ แปลว่ารวบรวมหรือสั่งสม และจิตตธาตุ แปลว่าระบายนี เมื่อรวมความหมายของธาตุทั้ง ๓ นี้แล้ว คำว่าจิตจึงมีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สิ่งที่นึกหรือเข้าใจอารมณ์
๒. เป็นสิ่งที่ทรงพฤติการต่าง ๆ ซึ่งเป็นเครื่องขยายออก (เช่น บางครั้งโกรธ บางครั้งรัก เป็นต้น)
๓. สิ่งที่เป็นเหตุให้สิ่ง ๆ หนึ่งปรากฏเป็นหลายสิ่ง

ข. คำนิยามของคำว่าจิต

การนิยามความหมายคำว่าจิตที่ปรากฏในพุทธปรัชญาโดยทั่ว ๆ ไปนั้น คือ

"จิตคือธรรมชาติที่คิดหรือรู้อารมณ์"^๔

- ๑ อภิธัมมัตถวิภาวินิยา ปฐมภาค, (พระนคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), ข้อ ๔๔ หน้า ๑๒๓
- ๒ หลวงเทพรัตนานุกิษย์, ธาตุปทปิฎกา, (พระนคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๐๙), หน้า ๑๓๖
- ๓ สวามีสังฆยานันทบุรี, ปรัชญาโยคะ (พระนคร: โรงพิมพ์ศูนย์การพิมพ์, ๒๕๑๑), หน้า ๑๑-๑๖
- ๔ สมาคมศูนย์ค้นคว้าพระพุทธศาสนาวิเศษ, อรรถกถาอัฐรสาลี ตอน ๒, หน้า ๑๐๔ และ อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวินิฎกาทแปล, ฉบับแปลโดยมหาจุฬาราชวิทยาลัย, หน้า ๒๐ และ ๑๒๒

ตามทรรศนะของพุทธปรัชญานั้น จะเห็นว่า ธรรมชาติของจิตนั้นเป็นธรรมชาติที่คิดหรือรู้-
อารมณ์ จากนัยดังกล่าวนี้ จิตจึงแตกต่างกับกายโดยสิ้นเชิง เพราะธรรมชาติของกายตามทรรศนะของ
พุทธปรัชญานั้น คิดและรู้อารมณ์ไม่ได้ สิ่งที่คิดหรือรู้อารมณ์ได้นั้น คือจิต

คำว่าอารมณ์ในพุทธปรัชญานั้น หมายถึงสิ่งที่จิตรู้ สิ่งที่จิตรู้นี้อาจจะหมายถึงอะไรก็ได้ที่ผ่าน
มาทางทวาร ๖ คือ หางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ สิ่งที่ผ่านมาจากทวาร ๖
(โดยมีจิตคอยกำหนดรู้)ทั้งหมดเป็นอารมณ์ทั้งสิ้น อนึ่งการรู้อารมณ์ของจิตนี้อาจแบ่งได้เป็น ๓ แบบ คือ

๑. การรู้แบบสัญญา คือจำได้ เช่นจำได้ว่า สีดำ สีขาว คนนั้น คนนี้ ผู้ชาย และผู้หญิง
เป็นต้น

๒. การรู้แบบปัญญา คือรู้ตามความจริง เช่นรู้ว่าสิ่งนั้นดี และสิ่งนี้ชั่ว เป็นต้น

๓. การรู้แบบวิญญาณ คือการรู้อารมณ์ที่เกิดตามทวาร ๖ เช่น เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รุ้รส รู้
สิ่งที่ถูกต้องกาย และรู้อารมณ์เป็นต้น

ในอรรถกถาอัญญาสาสนี^๑ ให้คำนิยามจิตไว้ว่า

"ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่าคิดหรือรู้แจ้งอารมณ์ เพราะสิ่งสมสันดานของตน เพราะ
เป็นธรรมชาติอันกรรมกิเลสสิ่งสมวิบาก และเพราะเป็นธรรมชาติวิจิตร"

ส่วนในอภิธรรมมัตตสังคหบาลีและอภิธรรมมัตตวิภาวินีฎีกา^๒ ได้ให้คำนิยามจิตต่างไปจากอรรถกถา-
อัญญาสาสนีเล็กน้อยว่า

"ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะทำให้วิจิตร... เพราะภาวะแห่งตนเป็นธรรมชาติวิจิตร...
เพราะอันกรรมและกิเลสสิ่งสมไว้... เพราะรักษาไว้ซึ่งอัตภาพอันวิจิตร... เพราะสิ่งสมซึ่งสัน-
ดานของตน... และเพราะมีอารมณ์อันวิจิตร"

คำนิยามข้างต้นนั้น ท่านอธิบายไว้ดังนี้

ชื่อว่าจิตเพราะทำให้วิจิตร คือวิจิตรโดยการกระทำ เพราะจิตนี้ จึงทำให้วัตถุสิ่งของ ประ-
ติษฐานกรรม และความประพฤติกของสัตว์ในโลกมีประการต่าง ๆ คือมีทั้งงดงาม น่าดู แปลกประหลาด น่า-
เกลียด และน่าสะพึงกลัว เป็นต้น ซึ่งทั้งหมดเกิดจากจิตหรือเป็นไปตามที่จิตคิด

ชื่อว่าจิตเพราะภาวะแห่งตนเป็นธรรมชาติวิจิตร คือจิตนั้นนอกจากวิจิตรโดยการกระทำแล้ว ยัง
วิจิตรโดยตัวของมันเอง คือมีความเป็นไปโดยประการต่าง ๆ เช่น จิตที่เป็นกุศล อกุศล วิบาก และ
กิริยา หรือจิตที่เป็นไปโดยนัยว่า จิตมีราคะ จิตมีโทสะ จิตมีโมหะ จิตไม่มีราคะ จิตไม่มีโทสะ จิตไม่
มีโมหะ จิตมีรูปเป็นอารมณ์ จิตมีเสียงเป็นอารมณ์ จิตมีศรัทธา จิตมีปัญญา จิตดี และจิตเลว เป็นต้น

ชื่อว่าจิตเพราะอันกรรมและกิเลสสิ่งสมไว้ คือกรรมต่าง ๆ ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว และกิเลส
ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลายอยู่เป็นประจำ เป็นสิ่งที่มีการสั่งสมไว้ในจิต จิตเป็นตัวการเก็บสั่งสม-
กรรมและกิเลสไว้มาแต่อดีต ครั้นจิตมาได้รับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบัน ก็จะสนับสนุนให้กรรมและกิเลส-

๑ สมาคมศูนย์ค้นคว้าพระพุทธศาสนาวัชรประเทศ, อรรถกถาอัญญาสาสนี ตอน ๒, หน้า ๓๔

๒ คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัย, อภิธรรมมัตตสังคหบาลีและอภิธรรมมัตตวิภาวินีฎีกา ฉบับ
แปล, หน้า ๒๑

ปรากฏขึ้นใหม่ แล้วจะเก็บส่งสมต่อไปอีก

ชื่อว่าจิตเพราะรักษาไว้ซึ่งอัธยาพจน์วิจิตร เพราะกรรมต่าง ๆ ที่สัตว์ทำไว้ ย่อมก่อให้เกิดวิบากคือผลโดยประการต่าง ๆ เช่น เป็นเทวดา เป็นมนุษย์ เป็นดิรัจฉาน เป็นหญิง เป็นชาย มีผิวพรรณดีหรือเลว เป็นต้น ผลแห่งกรรมนั้นจิตเป็นตัวรักษา กรรมแม้จะทำไว้ช้านานปานใดก็ตาม วิภกกล่าวคือ ผลจะติดตามคอยให้ต้องได้รับเมื่อถึงโอกาส

ชื่อว่าจิตเพราะสังขมซึ่งสันดานของตน เพราะเมื่อทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งเสมอ ๆ เป็นนิตย์แล้ว จิตก็ย่อมสังขมสิ่งนั้นไว้ ทำให้เกิดความชำนาญหรือคุ้นเคยกับการกระทำนั้น ครั้นจิตดวงเก่าดับไป ก็ส่งมอบกิจการงานให้แก่จิตดวงใหม่โดยไม่ขาดสายในลักษณะที่เป็นอนันตรปัจจัยและอาเสวนปัจจัย* เป็นต้น

ชื่อว่าจิตเพราะมีอารมณ์อันวิจิตร เพราะจิตนี้รับอารมณ์ต่าง ๆ อยู่เสมอ สลับเปลี่ยนวนเวียนอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ เช่น เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้กลิ่น รุส รุสสิ่งที่ต้องกาย หรือรุธรรมารมณ์ผู้มีได้ขาด ดังนั้น จิตจึงมีอารมณ์อันวิจิตรเพราะรับอารมณ์ได้ต่าง ๆ นานาประการ

๑. คำไวพจน์ของคำว่าจิต

คำว่าจิตนี้ มีชื่อที่ใช้เรียกแทนแตกต่างกันไปหลายชื่อ ในบาลีอภิธานปทีปิกา^๑ แสดงไว้ ๖ ชื่อ ดังนี้

๑. จิตตะ
๒. เจโต
๓. มโน
๔. วิญญาณ
๕. หทัย และ
๖. มานัส

ในพระไตรปิฎก ได้แสดงคำที่เป็นไวพจน์ของจิตไว้ในที่หลายแห่ง มีจำนวนถึง ๑๐ คำ

ดังนี้

๑. จิต
๒. มโน
๓. มานัส
๔. หทัย
๕. ปัญฺตระ
๖. มนายตนะ
๗. มนินทริย
๘. วิญญาณ

* อนันตรปัจจัย คือธรรมที่ยังจิตดูบาทอันเหมาะสมให้เกิดขึ้นในลำดับของตน ๆ ด้วยอำนาจจิตที่เกิดก่อน อาเสวนปัจจัย คือธรรมที่เป็นปัจจัยเพื่อให้ธรรมทั้งหลายเกิดซ้ำ ๆ กันและมีกำลังเหมือนการประกอบ การในตอนแรก

๑ ด. นาคประทีป, บาลีอภิธานปทีปิกา พร้อมทั้งลจฺจ, หน้า ๒๔

๙. ญาณชั้นธัมม และ

๑๐. มโนวิญญาณธาตุ^๑

คำทั้ง ๑๐ คำนี้เป็นชื่อของสิ่งเดียวกันคือจิต แต่ที่เรียกว่าจิตเป็นชื่อต่าง ๆ แปรลกกันออกไป
นั้น เพราะเรียกชื่อจิตไปตามขั้นตอนหรือหน้าที่ที่จิตทำงานต่าง ๆ กันไป ชื่อของจิตทั้ง ๑๐ นี้ ท่าน
อธิบายไว้ในอรรถกถาอัฐสาสนี^๒ ดังนี้

จิต ธรรมชาติโดยอ้อมคิด ธรรมชาตินั้นชื่อว่าจิต

มโน ธรรมชาติโดยอ้อมน้อมไปหาอารมณ์ ธรรมชาตินั้นชื่อว่ามโน

หทัย ธรรมชาติของจิตที่รวบรวมอารมณ์ไว้ในภายใน ชื่อว่าหทัย

มานัส ธรรมชาติที่มีสังหะคือความพอใจไว้ในจิต ชื่อว่ามานัส

ปิตฺตระ ธรรมชาติที่มีลักษณะผ่องใส ชื่อว่าปิตฺตระ

มนายตนะ ธรรมชาติที่ต้องเข้าไปอาศัยอายตนะเป็นเครื่องคิดต่ออารมณ์ที่มากกระทบ ชื่อว่า
มนายตนะ

มโนทริย ธรรมชาติที่ครองความเป็นใหญ่ในกิจการทั้งปวง ชื่อว่ามโนทริย

วิญญาณ ธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ ชื่อว่าวิญญาณ

ญาณชั้นธัมม ธรรมชาติที่มีญาณเป็นเหตุ เป็นปัจจัยประกอบ ชื่อว่าญาณชั้นธัมม

มโนวิญญาณธาตุ ธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์ ชื่อว่ามโนวิญญาณธาตุ

๑ พ. มหา. ๒๔/๔/๓ พ. จุฬ. ๓๐/๘๖/๒๗ พ. ปฎิ. ๓๑/๔๑๒/๒๐๑ อภิ. ลัง. ๓๔/๓๒/๑๒

๒ สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนาวิศวะเกศ, อรรถกถาอัฐสาสนี ตอน ๒, หน้า ๑๔๓-๑๔๔

ประเภทของจิต

ก. การจัดประเภทจิตตามแนวพระสูตร

ในพระสูตรต้นตัญญู ปรากฏว่ามี การวิเคราะห์จิตเป็นประเภทต่าง ๆ เช่นเดียวกับในพระอภิธรรม แต่การวิเคราะห์จิตเป็นประเภทต่าง ๆ ในพระสูตรนั้นไม่ละเอียดเหมือนในพระอภิธรรม เพราะพระพุทธพจน์ที่อธิบายจิตในพระสูตรนั้นเป็นแนวเดียวกันกับการอธิบายกาย คือมุ่งประโยชน์ในทางปฏิบัติมากกว่าในแง่เหตุผลทางเมตาฟิสิกส์ การจัดประเภทจิตตามที่ปรากฏในพระสูตรนั้น มีอยู่ในสูตรหลายสูตรด้วยกัน แต่ในที่นี้จะนำสูตรเพียงบางสูตรมาเพื่อเป็นแนวในการศึกษาพิจารณา ดังนี้

๑. การจัดประเภทจิตตามนัยชั้น ๕

ตามนัยของชั้น ๕ ถือว่า สิ่งที่มีบัญญัติเรียกว่า "คน" หรือ "สัตว์" เป็นต้นนั้น เป็นสิ่งที่ประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบ ๕ อย่าง เรียกว่าเบญจขันธ์ หรือชั้น ๕ ชั้น ๕ นั้นมีดังนี้

๑. รูปขันธ์ คือส่วนที่เป็นรูปทั้งหมด ได้แก่แก้วหาญรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔

๒. เวทนาขันธ์ คือธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ เช่นความรู้สึกลสบาย ไม่สบาย ดีใจ เสียใจ หรือเฉย ๆ

๓. สัญญาขันธ์ คือธรรมชาติที่จำได้หมายรู้ เป็นความจำได้หมายรู้อารมณ์นั้น ๆ หรือสิ่งต่าง ๆ ว่าเป็นอะไร เช่น เป็นคน สัตว์ หรือสิ่งของ หรือมีลักษณะอย่างไร เช่น ดีหรือไม่ดี หอมหรือเหม็น เป็นของเราหรือของเขาคือเป็นต้น

๔. สังขารขันธ์ คือธรรมชาติที่มีการประสม เป็นความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับอารมณ์นั้น ๆ หรือสิ่งต่าง ๆ เช่น ดีหรือไม่ดี ชอบหรือไม่ชอบ อยากได้หรือไม่อยากได้ รักหรือเกลียด เป็นต้น

๕. วิญญาณขันธ์ คือธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ต่าง ๆ เช่น เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้กลิ่น รู้รส เป็นต้น

ชั้น ๕ นี้ ย่อลงเป็น ๒ ส่วน คือ รูปกับนาม รูปเป็นรูป ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นนาม รูปเป็นธรรมชาติที่ไม่ยอมไปสู่อารมณ์ ส่วนนามเป็นธรรมชาติที่ยอมไปสู่อารมณ์ ดังนั้น นามชั้น ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณจึงมีธรรมชาติเป็นอย่างเดียวกัน คือธรรมชาติที่ยอมไปสู่อารมณ์ ในบรรดานามชั้น ๔ ประการนี้ วิญญาณขันธ์นับได้ว่าเป็นชั้นที่เด่น ตั้งอยู่ในฐานะเป็นตัวยืนหรือเป็นฐานทางเดินให้แก่นามชั้นที่เหลือ คือเวทนา สัญญาและสังขาร ถ้าไม่มีวิญญาณแล้ว เวทนา สัญญา และสังขารจะมีไม่ได้ ในทำนองเดียวกัน วิญญาณไม่อาจมีโดยไม่มีเวทนา สัญญา และสังขาร วิญญาณไม่อาจดำรงตัวอยู่อย่างเดี่ยว ๆ ในรูปของเชิงเดี่ยวได้ แต่ต้องมีเวทนา สัญญา และสังขารเข้าผสม การมองจากแง่นี้ ทำให้เห็นว่าเวทนา สัญญา และสังขารเป็นลักษณะหรือคุณสมบัติของวิญญาณแต่ละลักษณะไป เช่น วิญญาณหรือจิตที่เสวยอารมณ์ มีสุขหรือมีทุกข์ จำอารมณ์ ปรุงแต่งอารมณ์ มีไกรธ หรือมีเมตตา เป็นต้น

คำว่าวิญญาณตามนัยของชั้น ๕ ตามที่กล่าวมานี้ เป็นคำไวพจน์หรือเป็นชื่ออย่างหนึ่งของจิตนั่นเอง วิญญาณหรือจิตตามนัยของชั้น ๕ ท่านได้แบ่งประเภทเป็น ๖ ประเภท คือ

๑. จักขุวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางตา
๒. โสทรวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางหู
๓. ฆานวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางจมูก
๔. ชิวหาวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางลิ้น
๕. กายวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางกาย และ
๖. มโนวิญญาน ความรู้อารมณ์ทางใจ

การแบ่งประเภทของวิญญานเป็น ๖ ประเภทนี้ เป็นการแบ่งโดยถือตามทวาร ๖ หรืออายตนะ ๖ ซึ่งเป็นทางเกิดของวิญญานเป็นหลัก คือ (๑) ทางตา สิ่งที่เป็นอารมณ์ให้รู้ทางตาคือรูป (๒) ทางหู สิ่งที่เป็นอารมณ์ให้รู้ทางหูคือเสียง (๓) ทางจมูก สิ่งที่เป็นอารมณ์ให้รู้ทางจมูกคือกลิ่น (๔) ทางลิ้น สิ่งที่เป็นอารมณ์ให้รู้ทางลิ้นคือรส (๕) ทางกาย สิ่งที่เป็นอารมณ์ให้รู้ทางกายคือโผฏฐัพพะ หรือสิ่งที่ต้องกาย และ (๖) ทางใจ สิ่งที่เป็นอารมณ์ให้รู้ทางใจคือธรรมารมณ์ อนึ่งการแบ่งจิตหรือวิญญานเป็น ๖ ส่วนตามที่กล่าวมานี้ แต่ละส่วนอาจวิเคราะห์ทอนย่อยต่อไปได้อีกอย่างพิศดาร

๒. การจัดประเภทจิตตามนัยของมหาสติปัฏฐานสูตร

ในมหาสติปัฏฐานสูตร^๑ ตอนที่ว่าด้วยจิตตานุปัสนา ได้แสดงประเภทจิตไว้เป็น ๑๖ ประเภท ดังนี้

๑. สรภจิต จิตมีร่าคะ
๒. วิตรภจิต จิตปราศจากร่าคะ
๓. สโทสจิต จิตมีโทสะ
๔. วิตโทสจิต จิตปราศจากโทสะ
๕. สโมหจิต จิตมีโมหะ
๖. วิตโมหจิต จิตปราศจากโมหะ
๗. สังขิตตจิต จิตหดหู่
๘. วิตขิตตจิต จิตหุ้งข่าน
๙. มหัคคจิต จิตเป็นใหญ่ด้วยสามารถข่มกิเลสได้
๑๐. อมหัคคจิต จิตที่ไม่เป็นใหญ่ คือไม่อาจข่มกิเลสได้
๑๑. สอุตตรจิต จิตที่มีธรรมที่ยิ่งกว่า
๑๒. อนุตตรจิต จิตที่ไม่มีธรรมที่ยิ่งกว่า
๑๓. สสมาहितจิต จิตเป็นสมาธิ
๑๔. อสสมาहितจิต จิตที่ไม่เป็นสมาธิ
๑๕. วิมุตตจิต จิตหลุดพ้น
๑๖. อวิมุตตจิต จิตที่ยังไม่หลุดพ้น

๑ ที. มหา. ๑๐/๒๔๔/๒๗๕-๒๗๖

ในวิสุทธิมรรค^๑ ท่านอธิบายจิตทั้ง ๑๖ ประเภทนี้ว่า จิตที่มีราคะนั้นได้แก่จิตที่ประกอบด้วย โลกะ ๔ ดวง จิตปราศจากราคะได้แก่จิตที่เหลือ คือจิตที่เป็นกุศลและอัพยาภกฤตที่เป็นไปในภูมิ ๔ (ส่วน จิต ๔ ดวงคือ โทมัสจิต ๒ วิจิกิจฉาจิต และอุทธัจจจิต ไม่นับเข้าในจิตหมวด ๒ นี้ แต่พระเถระบาง ท่านสงเคราะห์จิต ๔ นี้เข้าด้วย) จิตมีโทสะได้แก่โทมัสจิต ๒ จิตปราศจากโทสะได้แก่จิตที่เป็นกุศล และอัพยาภกฤตที่เป็นไปในภูมิ ๔ จิตมีโมหะได้แก่จิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ อนึ่ง แม้อกุศล-จิต ๑๒ ดวงก็เป็นจิตที่มีโมหะด้วย เพราะโมหะมีอยู่ในอกุศลทั้งหมด จิตปราศจากโมหะได้แก่จิตที่เหลือ ทั้งหมด (คือจิตที่ตรงกันข้ามกับจิตที่มีโมหะ) จิตหลุดได้แก่จิตที่ตกไปตามถีนมิทธะ จิตพุ่งข่านได้แก่จิตที่ ตกไปตามอุทธัจจะ จิตที่เป็นใหญ่ด้วยสามารถข่มกิลเลสได้ ได้แก่จิตที่เป็นรูปาวจร และอรูปาวจร จิต ที่ไม่ถึงความเป็นใหญ่ได้แก่จิตที่เป็นกามาวจร จิตมีธรรมที่ยิ่งกว่าได้แก่จิตที่เป็นไปในภูมิทั้ง ๓ ทั้งหมด จิตไม่มีธรรมที่ยิ่งกว่าได้แก่จิตที่เป็นโลกุตตระ จิตเป็นสมาธิได้แก่จิตที่เป็นอุปจารและที่ตั้งอัปปนา* จิต หลุดพ้นได้แก่จิตที่ถึงตทังควิมุตติ วิกขัมภณวิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ จิต ที่ยังไม่หลุดพ้นได้แก่จิตที่ยังไม่เข้าถึงวิมุตติทั้ง ๔ **

ข. ประเภทของจิตตามแนวพระอภิธรรม

๑. การจัดประเภทจิตโดยการทอนย่อยจิตลงเป็นประเภทย่อย

ในพระอภิธรรม ถือว่าจิตเมื่อกล่าวโดยสภาวะแล้วมีอย่างเดียว คือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ขณะใดจิตเกิดขึ้น ขณะนั้นการรับรู้อารมณ์ก็เกิดขึ้น จะห้ามการรู้อารมณ์ไม่ให้เกิดไม่ได้

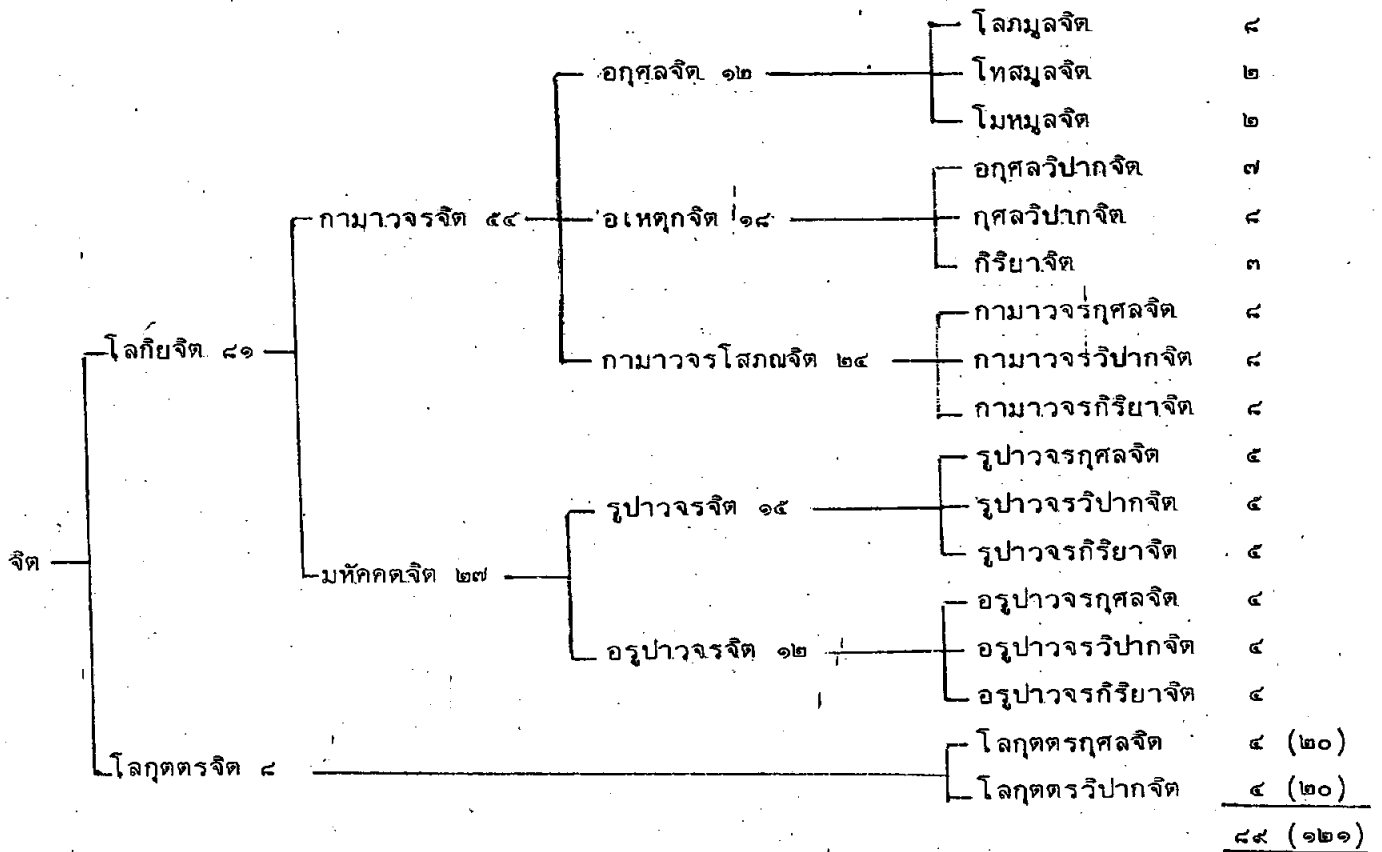
ถ้ากล่าวถึงลักษณะที่รู้อารมณ์ของจิตแล้ว จิตมีความสามารถรู้อารมณ์ไม่เหมือนกัน และต่าง กันโดยอำนาจแห่ง เหตุปัจจัยบ้าง โดยหน้าที่ที่ทำบ้าง และโดยอำนาจการปรุงแต่งของเจตสิกที่เกิดร่วม กันบ้าง เพราะถือเอาตามนัยนี้เอง จิตจึงถูกวิเคราะห์ทอนย่อยเป็นประเภทต่าง ๆ โดยย่อเป็น ๔๔ ประเภท หรือ ๔๔ ดวง โดยพิศดารเป็น ๑๒๑ ประเภท หรือ ๑๒๑ ดวง ดังต่อไปนี้

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ภาค ๒ ตอน ๒, หน้า ๑๗๗

* สมาธิจิตที่เป็นอุปจารนั้น คือเมื่อเจริญกรรมฐานโดยการเพ่งกสิณ อุดคณินิมิตต์จะปรากฏ (อุดคณินิมิตต์ คือภาพกสิณนั้นจะติดตา แม้หลับตาก็เห็น) นีวรณก็สงบ ซึ่งเป็นขั้นเริ่มต้นของการที่จิตมีสมาธิ สมาธิจิตขั้นเริ่มต้นนี้เรียกว่าขั้นที่เป็นอุปจาร แต่เมื่อเจริญกรรมฐานต่อไป ปรากฏคณินิมิตต์ก็เกิด คือ อาจนึกขยายส่วนหรือย่อส่วนแห่งอุดคณินิมิตต์นั้นให้ใหญ่เล็กสมส่วนตามที่ต้องการได้ ซึ่งเป็นขั้นที่จิตมีสมาธิแน่วแน่นมั่นคงอยู่กับปฏิภาคนิมิตต์นั้น สมาธิจิตในขั้นนี้เรียกว่าขั้นที่เป็นอัปปนา

** ดูเพิ่มเติม วิมุตติ ๕ หน้า ๒๕๕

ตารางแสดงจิต ๘๘ (หรือ ๑๒๑)

จิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวงตามที่ได้แสดงในตารางนั้น อาจจัดเป็นประเภทต่าง ๆ จากประเภทใหญ่ไปหาประเภทย่อยได้ดังนี้

๑. จิต จัดเป็น ๑ คือประเภทเดียว	ได้แก่ธรรมชาติที่รู้อารมณ์	๘๘
๒. จิต จัดเป็น ๒ ประเภท คือ	๑) โลกียจิต	๘๑
	๒) โลกุตตรจิต	๘
๓. จิตจัดเป็น ๓ ประเภท คือ	๑) กามาวจรจิต	๕๔
	๒) มหัคคตจิต	๒๗
	๓) โลกุตตรจิต	๘
๔. จิตจัดเป็น ๔ ประเภท คือ	๑) กามาวจรจิต	๕๔
	๒) รูปาวจรจิต	๑๕
	๓) อรูปาวจรจิต	๑๒
	๔) โลกุตตรจิต	๘
๕. จิตจัดเป็น ๖ ประเภท คือ	๑) อกุศลจิต	๑๒
	๒) อเหตุกจิต	๑๘
	๓) กามาวจรโสภณจิต	๒๔
	๔) รูปาวจรจิต	๑๕

๖. จิตจัดเป็น ๑๗ ประเภท คือ

๕) อรูปาวจรจิต	๑๒	}
๖) โลกุตตรจิต	๕	
๑) โลกมุลจิต	๕	}
๒) โทสมุลจิต	๒	
๓) โมหมุลจิต	๒	
๔) อเหตุกอกุศลวิปากจิต	๗	
๕) อเหตุกกุศลวิปากจิต	๕	
๖) อเหตุกกิริยาจิต	๓	
๗) กามาวจรกุศลจิต	๕	
๘) กามาวจรวิปากจิต	๕	
๙) กามาวจรกิริยาจิต	๕	
๑๐) รูปาวจรกุศลจิต	๕	
๑๑) รูปาวจรวิปากจิต	๕	
๑๒) รูปาวจรกิริยาจิต	๕	
๑๓) อรูปาวจรกุศลจิต	๕	
๑๔) อรูปาวจรวิปากจิต	๕	
๑๕) อรูปาวจรกิริยาจิต	๕	
๑๖) โลกุตตรกุศลจิต	๕	
๑๗) โลกุตตรวิปากจิต	๕	

จิต ๘๘ ดวงนั้น มีดังนี้

โลกมุลจิต ๕

๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดี ประกอบด้วยความเห็นผิด (เกิดขึ้น)โดยไม่มีการชักนำ (โสมนสฺสสหคํ ทิฏฐิสมฺปนฺนํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํ)
๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดี ประกอบด้วยความเห็นผิด (เกิดขึ้น)โดยการชักนำ (โสมนสฺสสหคํ ทิฏฐิสมฺปนฺนํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํ)
๓. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดี ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด โดยไม่มีการชักนำ (โสมนสฺสสหคํ ทิฏฐิวิปฺปนฺนํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํ)
๔. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดี ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด โดยมีการชักนำ (โสมนสฺสสหคํ ทิฏฐิวิปฺปนฺนํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํ)
๕. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความเห็นผิด โดยไม่มีการชักนำ (อุเปกฺขาสหคํ ทิฏฐิคตสมฺปนฺนํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํ)
๖. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความเห็นผิด โดยมีการชักนำ (อุเปกฺขาสหคํ ทิฏฐิคตสมฺปนฺนํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํ)

๗. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด โดยไม่มีการชักนำ
(อุเบกขาสหคตฺ ทัฏฐิวิปยุตฺ อสงขาริกิ จิตฺ)
๘. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด โดยมีมีการชักนำ
(อุเบกขาสหคตฺ ทัฏฐิวิปยุตฺ สสงขาริกิ จิตฺ)

โทสมูลจิต ๒

๙. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเสียใจ ประกอบด้วยความโกรธ โดยไม่มีการชักนำ
(โทมนสฺสสหคตฺ ปฏฺยสมฺยุตฺ อสงขาริกิ จิตฺ)
๑๐. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเสียใจ ประกอบด้วยความโกรธ โดยมีมีการชักนำ
(โทมนสฺสสหคตฺ ปฏฺยสมฺยุตฺ สสงขาริกิ จิตฺ)

โมหมูลจิต ๒

๑๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความสงสัย
(อุเบกขาสหคตฺ วิจิกฺขณสมฺยุตฺ จิตฺ)
๑๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน
(อุเบกขาสหคตฺ อุทฺถจฺจสมฺยุตฺ จิตฺ)

อกุศลวิปากจิต ๗ (อเหตุกอกุศลวิปากจิต)

๑๓. จิตที่อาศัยจักขุวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของอกุศลกรรม
(อุเบกขาสหคตฺ อกุสลวิปากิ จกฺขุวิญญาณิ)
๑๔. จิตที่อาศัยโสตวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของอกุศลกรรม
(อุเบกขาสหคตฺ อกุสลวิปากิ โสทวิญญาณิ)
๑๕. จิตที่อาศัยฆานวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของอกุศลกรรม
(อุเบกขาสหคตฺ อกุสลวิปากิ ฆานวิญญาณิ)
๑๖. จิตที่อาศัยชีวหาวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของอกุศล
(อุเบกขาสหคตฺ อกุสลวิปากิ ชิวหาวิญญาณิ)
๑๗. จิตที่อาศัยกายวัตถุ เกิดพร้อมกับทุกขเวทนา เป็นผลของอกุศล
(ทุกฺขสหคตฺ อกุสลวิปากิ กายวิญญาณิ)
๑๘. จิตที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของอกุศล
(อุเบกขาสหคตฺ อกุสลวิปากิ สมฺปฏฺยจฺจนฺจิตฺ)
๑๙. จิตที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ เกิดพร้อมกับความเฉย เป็นผลของอกุศล
(อุเบกขาสหคตฺ อกุสลวิปากิ สนฺตฺริณจิตฺ)

กุศลวิปากจิต ๔ (อเหตุกกุศลวิปากจิต)

๒๐. จิตที่อาศัยจักขุวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของกุศล
(อุเบกขาสหคตฺ กุสลวิปากิ จกฺขุวิญญาณิ)
๒๑. จิตที่อาศัยโสตวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของกุศล
(อุเบกขาสหคตฺ กุสลวิปากิ โสทวิญญาณิ)

๒๒. จิตที่อาศัยฆานวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของกุศล
(อุเบกขาสหคต กุสลวิปากิ ฆานวิญญาณิ)
๒๓. จิตที่อาศัยชีวหาวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของกุศล
(อุเบกขาสหคต กุสลวิปากิ ชิวหาวิญญาณิ)
๒๔. จิตที่อาศัยกายวัตถุ เกิดพร้อมสุขเวทนา เป็นผลของกุศล
(สุขสหคต กุสลวิปากิ กายวิญญาณิ)
๒๕. จิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของกุศล
(อุเบกขาสหคต กุสลวิปากิ สมุปปีจุนนจิตฺติ)
๒๖. จิตที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของกุศล
(อุเบกขาสหคต กุสลวิปากิ สนฺตีรณจิตฺติ)
๒๗. จิตที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ เกิดพร้อมกับโสมนัส เป็นผลของกุศล
(โสมนสฺสสหคต กุสลวิปากิ สนฺตีรณจิตฺติ)

กิริยาจิต ๓ (อเหตุกกิริยา)

๒๘. จิตที่ทำหน้าที่น้อมนึกถึงอารมณ์ทางปัญจทวาร เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ
(อุเบกขาสหคต ปญจทวาราวชฺชนจิตฺติ)
๒๙. จิตที่ทำหน้าที่น้อมนึกถึงอารมณ์ทางมโนทวาร เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ
(อุเบกขาสหคต มโนทวาราวชฺชนจิตฺติ)
๓๐. จิตที่ทำให้เกิดการยิ้มแย้มของพระอรหันต์ เกิดพร้อมกับโสมนัส
(โสมนสฺสสหคต หลิตฺตูปาทจิตฺติ)

กามาวจรกุศลจิต ๔ (มหากุศลจิต)

๓๑. จิตที่เกิดพร้อมกับความยินดี ประกอบด้วยปัญญา โดยไม่มีการชักนำ
(โสมนสฺสสหคต ญาณสมฺปยุตฺติ อสงฺขาริกิ จิตฺติ)
๓๒. จิตที่เกิดพร้อมกับความยินดี ประกอบด้วยปัญญา โดยมี การชักนำ
(โสมนสฺสสหคต ญาณสมฺปยุตฺติ สสงฺขาริกิ จิตฺติ)
๓๓. จิตที่เกิดพร้อมกับความยินดี ไม่ประกอบด้วยปัญญา โดยไม่มีการชักนำ
(โสมนสฺสสหคต ญาณวิปฺปยุตฺติ อสงฺขาริกิ จิตฺติ)
๓๔. จิตที่เกิดพร้อมกับความยินดี ไม่ประกอบด้วยปัญญา โดยมี การชักนำ
(โสมนสฺสสหคต ญาณวิปฺปยุตฺติ สสงฺขาริกิ จิตฺติ)
๓๕. จิตที่เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา โดยไม่มีการชักนำ
(อุเบกขาสหคต ญาณสมฺปยุตฺติ อสงฺขาริกิ จิตฺติ)
๓๖. จิตที่เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา โดยมี การชักนำ
(อุเบกขาสหคต ญาณสมฺปยุตฺติ สสงฺขาริกิ จิตฺติ)
๓๗. จิตที่เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา โดยไม่มีการชักนำ
(อุเบกขาสหคต ญาณวิปฺปยุตฺติ อสงฺขาริกิ จิตฺติ)
๓๘. จิตที่เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา โดยมี การชักนำ
(อุเบกขาสหคต ญาณวิปฺปยุตฺติ สสงฺขาริกิ จิตฺติ)

รูปาวจรกุศลจิต ๕

๕๕. ปฐมฌานกุศลจิต พร้อมด้วยวิตก วิจารณ์ ปิณี สุข เอภักคตา
(วิตกวิจารณ์ปิณีสุขเขกคตาสหิตี ปฐมฌานกุศลจิตต์)
๕๖. ทุตติยฌานกุศลจิต. พร้อมด้วยวิจารณ์ ปิณี สุข เอภักคตา
(วิจารณ์ปิณีสุขเขกคตาสหิตี ทุตติยฌานกุศลจิตต์)
๕๗. ตติยฌานกุศลจิต. พร้อมด้วยปิณี สุข เอภักคตา
(ปิณีสุขเขกคตาสหิตี ตติยฌานกุศลจิตต์)
๕๘. จตุตถฌานกุศลจิต. พร้อมด้วยสุข เอภักคตา
(สุขเขกคตาสหิตี จตุตถฌานกุศลจิตต์)
๕๙. ปัญจฌานกุศลจิต. พร้อมด้วยอุเบกขา เอภักคตา
(อุเบกขาเขกคตาสหิตี ปัญจฌานกุศลจิตต์)

รูปาวจรวิปากจิต ๕

๖๐. ปฐมฌานวิปากจิต ที่พร้อมด้วยวิตก วิจารณ์ ปิณี สุข เอภักคตา
(วิตกวิจารณ์ปิณีสุขเขกคตาสหิตี ปฐมฌานวิปากจิตต์)
๖๑. ทุตติยฌานวิปากจิต ที่พร้อมด้วยวิจารณ์ ปิณี สุข เอภักคตา
(วิจารณ์ปิณีสุขเขกคตาสหิตี ทุตติยฌานวิปากจิตต์)
๖๒. ตติยฌานวิปากจิต ที่พร้อมด้วยปิณี สุข เอภักคตา
(ปิณีสุขเขกคตาสหิตี ตติยฌานวิปากจิตต์)
๖๓. จตุตถฌานวิปากจิต ที่พร้อมด้วยสุข เอภักคตา
(สุขเขกคตาสหิตี จตุตถฌานวิปากจิตต์)
๖๔. ปัญจฌานวิปากจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอภักคตา
(อุเบกขาเขกคตาสหิตี ปัญจฌานวิปากจิตต์)

รูปาวจรกิจยาจิต ๕

๖๕. ปฐมฌานกิริยาจิต ที่พร้อมด้วยวิตก วิจารณ์ ปิณี สุข เอภักคตา
(วิตกวิจารณ์ปิณีสุขเขกคตาสหิตี ปฐมฌานกิริยาจิตต์)
๖๖. ทุตติยฌานกิริยาจิต ที่พร้อมด้วยวิจารณ์ ปิณี สุข เอภักคตา
(วิจารณ์ปิณีสุขเขกคตาสหิตี ทุตติยฌานกิริยาจิตต์)
๖๗. ตติยฌานกิริยาจิต ที่พร้อมด้วยปิณี สุข เอภักคตา
(ปิณีสุขเขกคตาสหิตี ตติยฌานกิริยาจิตต์)
๖๘. จตุตถฌานกิริยาจิต ที่พร้อมด้วยสุข เอภักคตา
(สุขเขกคตาสหิตี จตุตถฌานกิริยาจิตต์)
๖๙. ปัญจฌานกิริยาจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอภักคตา
(อุเบกขาเขกคตาสหิตี ปัญจฌานกิริยาจิตต์)

อรูปาวจรกุศลจิต ๔

๗๐. อากาสนัญญาตนกุศลจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอภักคตา
(อุเบกขาเขกคตาสหิตี อากาสนัญญาตนกุศลจิตต์)

๗๑. วิชาญชัยตนกกุลจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
(อุเบกฺเขกคฺคตาสหิตฺ วิชาญชัยตนกกุลจิตฺ)
๗๒. อาภิญญายตนกกุลจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
(อุเบกฺเขกคฺคตาสหิตฺ อาภิญญายตนกกุลจิตฺ)
๗๓. เวนสญาณาสัญญาตนกกุลจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
(อุเบกฺเขกคฺคตาสหิตฺ เวนสญาณาสัญญาตนกกุลจิตฺ)

อรุปาวจรวิปากจิต ๔

๗๔. อากาสนัญญาตนวิปากจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
(อุเบกฺเขกคฺคตาสหิตฺ อากาสนัญญาตนวิปากจิตฺ)
๗๕. วิชาญชัยตนวิปากจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
(อุเบกฺเขกคฺคตาสหิตฺ วิชาญชัยตนวิปากจิตฺ)
๗๖. อาภิญญายตนวิปากจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
(อุเบกฺเขกคฺคตาสหิตฺ อาภิญญายตนวิปากจิตฺ)
๗๗. เวนสญาณาสัญญาตนวิปากจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
(อุเบกฺเขกคฺคตาสหิตฺ เวนสญาณาสัญญาตนวิปากจิตฺ)

อรุปาวจรกิริยาจิต ๔

๗๘. อากาสนัญญาตนกิริยาจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
(อุเบกฺเขกคฺคตาสหิตฺ อากาสนัญญาตนกิริยาจิตฺ)
๗๙. วิชาญชัยตนกิริยาจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
(อุเบกฺเขกคฺคตาสหิตฺ วิชาญชัยตนกิริยาจิตฺ)
๘๐. อาภิญญายตนกิริยาจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
(อุเบกฺเขกคฺคตาสหิตฺ อาภิญญายตนกิริยาจิตฺ)
๘๑. เวนสญาณาสัญญาตนกิริยาจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
(อุเบกฺเขกคฺคตาสหิตฺ เวนสญาณาสัญญาตนกิริยาจิตฺ)

มรรคจิต ๔

๘๒. โสตาปัตติมรรคจิต
(โสตาปัตติมคฺคจิตฺ)
๘๓. สกทาคามิมรรคจิต
(สกทาคามิมคฺคจิตฺ)
๘๔. อนาคามิมรรคจิต
(อนาคามิมคฺคจิตฺ)
๘๕. อรหัตตมรรคจิต
(อรหัตตมคฺคจิตฺ)

ผลจิต ๔

๘๖. โสตาปัตติผลจิต
(โสตาปัตติผลจิตต์)
๘๗. สกทาคามีผลจิต
(สกทาคามีผลจิตต์)
๘๘. อนาคามีผลจิต
(อนาคามีผลจิตต์)
๘๙. อรหัตตผลจิต
(อรหัตตผลจิตต์)

คำอธิบายจิต ๘๙ โดยสังเขป

จิต เมื่อกล่าวโดยสภาวะหรือธรรมชาติของมันแล้วเป็นอย่างเดียว คือเป็นธรรมชาติที่รู้
อารมณ์ แต่อาจจะวิเคราะห์จิตเป็นประเภทต่าง ๆ ได้มากมายและหลายวิธี อาจจะมองจากประเภท
ย่อย ๆ ไปหาประเภทใหญ่ หรือจากประเภทใหญ่ไปหาประเภทย่อย ๆ อย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้

ในจิต ๘๙ ดวงนั้น แบ่งเป็นกลุ่มใหญ่หรือประเภทใหญ่ได้ ๕ กลุ่ม คือ

๑. อภุศลจิต ๑๒ (จากจิตที่ ๑ - ๑๒)
๒. อเหตุกจิต ๑๘ (จากจิตที่ ๑๓ - ๓๐)
๓. กามาวจรโสภณจิต ๒๔ (จากจิตที่ ๓๑ - ๕๔)
๔. มหัคคตจิต ๒๗ (จากจิตที่ ๕๕ - ๘๑) และ
๕. โลกุตตรจิต ๘ (หรือ ๔๐) (จากจิตที่ ๘๒ - ๘๙)

อภุศลจิต ๑๒

อภุศลจิต คือจิตที่ไม่ดี ให้ผลเป็นโทษและเป็นทุกข์ อภุศลจิตนี้เป็นจิตไม่ดีเพราะมีโลภะ
โทสะ และโมหะ* เป็นเหตุหรือเป็นมูลฐาน อภุศลจิตยังแบ่งย่อยเป็นได้อีก ๓ ประเภท คือ

๑. โลกมูลจิต ๘
๒. โทสมูลจิต ๒ และ
๓. โมหมูลจิต ๒

โลกมูลจิต ๘

โลกมูลจิต* ได้แก่จิตที่มีความอยากได้เป็นมูลฐาน โลกมูลจิตนี้มีเพียง ๑ แต่อาจจำแนก
ได้เป็น ๘ โดยถือตามที่จิตต่างกันโดยเวทนา ทิฏฐิ และสังขาร (ดูจิตที่ ๑ - ๘)

* โลภะ โทสะ และโมหะ เป็นเจตสิกธรรมอย่างหนึ่ง ดูเพิ่มเติม หน้า ๗๔

** โลก คือธรรมชาติที่ชื่นชมอยากได้ ลักษณะที่สำคัญของความโลภคือการหลงใหลใฝ่ฝันในอารมณ์ ๖
ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณ์ ความโลภนี้มีธรรมชาติเข้าผสมกับจิต จิตที่
ผสมกับความโลภนี้เรียกว่า โลกมูลจิต

เวทนา คือการเสวยอารมณ์ เวทนานี้จัดเป็น ๓ ประเภทก็มี และจัดเป็น ๔ ประเภทก็มี* แต่ในโลภมูลจิตนี้เป็นได้เพียง ๒ เวทนา คือ โสมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา โสมนัสเวทนา หมายถึงการเสวยอารมณ์ที่น่ายินดีเป็นลักษณะ ส่วนอุเบกขาเวทนาหมายถึงการเสวยอารมณ์ปานกลาง เป็นลักษณะ ความต่างกันระหว่างเวทนาทั้ง ๒ นี้อยู่ตรงที่ว่า โสมนัสเวทนาไม่มีความสุขคัมภีรภาพ เพราะไม่ได้ใช้ตุลยพินิจต่อกรณียเหตุ เหมือนเด็กที่พอใจในทุกอย่างอย่างแม้จะเป็นเรื่องไร้สาระก็ตาม ส่วนอุเบกขาเวทนา มีความสุขคัมภีรภาพ เพราะใช้ตุลยพินิจในทุกกรณียเหตุ ไม่เกิดความพึงพอใจในทุกอย่างโดยขาดการใช้ตุลยพินิจ เวทนาทั้ง ๒ ที่ประกอบในโลภมูลจิตนี้ต่างก็เป็นอกุศล จิตที่ ๑-๔ เป็นโสมนัสเวทนา และจิตที่ ๕-๘ เป็นอุเบกขาเวทนา

ทัญญู^{*} ในที่นี้หมายถึงความเห็นผิด ความเห็นผิดนี้เกิดขึ้นเพราะความยึดมั่นในบุคคล ตัวตน หรือชีวิต ความยึดมั่นดังกล่าวพุทธปรัชญาเรียกว่าสัkkายาทัญญู สัkkายาทัญญูจำแนกได้เป็น ๒ พวก คือ (๑) สัสสตทัญญู มีความเห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างเที่ยง มีความเป็นอยู่หรือดำรงอยู่ต่อเนื่องกันไป (๒) อุจ-เจตทัญญู มีความเห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างขาดสูญ คือหลังจากตายแล้ว ไม่มีการต่อเนื่อง หรือไม่มีอะไรต่อเนื่องต่อไปอีก หมดเพียงแค่นั้น พวกอุจเจตทัญญูนี้ยังแบ่งย่อยได้อีกเป็น ๓ พวก คือ (๑) อภิรียทัญญู เห็นว่าการกระทำทั้งหลายไม่เป็นอันทำ หรือทำเหมือนไม่ทำ, ไม่มีความหมายหรือแก่นสารใดจากการกระทำนั้น ๆ (๒) อเหตุกทัญญู เห็นว่าการกระทำทั้งหลายทำเหตุมิได้ และ (๓) นัตถิกทัญญู เห็นว่าการกระทำทั้งหลาย ทำแล้วไม่มีผลสนอง ตายแล้วก็หมดไป ไม่มีผลอะไรที่จะมาตอบสนองหรือให้ได้รับอีก

ความเห็นดังกล่าวนี้ พุทธปรัชญาถือว่าเป็นความเห็นผิด เมื่อจิตใดประกอบด้วยความเห็นผิดนี้ จิตนั้นชื่อว่า เป็นทัญญูสัมปยุต จิตใดไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด จิตนั้นชื่อว่า เป็นทัญญูวิปยุต

ส่วนสังขาริกหรือสังขารในที่นี้ หมายถึงการชักนำ(ปโยค) การปรุง หรือการจัด คืออาจจะเป็นการชักนำด้วยกาย ด้วยวาจา หรือด้วยใจ จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักนำ กล่าวโดยลำพังตนเอง หรือเกิดขึ้นเอง เรียกว่าสังขาริก จิตที่เกิดขึ้นโดยการชักนำ คือไม่กล่าวโดยลำพังตนเองเรียกว่า สสังขาริก ในโลภมูลจิต ๘ นี้ จิตที่ ๑, ๓, ๕ และ ๗ รวม ๔ ดวงเป็นอสสังขาริก และจิตที่เหลืออีก ๔ ดวง คือจิตที่ ๒, ๔, ๖ และ ๘ เป็นสสังขาริก

โทสมูลจิต ๒

โทสมูลจิต ได้แก่จิตที่มีความโกรธเป็นมูล จำแนกได้เป็น ๒ (ดูจิตที่ ๕-๖) คือเป็นอสสังขาริก ๑ และอสสังขาริก ๑ โทสมูลจิตนี้แตกต่างจากโลภมูลจิต ก็เพราะเป็นจิตที่ประกอบด้วยโสมนัสเวทนา และปฏิกขะ

โสมนัสเวทนา หมายถึงการเสวยอารมณ์ที่ไม่ดี ทำให้จิตเศร้าหมองไป ส่วนปฏิกขะ หมายถึงธรรมชาติที่ขัดเคืองหรือเคืองแค้น มีลักษณะหยาบ แข็งกระด้าง เมื่อเกิดขึ้นกับสัมปยุตธรรมใด ก็

* ดูเพิ่มเติม หน้า ๑๘ และ ๒๒๘

** "ทัญญู" อาจใช้เป็นคำกลาง ๆ ได้ หมายถึงความเห็น จะเป็นความเห็นอย่างไร ให้เติมคำนั้นลงข้างหน้า เช่น สัมมาทัญญู เห็นชอบ มิจฉาทัญญู เห็นผิด เป็นต้น

เป็นไปรุกรานข้ามแห่งสัมปยุตธรรมนั้น เช่น เกิดกับจิตก็จะรุกรานหรือบีบคั้นจิตให้โกรธหรือเคืองแค้น

โทมนัสและปฏิกษะนี้ เกิดจากมูลเหตุอย่างเดียวกัน เหตุให้เกิดโทมนัสและปฏิกษะนั้นมี ๔ ประการคือ (๑) มีโทสะเป็นอธยาศัย (๒) ไม่มีความสุข (๓) เป็นผู้มีความรู้น้อย และ (๔) ได้รับแต่ อารมณ์ที่ไม่ดีอยู่เป็นนิตย์ แม้ว่าทั้ง ๒ นี้จะเกิดจากมูลเหตุเดียวกันก็ตาม แต่ก็แตกต่างกันมาก คือ โทมนัสโดยองค์ธรรมเป็นเพียงแค่วេทนา คือทำให้จิตเศร้าหมองเท่านั้น แต่ปฏิกษะโดยองค์ธรรมได้แก่ โทสะ ซึ่งทำให้จิตเลยขอบเขตของความเศร้าหมองเข้าสู่ขั้นหยาบกระด้าง

โมหมูลจิต ๒

โมหมูลจิต ได้แก่จิตที่มีความหลงในอารมณ์เป็นมูล จำแนกได้เป็น ๒ (ดูจิตที่ ๑๑-๑๒) โมหมูลจิตนี้ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาและวิจิกิจฉาดวงหนึ่ง และประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาและอุทธัจจะอีกดวงหนึ่ง โมหมูลจิตทั้ง ๒ ดวงนี้ เป็นจิตที่ไม่สามารถรู้เหตุผลตามความเป็นจริงของสภาวะธรรม

อุเบกขาเวทนา คือการเสวยอารมณ์ปานกลางดังที่กล่าวแล้วในโลภมูลจิต วิจิกิจฉา ได้แก่ ธรรมชาติที่เกิดความสงสัย วิจิกิจฉาใช้ในความหมายทั่วไปหมายถึงความสงสัยนานาประการจนไม่สามารถประกอบกิจการงานใด ๆ ได้ ส่วนวิจิกิจฉาในความหมายทางธรรม หมายถึงความไม่รู้จักความจริงที่แน่นอนในชั้นธ ธาตุ-อายตนะ และปฏิจักษุสมบัติ เป็นต้น ส่วนอุทธัจจะ คือ ธรรมชาติที่ฟุ้งซ่านหรือทำให้จิตฟุ้งซ่าน อุทธัจจะมีสภาพการที่ไม่สงบนิ่งอยู่ได้เป็นลักษณะ วิจิกิจฉาและอุทธัจจะทั้ง ๒ นี้ เกิดจากการทำจิตไม่แยกคาย (อโยนิโสมนสิการ)

อเหตุกจิต ๑๔

อเหตุกจิต หมายถึงจิตที่ไม่มีเหตุประกอบ ตามธรรมดาแล้ว จิตที่เกิดขึ้นต้องประกอบด้วย เหตุ ไม่เป็นกุศลเหตุ ก็ต้องเป็นอกุศลเหตุ ในพุทธปรัชญาแสดงเหตุประกอบจิตว่า มี ๖ ประการ คือ กุศลเหตุ เป็นเหตุดีหรือเหตุเป็นบุญ มี ๓ ประการ และอกุศลเหตุ เป็นเหตุไม่ดีหรือเหตุไม่เป็นบุญ มี ๓ ประการ กุศลเหตุ ๓ คือ (๑) อโลภเหตุ (๒) อโทสเหตุ และ (๓) อโมหเหตุ ส่วนอกุศลเหตุ ๓ คือ (๑) โลภเหตุ (๒) โทสเหตุ และ (๓) โมหเหตุ จิตที่ประกอบด้วยเหตุ ๖ ดังกล่าวนี้นี้ ชื่อว่า สเหตุกจิต ส่วนจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖ ดังกล่าวนี้นี้ เรียกว่าอเหตุกจิต คืออเหตุกจิต ๑๔ นี้

อเหตุกจิตนี้ ยังแบ่งเป็นกลุ่มย่อยได้อีก ๓ ประเภท คือ

๑. อกุศลวิปากจิต ๗
๒. กุศลวิปากจิต ๔ และ
๓. กิริยาจิต ๓

อกุศลวิปากจิต ๗ (อเหตุกอกุศลวิปากจิต)

อกุศลวิปากจิต คือจิตที่เนื่องด้วยผลเกิดด้วยอำนาจของอกุศลกรรมในอดีต เป็นจิตที่ไม่นับเนื่องด้วยกุศลเหตุ ๓ และอกุศลเหตุ ๓ พุทธปรัชญาถือว่า กรรมที่ใดทำแล้วนั้น ไม่ว่าจะ เป็นอกุศล-

* การจำแนกเหตุประกอบของจิตในพุทธปรัชญานั้น นอกจากจำแนกเป็น ๖ ประเภทแล้ว ยังจำแนกโดยนัยอื่น ๆ อีกด้วย

กรรมหรือกุศลกรรม ย่อมไม่สูญหาย แต่จะคอยติดตามให้ผลโดยทางอารมณ์(อารมณ์ ๖)ต่อไป จิตที่รับรู้ผลของกรรมที่เป็นฝ่ายอกุศล เรียกว่าอกุศลวิปากจิตหรืออเหตุกกุศลวิปากจิต มี ๗ ดวง คือจิตที่ ๑๓-๑๙ และเป็นอหยาगतจิต เจ็นจิตที่สาธารณะทั้งแก่คนทั่วไปและพระอรหันต์บุคคล

ในอกุศลวิปากจิตนี้ มีเวทนา ๒ คือ อุเบกขาเวทนาและทุกขเวทนา จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ขานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ สัมปฏิจฉนจิต และสันตริณจิต* เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา คือความเฉย ๆ ไม่เป็นสุขหรือทุกข์ ส่วนกายวิญญาณเกิดพร้อมทุกขเวทนา เพราะอำนาจการกระทบกระทั่งระหว่างมหาภูตรูป คือปฐวีธาตुरูป เตโชธาตुरูป วาโยธาตुरูป กับอุปาทายรูป มีกำลังในการกระทบกันมาก จึงทำให้เกิดทุกขเวทนา ไม่เหมือนการกระทบกันระหว่างอุปาทายรูปกับอุปาทายรูป ซึ่งมีกำลังกระทบกันเบาจึงทำให้เกิดได้เพียงอุเบกขาเวทนา

กุศลวิปากจิต ๘ (อเหตุกกุศลวิปากจิต)

อกุศลวิปากจิต คือจิตที่เนื่องด้วยผล เกิดด้วยอำนาจของกุศลกรรมในอดีต เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยไมมกุศลเหตุ ๓ แลออกุศลเหตุ ๓ มี ๘ ดวง คือ จิตที่ ๒๐-๒๗ กุศลวิปากจิตทั้ง ๘ ดวงนี้ เป็นสภาพจิตซึ่งรับอารมณ์ทางปัญจทวารเช่นเดียวกับอกุศลวิปากจิต ๗ แต่ต่างกันในแง่ที่ว่า กุศลวิปากจิตเป็นผลของกุศล และได้รับอารมณ์ที่ดีและน่าพึงใจ ส่วนอกุศลวิปากจิตเป็นผลของอกุศล และได้รับอารมณ์ที่ไม่ดี ไม่น่าพึงใจ

ในกุศลวิปากจิตนี้ มีเวทนา ๓ คือ อุเบกขาเวทนา สุขเวทนา และโสมนัสเวทนา จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ขานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ สัมปฏิจฉนจิต และสันตริณจิต เป็นอุเบกขาเวทนา กายวิญญาณ เป็นสุขเวทนา(ในอกุศลวิปากจิต กายวิญญาณเป็นทุกขเวทนา) และสันตริณจิตนอกจากจะเป็นอุเบกขาเวทนาแล้ว ยังเป็นโสมนัสเวทนาอีกด้วย

สันตริณจิตเป็นได้ ๒ เวทนา คือ อุเบกขาเวทนา และโสมนัสเวทนา เพราะสันตริณจิตได้กำลังของสัมปฏิจฉนจิตซึ่งอาศัยเกิดร่วมกับวัตถุคือหทัยวัตถุ จึงมีกำลังพอสมควร สันตริณจิตนี้เมื่อได้อิฏฐารมณ์จึงเป็นอุเบกขาเวทนา แต่เมื่อได้อิฏฐารมณ์ก็เป็นโสมนัสเวทนา

กิริยาจิต ๓ (อเหตุกกิริยาจิต)

กิริยาจิต คือจิตสักว่าแต่ทำเท่านั้น เป็นการกระทำที่ไม่มีมีความหมายใด ๆ (คือไม่เป็นกุศลและอกุศล) กิริยาจิตนี้จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

* ในอกุศลวิปากจิต ๗ (และกุศลวิปากจิต ๘) นี้ มีชื่อเรียกต่างกัน คือเรียก"วิญญาณ" ก็มี(คือจิตที่ ๑๓ - ๑๗) เรียก"จิต"ก็มี(คือจิตที่ ๑๘-๑๙) เพราะการบัญญัติเรียกธรรมชาติจิตที่รู้อารมณ์นั้น เป็นการบัญญัติเรียกโยอาศัย เหตุ กิจ ทวาร อารมณ์ และวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งตามความเหมาะสม ที่เรียกธรรมชาติจิตที่รู้อารมณ์ว่าวิญญาณ เช่นจักขุวิญญาณ(จักขุวิญญาณจิต) โสตวิญญาณ(โสตวิญญาณจิต) เป็นต้นนั้น ก็โดยอาศัยทวารและวัตถุซึ่งเป็นรูปธรรมเป็นหลัก ส่วนที่เรียกว่าจิต เช่นสัมปฏิจฉนจิต และสันตริณจิต เป็นต้น ก็โดยอาศัยกิจคือการทำหน้าที่การงานของจิต(จิตเป็นผู้ทำอยู่แล้ว)ซึ่งเป็นนามธรรมเป็นหลัก

๑. กิริยาจิตที่ไม่ถึงขวนะ (ขวนภาวปัตตะ)

๒. กิริยาจิตที่ถึงขวนะ (ขวนภาวปัตตะ)

กิริยาจิตที่ไม่ถึงขวนะนั้นกล่าวโดยองค์ธรรมแล้ว ได้แก่ปัญจทวารารักษจิตและมโนทวารารักษจิต กิริยาจิตที่ถึงขวนะนั้น* กล่าวโดยองค์ธรรม ได้แก่กิริยาจิต ๑๘ ดวง คือ กามาวจรกิริยาจิต ๘ รูปาวจรกิริยาจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ และหสิตุปาทจิต ๑

กิริยาจิตที่เป็นเหตุกิริยาจิตในนี้มีอยู่ ๓ ดวง (จิตที่ ๒๔-๓๐) คือปัญจทวารารักษจิต ซึ่งเป็นจิตที่รับปุัจจุบันารมณในปัญจทวาร มโนทวารารักษจิต ซึ่งเป็นจิตที่ทำหน้าที่น้อมนึกถึงหรือพิจารณาอารมณ์ ๖ ในมโนทวาร และหสิตุปาทจิต คือจิตที่ทำหน้าที่ยิ้มแย้มของพระอรหันต์

ปัญจทวารารักษจิตก็ดี มโนทวารารักษจิตก็ดี เป็นกิริยาจิตที่ไม่ถึงขวนะ เพราะเป็นจิตที่ไม่มีกำลังพอ** ดังนั้น จึงยังเป็นจิตที่ยังไม่สมประกอบสมบูรณ์ จึงพูดไม่ได้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล จิตจะเป็นกุศลหรืออกุศลนั้นต้องเป็นจิตที่ถึงขวนะ ส่วนหสิตุปาทจิตนั้น แม้จะเป็นจิตที่ถึงขวนะ (ขั้นที่จิตเป็นกุศลหรืออกุศล) แต่เป็นจิตพระอรหันต์ที่พ้นจากกุศลเหตุและอกุศลเหตุหรือกิเลสสวะโดยสิ้นเชิงแล้ว เพราะเหตุนี้ จิตทั้ง ๓ นี้จึงเป็นเหตุกิริยาจิต

กามาวจรโสภณจิต ๒๔

กามาวจรโสภณจิต เป็นจิตที่เป็นไปในกามภูมิอันเป็นภูมิที่ตั้งแห่งกิเลสกามและวัตถุกาม กามาวจรโสภณจิตนี้ เป็นจิตที่ดีงามเพราะประกอบด้วยโสภณเจตสิก คือ สัทธา สติ หิริ และโอตตปละ เป็นต้น เจตสิกเหล่านี้ประกอบกับจิตใดแล้ว จิตนั้นเรียกว่าโสภณจิต

กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวงนี้ เป็นสเหตุกจิต คือจิตที่ประกอบด้วยเหตุคือกุศลเหตุหรือเหตุที่เป็นบุญ ได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ กามาวจรจิต ๒๔ นี้จำแนกได้อีก ๓ ประเภท คือ

๑. กามาวจรกุศลจิต ๘

๒. กามาวจรวิปากจิต ๘ และ

๓. กามาวจรกิริยาจิต ๘

จิตทั้ง ๓ ประเภทนี้ เรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า มหากุศลจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘ และมหากิริยาจิต ๘

กามาวจรกุศลจิต ๘

กามาวจรกุศลจิตหรือมหากุศลจิต เป็นจิตที่ดีงาม คือเป็นจิตที่เป็นที่ตั้งแห่งการทำบุญให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนา อันเป็นเหตุให้ได้ฉาน มรรคผล และนิพพานในที่สุด กามาวจรกุศลจิตนอกจากจะเป็นจิตดีโดยตนเองแล้ว ยังส่งผลให้เกิดผลดีต่อไปได้ด้วย คือให้เกิดผลเป็นเหตุกุศลวิปากจิต ๘ และกามาวจรกุศลวิปากจิต ๘ กามาวจรกุศลจิตยังแบ่งย่อยต่อไปได้อีก ๘ ดวง คือ จิตที่ ๓๑-๓๘

* ดูเพิ่มเติม เรื่องขวนจิต หน้า ๑๘๑-๑๘๔ และ ๑๘๐-๑๘๑

** จิตที่ไม่มีกำลังพอนี้ ในพุทธปรัชญาเรียกว่า ทูพผลภาวะ

กามาวจรกุศลจิตทั้ง ๘ ดวง จัดเป็นกุศลจิต เป็นเวทนาได้ ๒ เวทนา คือ โสมนัสเวทนา กับอุเบกขาเวทนา เป็นญาณ ๒ คือ ญาณสัมปยุตกับญาณวิยุต และเป็นสังขาร ๒ คือ อสังขาริกกับสังขาริก ในกามาวจรกุศลจิตหรือมหากุศลจิตนี้ มีสิ่งที่ควรทำความเข้าใจเพิ่มเติม ๒ เรื่อง คือ (๑) เรื่องเกี่ยวกับกุศล และ (๒) เรื่องเกี่ยวกับญาณ

กุศล หมายถึงธรรมชาติที่ทำลายบาปธรรมให้หมดไป ลักษณะพิเศษของกุศลเป็นสภาพที่ให้ผลคือความสุขอันปราศจากโทษ คำว่ากุศลนี้ใช้ในอรรถ ๔ อย่าง คือ (๑) ไม่มีโรค (อโรคยัตถะ) (๒) ดีงาม (สุนทรัตถะ) (๓) ฉลาด (เจกัตถะ) (๔) ไม่มีโทษ (อนวัชชัตถะ) และ (๕) ให้ผลเป็นสุข (สุขวิปากัตถะ)^๑ อนึ่ง คำว่าโรคนั้น มีความหมายเป็น ๒ นัย คือ โรครูป หมายถึงรูปที่ไม่สมประกอบแตก่าเน็ด เช่น ไข้ ง่อย เป็ลี่ย หนวก และบอดเป็นต้น และโรคนาม หมายถึงกิเลสาสวะ โรคที่หมายถึงในที่นี้คือโรคนาม ได้แก่กิเลสาสวะ กิเลสาสวะนี้เป็นโรคที่เกิดกับจิต และจะถูกทำลายให้สิ้นไปได้ด้วยกุศลธรรม จิตที่ไม่มีกิเลสาสวะ เป็นจิตผ่องใสดีงามเรียกว่ากุศลจิต *

กุศลจำแนกได้ ๒ ประการคือ (๑) ตีเหตุกุศล คือกุศลที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ ได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ กุศลที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ ประการนี้ ชื่อว่าเป็นกุศลที่ประกอบด้วยญาณ และ (๒) ทวิเหตุกุศล คือกุศลที่มีเพียงเหตุ ๒ ได้แก่ อโลภเหตุ และอโทสเหตุ แต่ยังมีโมหเหตุ กุศลที่ประกอบด้วยกุศลเหตุ ๒ ดังกล่าวนี้นี้ จัดเป็นกุศลที่ไม่ประกอบด้วยญาณ ดังนั้น จะเห็นได้ว่า ญาณจึงเป็นปฏิปักษ์ธรรมกับโมหะ หรือเป็นธรรมที่ทำลายโมหะให้สิ้นไป

อนึ่งกุศลทั้ง ๒ ประการนี้ ยังแบ่งได้อีกเป็น ๒ นัย คือ (๑) กุศลขั้นสูงหรือกุศลที่ประเสริฐ (อุกฤษฏกุศล) เป็นกุศลที่มีเจตนา ๓ ประกอบ คือ ปุพพเจตนา คือเจตนาที่เกิดก่อนการกระทำ มุญจเจตนา คือเจตนาในขณะที่กำลังกระทำ และ อปรวปรเจตนา คือเจตนาที่เกิดขึ้นในภายหลังการกระทำ และ (๒) กุศลขั้นต่ำ หรือกุศลที่รองลงมา (โอมกกุศล) เป็นกุศลที่มีเจตนาทั้ง ๓ ไม่ครบบริบูรณ์

ญาณ หมายถึงสภาวะที่รู้ คือรู้ว่าอะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม อะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นอันทรียเป็นต้น คำว่าญาณนี้ มีกล่าวไว้ในพุทธปรัชญาหลายนัย^๒ คือ

๑. จักขุ หมายถึงรู้เห็น หรือการเห็น เช่น ตากระทบรูปทำให้เกิดการเห็นรูป เป็นจักขุ-วิญญาณ เป็นความรู้แบบวิญญาณ ๖

๒. ญาณ หมายถึงการรู้แบบหยั่งรู้^๓ คือสามารถรู้เหตุและผลของสิ่งต่าง ๆ ได้

๓. ปัญญา หมายถึงการรู้โดยการคิดหรือการเข้าใจได้ เช่นรู้นั้นเป็นบาป นี่เป็นบุญ รู้ว่าควรทำและไม่ควรทำ เป็นต้น

๔. วิชชา หมายถึงการรู้โดยการแทงตลอด เช่น เพราะความรู้ที่ได้อบรมบำเพ็ญมาทั้งหมด (สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา) ทำให้รู้แจ้งแทงตลอด ทะลุผ่านบังคืออวิชาหรือกิเลส

๑ บุญมี เมธองกูร และ ชัยรณสิทธิ์ ไททยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ประเจตที่ ๑ หน้า ๔

* กุศลจิตที่เป็นไปในกามาวจรภูมิ เรียกว่ากามาวจรกุศลจิต ที่เป็นไปในรูปภูมิเรียกว่ารูปาวจรกุศลจิต ที่เป็นไปในอรุปาจรภูมิเรียกว่าอรุปาจรกุศลจิต และที่เป็นไปในโลกุตตรภูมิเรียกว่าโลกุตตรกุศลจิต

๒ วิชิต มณโฑวงค์, พระอภิธรรมมัตถสังคหที่ปณี จิตปรมัตถ์, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บริษัท ส. พยุงพงศ์ ๒๕๐๑), หน้า ๑๐๘

สาสวะ จนทำให้เข้าถึงมรรคผลนิพพานได้ ถ้าหากไม่มีความรู้เหล่านั้นเป็นทุนหรือเป็นเครื่องมือแล้ว ย่อมไม่อาจที่จะเห็นแจ้งแห่งตลอดมรรคผลนิพพานได้

๕. อาโลโก หมายถึงแสงสว่าง แสงสว่างนี้อาจหมายถึงแสงสว่างของดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงไฟ และแสงสว่างแห่งปัญญา แต่ในที่นี้หมายถึงแสงสว่างของปัญญา เพราะสามารถทำให้รู้เห็นความดีหรือความชั่วได้

จิตในกามาวจรกุศลจิต ๘ นี้ มีทั้งที่เป็นญาณสัมปยุต คือประกอบด้วยญาณ และญาณวิปยุต คือไม่ประกอบด้วยญาณ จิตที่ประกอบด้วยญาณเพราะเป็นจิตที่มีอโมหเหตุ และจิตที่เป็นอโมหเหตุก็เพราะสามารถทำลายโมหะได้ด้วยญาณตามที่กล่าวมานั้นเอง

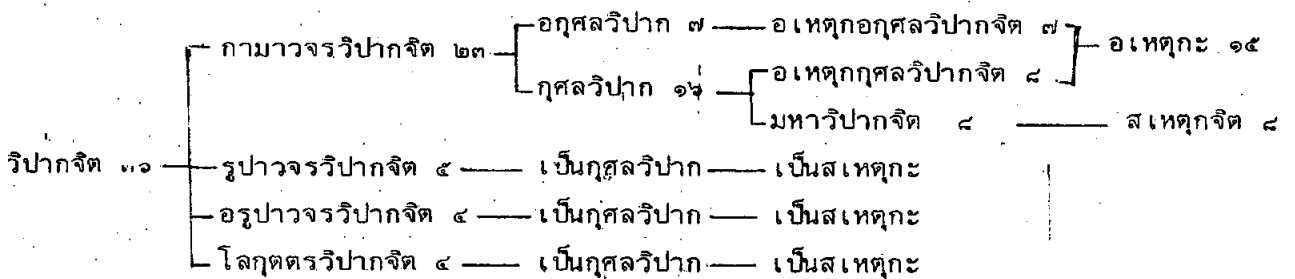
กามาวจรวิปากจิต ๘

ก่อนที่จะกล่าวถึงกามาวจรวิปากจิต หรือมหาวิปากจิต ๘ นั้น มีเรื่องที่ต้องทำความเข้าใจเพิ่มเติมเกี่ยวกับคำว่า "วิปาก" ตามนัยที่แสดงไว้ในพระอภิธรรมบ้างเล็กน้อย คือ

วิปากะ(หรือวิปาก) หมายถึงธรรมที่เป็นผลของกุศลและอกุศล ธรรมที่เป็นผลนี้มี ๒ อย่าง คือ (๑) เป็นผลโดยตรง เรียกว่ามุขยผล ได้แก่จิตและเจตสิกที่เป็นธรรมชาติที่ถึงความแก่กล้า ที่ว่าเป็นผลโดยตรงเพราะเป็นธรรมที่รู้อารมณ์ได้เช่นเดียวกับกุศลจิตและอกุศลจิตที่เป็นเหตุ (๒) เป็นผลธรรมดาสามัญ เรียกว่าสามัญญผล ได้แก่กัมมชรูปหรือรูปธรรมอันรองรับการเกิดขึ้นของวิปากจิต ซึ่งได้แก่หทัยวัตถุรูป และปสาทรูป เป็นต้น

ดังนั้น คำว่าวิปากในวิปากจิตนี้หมายเอาเฉพาะวิปากที่เป็นมุขยผล ซึ่งเป็นนามธรรมโดยตรง ไม่ใช่หมายถึงผลธรรมดาสามัญที่เป็นรูปธรรม

ในจิต ๘๘ ดวงนั้น จิตที่เป็นวิปากจิตมีจำนวนทั้งหมด ๓๖ ดวง ซึ่งเขียนเป็นตารางเพื่อให้ให้เห็นได้ง่ายขึ้น ดังนี้

วิปากจิต ๓๖ ดวง จัดประเภทได้ ๔ ประเภท คือ

๑. กามาวจรวิปากจิต ๒๓
๒. รูปาวจรวิปากจิต ๔
๓. อรูปาวจรวิปากจิต ๔ และ
๔. โลกุตตรวิปากจิต ๔

กามาวจรวิปากจิต ๒๓ นั้น เมื่อแบ่งตามคุณสมบัติของมัน ก็แยกได้อีก ๒ ประเภท คือ

(๑) อกุศลวิปากจิต ๗ และ(๒) กุศลวิปากจิต ๑๖ อนึ่ง กุศลวิปากจิต ๑๖ ยังจำแนกได้อีก ๒ ประเภท

คือ (๑) อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ และ (๒) มหาวิปากจิตหรือกามาวจรวิปากจิต ๘ เมื่อแบ่งตามเหตุก็แบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือ (๑) เป็นอเหตุกะ ๑๕ ได้แก่ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๗ และอเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ และ (๒) เป็นสเหตุกะ ๘ ได้แก่ มหาวิปากจิต ๘

ส่วนรูปาวจรวิปากจิต ๔ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ และโลกุตตรวิปากจิต ๔ เป็นกุศลวิปากและเป็นสเหตุกะอย่างเดียวกัน

กามาวจรวิปากจิตหรือมหาวิปากจิต เป็นจิตที่เป็นผลของกามาวจรกุศลจิต และเป็นสเหตุกะมี ๘ ดวง (คือจิตที่ ๓๔-๔๖) ตรงตามกามาวจรกุศลจิต

อนึ่ง แม้ว่าอเหตุกกุศลวิปากจิตและกามาวจรวิปากจิตจะเนื่องมาจากกามาวจรกุศลจิตอย่างเดียวกัน แต่ก็มี ความแตกต่างกัน คือ อเหตุกกุศลวิปากจิตเป็นจิตที่เป็นผลของกามาวจรกุศลจิต แต่ไม่ประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้นก็รับอารมณ์ได้ไม่มั่นคง และเกิดขึ้นได้ทั้งในกามภูมิและรูปภูมิ ส่วนกามาวจรวิปากจิตนั้น เป็นจิตที่เป็นผลของกามาวจรกุศลจิตเช่นเดียวกัน แต่ประกอบด้วยเหตุ เมื่ออารมณ์เกิดขึ้นก็รับอารมณ์อย่างมั่นคง และเกิดได้เฉพาะในกามสัคคีภูมิเท่านั้น

กามาวจรวิปากจิตหรือมหาวิปากจิต มีเวทนา สัมปโยค และสังขารเหมือนกันกับกามาวจรกุศลจิตทุกอย่าง

กามาวจรกิริยาจิต ๘

กิริยาจิต หมายถึงจิตที่ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่วิปาก เป็นเพียงจิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ผ่านมาจากทวารทั้ง ๖ หรือทำหน้าที่ให้สำเร็จการคิด กิริยาจิตมี ๒ ประเภท คือ (๑) อเหตุก-กิริยาจิต ได้แก่จิตที่เป็นเพียงสักว่าทำหน้าที่รับอารมณ์ผ่านทางทวาร ๖ เท่านั้น ยังไม่ถึงขณะ (เว้นหสิตุปาหจิต ที่ถึงขณะ) จึงยังไม่มีโอกาสสร้างเหตุ ดังที่กล่าวมาแล้วในเบื้องต้น (๒) สเหตุก-กิริยาจิต ได้แก่จิตที่ทำให้สำเร็จการกระทำ การพูด และการคิดของพระอรหันต์ผู้สิ้นกิเลสแล้วโดยสิ้นเชิง เป็นกิริยา-จิตที่เข้าถึงขณะ มี ๓ ประเภท คือ (๑) กามาวจรกิริยาจิต ๘ (๒) รูปาวจรกิริยาจิต ๔ และ (๓) อรูปาวจรกิริยาจิต ๔

กามาวจรกิริยาจิตหรือมหา-กิริยาจิตนี้ เป็นสเหตุก-กิริยาจิต คือเป็นจิตที่มีเหตุประกอบขึ้นรับกาม-อารมณ์เป็นส่วนมาก และเกิดได้ในภูมิต่าง ๆ (เว้นอนายภูมิ อัสถุญีสัตว์ และอรูปาวจรภูมิ ซึ่งภูมิเหล่านี้ไม่มีพระอรหันต์) กามาวจรกิริยาจิตก็คือกามาวจรกุศลจิตนั่นเอง ต่างกันแต่เพียงว่า ถ้ากามาวจร-กุศลจิตเกิดกับพระอรหันต์ จิตเหล่านั้นเรียกว่ากามาวจรกิริยาจิต แต่ถ้ากามาวจรกุศลจิตเกิดแก่บุคคลที่มีใช้พระอรหันต์ จิตเหล่านั้นยังคงเรียกว่ากามาวจรกุศลจิต

กามาวจรกิริยาจิต มี ๘ ดวง (คือจิตที่ ๔๗-๕๔) เท่ากับกามาวจรกุศลจิต และในกามาวจร-กิริยาจิตนี้ มีเวทนา สัมปโยค และสังขารเหมือนกามาวจรกุศลจิตทุกอย่าง

รูปาวจรจิต ๑๔

รูปาวจรจิต คือจิตที่เข้าถึงอารมณ์ของรูปฌาน (หรือจิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปาวจรภูมิ) จิตชนิดนี้เป็นจิตของผู้ที่ได้ฌาน ผู้ที่ยังไม่ได้ฌานไม่อาจมีจิตชนิดนี้ได้

ฌาน หมายถึงการเพ่ง คือการที่จิตเข้าไปเพ่งอารมณ์กรรมฐานจนคิดแนบแน่นอยู่กับอารมณ์นั้น หรือหมายถึงธรรมชาติที่เผื่อธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อฌานจิต ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อฌานจิตก็คือนิวรณ์-ธรรม ฌานมี ๒ อย่าง คือ

๑. อารัมภณุปนิชฌาน คือการที่จิตเพ่งหรือจจจต่ออารมณ์สมถกัมมัญฐานอย่างแนบแน่น และ
๒. ลักขณุปนิชฌาน คือการที่จิตเพ่งถึงสามัญญลักษณะ มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัญฐาน

แต่ฌานในที่นี้ คืออารัมภณุปนิชฌาน ซึ่งหมายถึงการเพ่งอารมณ์หรือการเผาปฏิปักษ์ธรรมคือนิวรณ์ บุคคลจะเข้าถึงฌานได้ ก็ต้องกำจัดนิวรณ์ให้หมดเสียก่อน ถ้ายังมีนิวรณ์อยู่ตราบใจ บุคคลย่อมไม่อาจเข้าถึงฌานได้ตราบนั้น ดังนั้น นิวรณ์ จึงเป็นปฏิปักษ์ธรรมต่อการเข้าถึงฌาน

นิวรณ์ แปลว่าห้ามหรือขัดขวาง ซึ่งหมายถึงเป็นอุปสรรคหรือขัดขวางต่อการเพ่งอารมณ์กรรมฐาน อันเป็นเหตุทำให้จิตไม่เป็นสมาธิ นิวรณ์นี้ มี ๕ ประการ คือ

๑. กามฉันทนิวรณ์ คือความติดใจยินดีในกามารมณ์ มีรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์
๒. พยาบาทนิวรณ์ คือความผูกโกรธ คิดปองร้าย ผู้อื่น
๓. ถีนมিতถนิวรณ์ คือความหดหู่ทอดยต่ออารมณ์กรรมฐานที่เพ่งเพียรอยู่
๔. อุทธัจจกุกกจนิวรณ์ คือความฟุ้งซ่านรำคาญใจ และ
๕. วิจิกิจฉานิวรณ์ คือความสงสัย สงเล ไม่นั่นใจ

นิวรณ์ทั้ง ๕ นี้ จะกำจัดได้ก็โดยวิธีเจริญสมถภาวนา การเจริญภาวนานั้นทำให้จิตมีสมาธิ จิตที่มีสมาธิเป็นจิตสงบจากนิวรณ์ ๕ ซึ่งเป็นอกุศลธรรม เป็นจิตที่แนบแน่นอยู่กับอารมณ์กรรมฐานอย่างเดียว ทำให้จิตมีกำลังเข้มแข็ง สามารถขับไล่หรือข่มนิวรณ์ ๕ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อฌานจิตออกไปได้

เมื่อไม่มีนิวรณ์ในจิต หรือนิวรณ์ถูกข่มไว้ได้แล้ว องค์แห่งฌานจึงเกิดขึ้น องค์แห่งฌานที่ปรากฏเด่นชัดขึ้นในจิตนี้ มี ๕ ประการ คือ

๑. วิตก
๒. วิจารณ์
๓. ปีติ
๔. สุข (เวทนา) และ
๕. เอกัคคตา

วิตก* คือการตริตตรองในอารมณ์ ลักษณะของวิตกคือการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ในการบำเพ็ญสมถภาวนานั้น ต้องเพ่งจิตอยู่ที่กสิณเพื่อไม่ให้จิตไปคิดถึงเรื่องอื่น ๆ การบำเพ็ญสมถภาวนาในระยะแรก ๆ นั้น จิตมักจะคิดเตลิดไปตามความเคยชิน ยากที่จะยกจิตขึ้นสู่อารมณ์กรรมฐานให้แน่นได้ เมื่อจิตคิด

* วิตก มี ๖ ประการ คือ (๑) รูปวิตก การตริตตรองในรูปารมณ์ (๒) สัททวิตก การตริตตรองในสัททารมณ์ (๓) คันธวิตก การตริตตรองในคันธารมณ์ (๔) รสวิตก การตริตตรองในรสารมณ์ (๕) โผฏฐัพพวิตก การตริตตรองในโผฏฐัพพารมณ์ และ (๖) ธัมมวิตก การตริตตรองในธรรมารมณ์

ถึงเรื่องต่าง ๆ ไม่จัดจ่อในอารมณ์เดียวแล้ว ก็จะทำให้เกิดถีนมิทธะคือความที่จิตหลุดลอยต่ออารมณ์ที่เพ่ง ดังนั้น จึงต้องยกจิตให้กลับมาส่องคักสิณใหม่ คือให้เพ่งองคักสิณอีก ในตอนแรก ๆ ต้องใช้ความพยายามมาก แต่เมื่อจิตถูกสกัดกั้นหนักเข้า ก็หมดความทะเยอทะยานที่จะหลีกหนี และติดอยู่ในอารมณ์ที่เพ่งหรือกำหนด กล่าวคือ ไม่คลาดไปจากองคักสิณ ดังนั้น วิตกก็คือธรรมชาติที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์จนจิตติดอยู่ในอารมณ์ จิตที่ติดอยู่ในอารมณ์ย่อมสามารถประหาณถีนมิทธะได้

*** วิจารณ์** คือธรรมชาติที่พิจารณาอารมณ์ วิจารณ์มีการพิจารณาอารมณ์เป็นลักษณะ เมื่อวิตกยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ที่เพ่งและติดอยู่ในอารมณ์ที่เพ่งแล้ว วิจารณ์ทำหน้าที่ประคองจิตไม่ให้ตกไปจากอารมณ์ที่เพ่งนั้น มีการพิจารณาและคล้อยจิตนั้นไว้โดยปราศจากความลังเลสงสัยในการเพ่งอารมณ์ ดังนั้น วิจารณ์จึงทำหน้าที่ประหาณวิจิกิจฉานีวรณโดยวิชัมภณประหาณ

**** ปิติ** คือธรรมชาติที่เอิบอ้อมในอารมณ์ ปิตีมีความอ้อมใจในอารมณ์เป็นลักษณะ เมื่อวิตกทำหน้าที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ และวิจารณ์ประคองจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์แล้ว ย่อมเกิดความเอิบอ้อมใจ ขณะที่จิตมีความเอิบอ้อมใจเช่นนั้น ความพยายามต่อใคร ๆ ย่อมไม่เกิดขึ้น ดังนั้น พยายามีวรณจึงถูกข่มไว้ด้วยอำนาจของปิติโดยวิชัมภณประหาณ

สุข คือธรรมชาติที่ทำลายความหม่นหมองของกายและใจ สุขมีการชื่นชมในอารมณ์เป็นลักษณะ สุขในที่นี้ก็คือสุขเวทนาในองค์ฌาน ซึ่งหมายถึงความสุขใจ หรือโสมนัสเวทนา คือจิตที่ได้อารมณ์ชัดเจนจากการเจริญฌานแล้ว ย่อมเปี่ยมด้วยความสุข เพราะมีความสงบปราศจากความฟุ้งซ่านรำคาญใจ ขณะที่จิตกำลังเสวยความสุขสงบอยู่นี้ อุทัจจนีวรณก็เป็นอันถูกประหาณด้วยสุขเวทนาโดยวิชัมภณประหาณ

เอกัคคตา คือธรรมชาติที่มีอารมณ์เป็นอันเดียว เอกัคคตาโดยองค์ธรรมได้แก่สมาธิ ลักษณะของสมาธิคือการไม่ตื่นรนซัดส่ายไปหาอารมณ์ต่าง ๆ เมื่อจิตตั้งอยู่ในอารมณ์ที่เพ่งเป็นอันดีแล้ว จิตชื่อว่า เป็นจิตมีสมาธิ จะไม่ฟุ้งซ่านหรือตื่นรนซัดส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ มีรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะหรือเรื่องราวเกี่ยวกับกามคุณ จิตจะตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่เพ่งอย่างเดียว ดุจเปลวประทีปในที่สงัดจากลม กามฉันทนีวรณก็เป็นอันถูกประหาณด้วยอำนาจสมาธิหรือเอกัคคตา

องค์ฌานทั้ง ๔ นี้ เป็นธรรมฝ่ายกุศล เป็นปฏิบัตินิเวศนธรรมซึ่งเป็นธรรมฝ่ายอกุศล การละนิเวศน ๔ ต้องอาศัยองค์ฌานทั้ง ๔ เหล่านี้เป็นเครื่องละ ดังนี้

วิตก ละ ถีนมิทธนีวรณ

วิจารณ์ ละ วิจิกิจฉานีวรณ

- * วิจารณ์ มี ๖ ประการ คือ (๑) รูปวิจารณ์ การพิจารณาในรูปารมณ์ (๒) สัททวิจารณ์ การพิจารณาในสัทธารมณ์ (๓) คันธวิจารณ์ การพิจารณาในคันธารมณ์ (๔) รสวิจารณ์ การพิจารณาในรสารมณ์ (๕) โผฏฐัพพะวิจารณ์ การพิจารณาในโผฏฐัพพะารมณ์ (๖) อัมมวิจารณ์ การพิจารณาในธรรมารมณ์
- ** ปิติ มี ๕ ประการ คือ (๑) ขุพทกาศปิติ ปิตีอย่างน้อย คือมีความปลื้มใจจนขนลุกแต่พอควร (๒) ขณิกา-ปิติ ปิตีชั่วขณะ คือความปลื้มใจเกิดขึ้นบ่อย ๆ เป็นขณะ ๆ เหมือนสายฟ้าแลบ (๓) โอกัณฑาปิติ ปิตีเป็นพัก ๆ คือมีความปลื้มใจไปทั่วร่างกายเสมือนคลื่นในแม่น้ำ (๔) อุพเพกคาปิติ ปิตีอย่างโลดโผน คือความปลื้มใจจนทำให้ตัวลอย (๕) ผรณาปิติ ปิตีซาบซ่าน คือความปลื้มใจที่ซาบไปทั่วสรรพางค์กาย

ปิติ ละ พยาบาทนัวร์ณ

สุข ละ อุทัจจกุกกัจจนัวร์ณ

เอกัคคตา ละ กามฉันทนัวร์ณ

อนึ่ง ฌาน* ที่กล่าวถึงในรูปาวจรจิตนี้หมายถึงโลกียฌานที่เป็นรูปฌานซึ่งมีบัญญัติเป็นอารมณ์ รูปฌานโดยสุดต้นตอมี ๔ โดยอภิธรรมนัยมี ๕ ชั้น ดังนี้

๑. ปฐมฌาน มืองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจารณ์. ปิติ สุข และเอกัคคตา
๒. ทุตติยฌาน มืองค์ฌาน ๔ คือ วิจารณ์ ปิติ สุข แลเอกัคคตา
๓. ตติยฌาน มืองค์ฌาน ๓ คือ ปิติ สุข และเอกัคคตา
๔. จตุตถฌาน มืองค์ฌาน ๒ คือ สุข และเอกัคคตา
๕. ปัญจฌาน มืองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา

ปฐมฌาน ฌานที่ ๑ เป็นฌานที่เกิดขึ้นที่แรก คือเมื่อจิตมีสมาธิแล้ว จิตก็จะหยุดการคั่นรณส่ายไปหาอารมณ์อื่นต่อไปอีก มันจะอยู่เป็นหนึ่งตลอดเวลาของการภาวนา ปฐมฌานนี้ต้องมีองค์ฌานประกอบ ทั้ง ๕ องค์ เพื่อละนิวรณ์ ๕ ทั้งหมด จิตที่ปลอดจากนิวรณ์ทั้ง ๕ ครั้งแรกนี้เอง ชื่อว่าปฐมฌานกุศลจิต

ทุตติยฌาน ฌานที่ ๒ เป็นฌานที่เกิดขึ้นต่อจากปฐมฌาน การทำให้ทุตติยฌานเกิดขึ้นนั้น ต้องทำให้ปฐมฌานเกิดติดต่อกันบ่อย ๆ เพื่อให้จิตมีสมาธิแก่กล้ายิ่งขึ้น และให้มีวสี* คือความคล่องหรือความชำนาญในฌาน ๕ ประการ มีการเข้าฌานและการออกจากฌานเป็นต้น ครั้นบำเพ็ญปฐมฌานจนได้วสี ๕ แล้ว จึงบำเพ็ญทุตติยฌานต่อไปได้ ในการบำเพ็ญทุตติยฌานนี้ ไม่ต้องเริ่มต้นจากการเพ่งกลืนเหมือนปฐมฌาน เป็นเพียงแต่เพ่งปฏิภาคนิมิตที่เคยได้จากปฐมฌาน และการเพ่งปฏิภาคนิมิตนี้ไม่ต้องอาศัยวิตกยกจิตขึ้นสู่-

* ฌาน ๒ ประเภท (อีกนัยหนึ่ง) คือ (๑) โลกียฌาน และ (๒) โลกุตตรฌาน โลกียฌาน คือฌานที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์กรรมฐานเป็นที่ตั้ง แบ่งเป็น ๒ คือ (๑) รูปฌาน คือฌานที่เกิดขึ้นโดยการเพ่งอารมณ์กรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์กรรมฐาน ๒๖ อย่าง เป็นอารมณ์ รูปฌานนี้มี ๕ ชั้น คือ ปฐมฌาน ... ปัญจฌาน (๒) อรูปฌาน คือฌานที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการเพ่งรูปกรรมฐาน ๔ เป็นอารมณ์ มี ๔ ชั้น คือ อากาสนัญญาตนฌาน วิทยานัญญาตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน โลกุตตรฌาน คือฌานที่เกิดขึ้นโดยมีปรมัตถารมณ์เป็นอารมณ์ หรือเป็นฌานที่ได้มาเพราะมีวิปัสณากรรมเป็นปัจจัย ฌานทั้ง ๒ นี้ถ้านำไปเปรียบเทียบกับฌาน ๒ นัยตามที่กล่าวข้างต้น โลกียฌานก็คืออรัญญูปนิชฌาน และโลกุตตรฌานก็คือสลักขณูปนิชฌาน

* * วสี ๕ ประการ คือ (๑) อาวัชนวสี หมายถึงความชำนาญในการพิจารณาองค์ฌานได้โดยเร็ว (๒) สมาปชฌนวสี หมายถึงความชำนาญในการเข้าฌานสมาบัติ (๓) อธิษฐานวสี ได้แก่ความชำนาญในการรักษาฌานจิตไม่ให้ตกลงสู่วังค้ำตามที่ตั้งใจไว้ได้ (๔) ฏฐานวสี ได้แก่ความชำนาญในการออกจากฌาน และ (๕) ปัจเจกขณวสี ได้แก่ความชำนาญในการพิจารณาองค์ฌานที่เกิดต่อจากอาวัชนวสีในวิธีจิตเดียวกัน

อารมณ์อีก เพราะว่ามิวสึที่ได้จากปฐมฌานอยู่แล้ว จิตจึงติดอยู่กับอารมณ์ที่เพ่งอยู่นั้นเป็นอันดี ไม่มี
กัมมัตถนิวารณ์ ไม่จำเป็นต้องอาศัยวิตถกขมณีนมิทถนิวารณ์อีก ดังนั้นในทุติยฌานนี้จึงมีองค์ฌานเพียง ๔ คือ
วิจาร์ ปิติ สุข และเอกัคคตา ไม่มีวิตถก จิตที่เป็นไปในทุติยฌานนี้ชื่อว่าทุติยฌานกุศลจิต

ตติยฌาน ฌานที่ ๓ เมื่อผู้ปฏิบัติได้ทุติยฌานแล้ว ต้องบำเพ็ญทุติยฌานจนได้วสี ครั้นแล้ว จะ
เห็นด้วยปัญญาว่า วิจาร์ยังเป็นของหยาบ ไม่ปราณีต จึงพยายามละวิจาร์ ครั้นบำเพ็ญเพียรต่อไปด้วย
การเพ่งปฏิภาคนิมิตก็จะเข้าถึงตติยฌานคือละวิจาร์ได้ เหลือแต่อารมณ์ละเอียด คือ ปิติ สุข และ
เอกัคคตา ดังนั้น ปิติ สุข และเอกัคคตาจึงเป็นองค์ฌานของตติยฌาน และจิตในตติยฌานนี้เรียกว่า
ตติยกุศลฌานจิต

จตุตถฌาน ฌานที่ ๔ เมื่อผู้ปฏิบัติได้ตติยฌานจนได้วสีแล้ว ก็มีปัญญาพิจารณาเห็นได้ว่า
ปิตินั้นยังเป็นของหยาบ ไม่ปราณีต จึงปรารถนาที่จะได้ฌานที่ปราณีตขึ้นไป จึงพยายามละปิติด้วยการบำ-
เพ็ญเพียรต่อไปโดยการเพ่งปฏิภาคนิมิตนั้น ครั้นบำเพ็ญต่อไปอยู่ ก็จะเข้าถึงจตุตถฌาน คือละปิติได้
เหลือแต่องค์ฌานคือสุขและเอกัคคตาเป็นอารมณ์ จิตในจตุตถฌานนี้ชื่อว่า จตุตถกุศลฌานจิต

ปัญจฌาน ฌานที่ ๕ ครั้นผู้ปฏิบัติได้จตุตถฌานแล้ว ก็ยังพิจารณาเห็นว่า สุขนั้นยังเป็นของ
หยาบ ไม่ปราณีต จึงพยายามที่จะละสุขนั้นเสีย จึงทำความเพียร เพ่งปฏิภาคนิมิตเพื่อให้ได้ฌานที่
ละเอียดปราณีตต่อไป เมื่อผู้ปฏิบัติเพ่งเพียรอยู่ ก็เข้าถึงปัญจฌานคือละสุขได้ เป็นอุเบกขารมณ์ ดังนั้น
ในปัญจฌานนี้จึงมีอุเบกขาและเอกัคคตาเป็นอารมณ์ (คือเปลี่ยนจากสุขเวทนาในจตุตถฌานมาเป็น
อุเบกขาเวทนาในปัญจฌาน) จิตในปัญจฌานนี้ชื่อว่าปัญจกุศลฌานจิต

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า รูปาวจรจิตเมื่อจัดตามประเภทแห่งชั้นของฌาน ๕ ขึ้นตามยัยที่กล่าว
นี้ จึงมี ๕ ประเภท คือ

๑. รูปาวจรปฐมฌานจิต
๒. รูปาวจรทุติยฌานจิต
๓. รูปาวจรตติยฌานจิต
๔. รูปาวจรจตุตถฌานจิต และ
๕. รูปาวจรปัญจฌานจิต

รูปาวจรจิตตามนัยทั้ง ๕ นี้ แต่ละอย่าง ยังแบ่งเป็นอย่างละ ๓ คือ เป็นกุศล วิปาก และ
กิริยา เพราะเหตุนั้น จึงได้เป็น รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรวิปากจิต ๕ และรูปาวจรกิริยาจิต ๕
จึงรวมเป็นรูปาวจรจิต ๑๕

รูปาวจรกุศลจิต ๕

รูปาวจรกุศลจิต คือจิตที่เกิดขึ้นโดยการเจริญสมถภาวนา ซึ่งต้องอาศัยบัญญัติอารมณ์ของ
รูปฌานอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ จิตที่เริ่มเพ่งบัญญัติอารมณ์ในตอนแรกนั้นเป็นกามาวจรกุศลจิต
แต่เมื่อเจริญภาวนาต่อไปจนได้องค์ฌานครบ จิตก็เปลี่ยนจากกามาวจรกุศลจิตเป็นรูปาวจรกุศลจิต
รูปาวจรกุศลจิตมี ๕ ดวง (คือ จิตที่ ๕๕-๕๙)

รูปาวจรกุศลจิตต่างจากกามาวจรกุศลจิตตรงที่ว่า กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นต่อเมื่อกระทำกุศลกรรม มีการบริจาตทาน รักษาศีล เป็นต้นด้วยเจตนาที่เป็นกุศล แต่รูปาวจรกุศลจิตไม่อาจเกิดขึ้นด้วยการกระทำกุศลกรรมมีการบริจาตทาน รักษาศีล เป็นต้นได้ แต่จะเกิดขึ้นก็ด้วยการเจริญสมถภาวนาอันเกิดแต่ทางใจอย่างเดียว. รูปาวจรจิตนี้เป็นกุศลจิตที่เกิดได้ในภูมิต่าง ๆ ๒๒ ภูมิ คือ กามสุคติภูมิ ๗ (คือ มนุษย์ ๑ เทวดา ๖) และรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญีสัตตภูมิ) ไม่อาจเกิดในรูปภูมิ อสัญญีสัตตภูมิ และอบายภูมิ ๔ เพราะในรูปภูมิไม่มีกัมมัฏฐานของรูปฌานเป็นอารมณ์ ในอสัญญีสัตตภูมิ เป็นภูมิที่ไม่มีสัญญา คือไม่มีสภาวะที่เรียกว่าจิตและเจตสิก และในอบายภูมิ ๔ ไม่มีตีเหตุกบุคคล คือผู้ปฏิสนธิด้วยไตรเหตุฌานจิตนั้นย่อมเกิดได้เฉพาะตีเหตุกบุคคลเท่านั้น

รูปาวจรวิปากจิต ๕

รูปาวจรวิปากจิต คือจิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศลจิต มี ๕ ดวง (คือจิตที่ ๖๐-๖๔) เท่ากับรูปาวจรกุศลจิต ๕ ตรงกัน คือ ปฐมฌานกุศลจิตให้ผลเป็นปฐมฌานวิปากจิต ทุตติยฌานกุศลจิตให้ผลเป็นทุตติยฌานวิปากจิต ตติยฌานกุศลจิตให้ผลเป็นตติยฌานวิปากจิต จตุตถฌานกุศลจิตให้ผลเป็นจตุตถฌานวิปากจิต และปัญจฌานกุศลจิตให้ผลเป็นปัญจฌานวิปากจิต

ในรูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวงนี้ แต่ละดวงประพสุติเป็นไปในรูปภูมิ ดังนี้

ปฐมฌานวิปากจิต ย่อมได้ผลสนองด้วยปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจตุตถกิจ ในปฐมฌานภูมิ ๓ ภูมิ คือ พรหมปารีสัชชา พรหมปุโรหิตา และมหาพรหมา

ทุตติยฌานวิปากจิต และตติยฌานวิปากจิต ย่อมได้ผลสนองเหมือนกัน คือย่อมได้ผลสนองในทุตติยฌานภูมิ ๓ คือ ปรีตตภา อัมปมาณาภา และอาภัสสรา เพราะสภาพองค์ฌานของทุตติยฌานและตติยฌานนี้ใกล้เคียงกันมาก คือเมื่อละวิตกได้ แต่ละวิจารณ์ยังไม่ได้ หรือทั้งละวิตกและวิจารณ์ได้ จึงมีสภาพใกล้เคียงกันและอุปสัมภักกันและกัน ดังนั้น จึงให้ผลปฏิสนธิในทุตติยฌานภูมิเดียวกัน* แต่ผลที่ได้รับในปรีตตกาลนั้น ย่อมยิ่งหย่อนกว่ากันบ้าง

จตุตถฌานวิปากจิต ย่อมได้ผลสนองในตติยฌานภูมิ ๓ ภูมิ คือ ปรีตตสุภา อัมปมานสุภา และสุภกิดหา

ปัญจฌานวิปากจิต ย่อมได้ผลสนองในจตุตถฌานภูมิ ๗ ภูมิ คือ เวหิพผลา อสัญญีสัตตา อวิหา อตีปปา สุหัสสา สุหัสสี และอกนิษฐา

อนึ่ง สำหรับผู้ที่ได้ปัญจฌานแล้ว ยังคิดถึงโทษของการมีจิตหรือของการครองจิตไว้ ครั้นได้พิจารณาโทษของการมีจิตมากขึ้น ก็ทำให้เกิดความหน่ายในการมีจิต (คือมีสัญญาวิราคะ) ความปรารถนาในรูป (นิกกันตัตถหา) ก็เพิ่มมากขึ้น จากการภาวนาสัญญาวิราคะดังกล่าว ก็จะมีบังเกิดปัญจฌานที่สนองผลในอสัญญีสัตตภูมิ

* ฌานกับภูมิของฌานนั้น จะเห็นว่าไม่เท่ากัน คือ ฌานมี ๕ คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจฌาน แต่ภูมิของฌาน มี ๔ คือ ปฐมฌานภูมิ ทุตติยฌานภูมิ ตติยฌานภูมิ และจตุตถฌานภูมิ

รูปาวจรกิริยาจิต ๔

รูปาวจรกิริยาจิต เป็นจิตของพระอรหันต์ที่เข้าถึงรูปฌานโดยนัยเดียวกับรูปาวจรกุศลจิต ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่ารูปาวจรกิริยาจิตก็คือรูปาวจรกุศลจิตนั่นเอง แต่เป็นจิตที่เกิดขึ้นกับพระอรหันต์ ถ้ารูปาวจรจิตเกิดขึ้นในบุคคลที่มีชีพระอรหันต์ ก็ยังคงเป็นรูปาวจรกุศลจิตเช่นเดิม รูปาวจรกิริยาจิต มี ๔ ดวง ตรงกันกับรูปาวจรกุศลจิต ๔ (คือจิตที่ ๖๔-๖๘)

อรูปาวจรจิต ๑๒

อรูปาวจรจิต คือจิตที่เป็นไปในอรูปฌาน หรือจิตของผู้ที่ได้อรูปฌาน * คือเมื่อบุคคลบำเพ็ญสมถภาวนาได้รูปฌานจนถึงขั้นปัญจฌานแล้ว เมื่อบำเพ็ญสูงขึ้นไปก็จะเข้าถึงอรูปฌาน

อรูปาวจรจิตนี้ ถ้าจำแนกโดยถือเอาความแตกต่างกันแห่งอารมณ์เป็นหลักแล้ว ก็มี ๔ คือ

๑. อากาสาณัญญาตนจิต มีอากาสาบัญญัติเป็นอารมณ์ (กสิณกขามาภิมาทาสบัญญัติ)
๒. วิญญาณัญญาตนจิต มีปฐมารูปฌานเป็นอารมณ์ (ปฐมารูปปวิญญาณ)
๓. อากิญจัญญาตนจิต มีนัตถิภาวบัญญัติเป็นอารมณ์ (นัตถิภาวบัญญัติ) และ
๔. เนวสัณญานาสัญญาตนจิต มีตติยารูปฌานเป็นอารมณ์ (ตติยารูปปวิญญาณ)

แต่อรูปาวจรจิต ถ้าจำแนกโดยถือเอาความแตกต่างแห่งที่เกิด คือที่เป็นกุศล วิปาก และกิริยาแล้ว ก็จะได้เป็น ๑๒ คือ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ และอรูปาวจรกิริยาจิต ๔

อรูปาวจรกุศลจิต ๔

อรูปาวจรกุศลจิต คือจิตที่เกิดจากการเจริญสมถภาวนาจนถึงอรูปฌาน มีจำนวน ๔ ดวง (คือจิตที่ ๗๐-๗๓) แต่ละดวงเป็นกุศลจิตที่เกิดจากอรูปฌานต่างกัน คือ อากาสาณัญญาตนกุศลจิต เกิดจากอากาสาณัญญาตนฌานซึ่งมีอากาสาบัญญัติเป็นอารมณ์ วิญญาณัญญาตนกุศลจิต เกิดจากวิญญาณัญญาตนฌานซึ่งมีปฐมารูปฌานเป็นอารมณ์ อากิญจัญญาตนกุศลจิต เกิดจากอากิญจัญญาตนฌานซึ่งมีนัตถิภาวบัญญัติเป็นอารมณ์ เนวสัณญานาสัญญาตนกุศลจิต เกิดจากเนวสัณญานาสัญญาตนฌานซึ่งมีตติยารูปฌานเป็นอารมณ์

อรูปาวจรวิปากจิต ๔

อรูปาวจรวิปากจิต คือจิตที่เป็นผลของอรูปาวจรกุศลจิต คือ อรูปาวจรกุศลจิตเป็นเหตุ ส่วนอรูปาวจรวิปากจิตเป็นผล อรูปาวจรวิปากจิต มี ๔ ดวงตามอรูปาวจรกุศลจิตตรงกัน (คือจิตที่ ๗๔-๗๗) อรูปาวจรวิปากจิตทั้ง ๔ นี้ ย่อมให้ได้เสวยผลเป็นอรูปพรหมในอรูปฌาน ๔ ซึ่งมีชื่อตรงกัน

อรูปาวจรกิริยาจิต ๔

อรูปาวจรกิริยาจิต คือจิตของพระอรหันต์ที่เข้าถึงอรูปฌาน เป็นจิตที่มีนัยตรงกันกับอรูปาวจรกุศลจิต ต่างกันเพียงแต่ว่า อรูปาวจรกุศลจิตที่เป็นไปในบุคคลที่ยังมิได้เป็นพระอรหันต์ยังคงชื่อเดิมคือ-

* อรูปฌาน มี ๔ คือ (๑) อากาสาณัญญาตนฌาน (๒) วิญญาณัญญาตนฌาน (๓) อากิญจัญญาตนฌาน และ (๔) เนวสัณญานาสัญญาตนฌาน

อรุปาวจรกฤษลจิต แต่ถ้าอรุปาวจรกฤษลจิตเป็นไปในพระอรหันต์ อรุปาวจรกฤษลจิตนั้นมีชื่อว่าอรุปาวจรกฤษล-
จิต อรุปาวจรกฤษลจิตนี้มี ๔ ดวงตรงตามอรุปาวจรกฤษลจิต (คือจิตที่ ๗๔-๘๑)

โลกุตตรจิต ๔

โลกุตตรจิต คือจิตที่พ้นโลก โลกมี ๓ คือ (๑) กามโลก (๒) รูปโลก และ (๓) อรูป-
โลก โลกหมายถึงสิ่งที่ต้องสลายหรือแตกดับ กามโลก รูปโลก และอรุปโลกเป็นโลกที่ต้องแตกสลาย
โลกุตตรจิตเป็นจิตที่พ้นจากการท่องเที่ยวไปในโลกทั้ง ๓ นั้น ทั้งนี้ก็เพราะว่า โลกุตตรจิตนี้มีนิพพานเป็น
อารมณ์ มีอารมณ์ที่พ้นจากโลก นิพพานชื่อว่าเป็นธรรมที่พ้นจากโลก ไม่มีการเกิดดับ เป็นธรรมที่พ้นจาก
การปรุงแต่งใด ๆ

โลกุตตรจิตมี ๘ ดวง โดยแบ่งเป็น มรรคจิต ๔ และ ผลจิต ๔ รวมเป็น ๘ ดวง (คือจิต
ที่ ๘๒-๘๙)

มรรคจิต ๔

มรรคจิต คือจิตที่ประกอบด้วยองค์มรรคทั้ง ๘ (มกคสังจัจ) มรรคจิตนี้มีชื่อเรียกอีกนัยหนึ่ง
ว่าโลกุตตรกฤษลจิต มี ๔ ดวง (คือจิตที่ ๘๒-๘๕)

มรรคจิต หรือโลกุตตรกฤษลจิต ๔ ชื่อว่าเป็นจิตพ้นโลก ซึ่งมีกำหนดดังนี้

โสดาปัตติมรรคจิต กับสกทาคามีมรรคจิต ทำให้พ้นจากกามโลก ๔ ภูมิ คืออบายภูมิ ๔

อนาคามีมรรคจิต ทำให้ข้ามพ้นกามโลกได้ทั้งหมด คือกามภูมิ ๑๑ ภูมิ

อรหัตตมรรคจิต ทำให้ข้ามพ้นจากโลกทั้ง ๓ คือ กามภูมิ ๑๑ รูปภูมิ ๑๖ และอรุปภูมิ ๔

มรรคจิตหรือโลกุตตรกฤษลจิต ๔ เป็นจิตที่ทำให้ข้ามพ้นจากความเป็นปุถุชนสู่ความเป็นพระอริย-
บุคคล ๔ ดังนี้ คือ

โสดาปัตติมรรคจิต ทำให้เป็นโสดาปัตติมรรคบุคคล

สกทาคามีมรรคจิต ทำให้เป็นสกทาคามีมรรคบุคคล

อนาคามีมรรคจิต ทำให้เป็นอนาคามีมรรคบุคคล และ

อรหัตตมรรคจิต ทำให้เป็นอรหัตตมรรคบุคคล

อนึ่ง มรรคจิต ๔ นี้ เป็นจิตที่เกิดขึ้นรับโลกุตตรอารมณ์ คือนิพพาน ดังนั้น นิพพานจึงเป็น
ปัจจัยให้เกิดมรรคจิต ๔ ซึ่งมีอำนาจในการขจัดอกุศล หรือประหาคกิเลสได้โดยเด็ดขาด ถ้ากล่าวตาม
การประหาคหรือการละอกุศลธรรมโดยนัยของสังโยชน์ ๑๐ อาสวะ ๔ และอุปาทาน ๔ แล้ว มรรคจิต-

* คำว่าโลก ๓ มีความหมายเดียวกับภูมิ ๓ คือกามภูมิ(-กามโลก) รูปภูมิ(-รูปโลก) อรูปภูมิ(-อรุปโลก)
กามภูมิ มี ๑๑ ภูมิ คือ อบายภูมิ ๔ มนุษย์ภูมิ ๑ และ เทวตภูมิ ๖ รูปภูมิ มี ๑๖ ภูมิ คือ ปฐมฌาน-
ภูมิ ๓ ทุติยฌานภูมิ ๓ ตติยฌานภูมิ ๓ จตุตถฌานภูมิ ๗ อรูปภูมิ มี ๔ คืออรุปฌานภูมิ ๔ ทั้ง ๓ ภูมิ
จึงรวมภูมิของบุคคลทั้งหมดได้ ๓๑ ภูมิ ทั้ง ๓๑ ภูมินี้เป็นโลกที่ต้องแตกสลายไปในที่สุด เพราะทั้งหมด
ต่างก็เป็นสังขารธรรมด้วยกัน

๔ แต่อย่างมีอำนาจในการละหรือประหามอกุศลธรรมเหล่านั้นได้ ดังนี้

โสดาปัตติมรรคจิต ละได้ดังนี้

ละสังโยชนได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส

ละอาสวะได้ ๑ คือ ทิฏฐาสวะ

ละอุปาทานได้ ๓ คือ ทิฏฐูปาทาน อัตตวาหูปาทาน และสีลพัตตูปาทาน

สกทาคามีมรรคจิต ละได้ดังนี้

ละสังโยชนได้ ๓ เหมือนโสดาปัตติมรรคจิต พร้อมกับทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบา-
บางลง

ละอาสวะได้ ๑ เหมือนโสดาปัตติมรรคจิต พร้อมกับทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลง

ละอุปาทานได้ ๓ เหมือนโสดาปัตติมรรคจิต พร้อมกับทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลง

อนาคามีมรรคจิต ละได้ดังนี้

ละโอรัมภาคียสังโยชน ๕ ได้หมด คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ
และ ปรุฆะ

ละอาสวะเพิ่มได้อีก ๑ คือ กามาสวะ

ละอุปาทานเพิ่มได้อีก ๑ คือ กามูปาทาน (หมายถึงละกามูปาทานที่เป็นไปในกามาวจรภูมิ)

อรหัตตมรรคจิต ละได้ดังนี้

ละสังโยชนได้ทั้ง ๑๐ คือโอรัมภาคียสังโยชน(สังโยชนเบื้องต่ำ) ๕ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิก-
ฉิกฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปรุฆะ และอุทธัมภาคียสังโยชน(สังโยชนเบื้องสูง) ๕ ได้แก่ รูปราคะ
อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา

ละอาสวะได้ทั้ง ๔ คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ และอวิชชาสวะ

ละอุปาทานได้ทั้ง ๔ คือ กามูปาทาน ทิฏฐูปาทาน สีลพัตตูปาทาน และอัตตวาหูปาทาน

ผลจิต ๔

ผลจิตหรือโลกุตตรวิปากจิตนี้ เป็นจิตที่เป็นผลของมรรคจิตหรือโลกุตตรจิตนั่นเอง คือเมื่อ
มรรคจิตเกิดขึ้นพร้อมกับประหามอกุเลสไปแล้ว ผลจิตก็จะเกิดขึ้นติดต่อกันโดยไม่มีจิตประเภทอื่นมาคั่นระหว่าง
ได้ เมื่อมรรคจิตดับลง ผลจิตก็เกิดขึ้นทันที ไม่รอกาลเวลาเหมือนวิปากจิตในโลกียจิต ผลจิตหรือ
โลกุตตรวิปากจิต มี ๔ ดวงเท่ากับมรรคจิต (คือจิตที่ ๘๖-๘๙)

อนึ่ง โลกุตตรจิต ๘ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้นเป็นการจัดประเภทโดยย่อ คือเป็นการนับตามจิต
ของพระอรหันตบุคคล ๔ จำพวก คือพระโสดาบันบุคคล พระสกทาคามีบุคคล พระอนาคามีบุคคล และพระ-
อรหัตบุคคล เป็นการนับตามมรรคฐานแลผลฐานจึงได้เป็นมรรคจิต ๔ และผลจิต ๔ รวมเป็นโลกุตตร-
จิต ๘ แต่ถ้านับโดยพิศดารแล้ว โลกุตตรจิตก็มี ๔๐

โลกุตตรจิต ๔๐ นั้น เป็นการนับขอยตามจิตของพระอรหันตบุคคลที่มีฐานของจิตมาแตกต่างกัน
เพราะพระอรหันตบุคคลนั้น เป็นฌานลาภก็ได้ฌานก็มี เป็นสุขขวิปัสสกะคือเจริณวิปัสสนาล้วนก็มี ตาม-

ธรรมดา ฌานลาภบุคคลคือบุคคลที่ได้ฌาน แม้จะได้รูปฌานชั้นสูงสุดคือได้ปัญจฌานแล้วก็ตาม ก็ไม่อาจบรรลुธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้ แต่บุคคลที่ได้รูปฌานชั้นใดชั้นหนึ่งในรูปฌาน ๔ อาจเป็นพระอริยบุคคลได้ โดยที่ฌานลาภบุคคลเหล่านั้นน้อมจิตไปสู่อารมณ์แห่งวิปัสสนากาวานาคือพิจารณารูปนามจนเห็นความเกิดดับของรูปนาม หรือเห็นรูปนามเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา โดยมีสมาธิจิตที่เกิดจากรูปฌานนั่นเอง เป็นบาทหรือเป็นฐาน อารมณ์สมถก็มีปฏิฐานในรูปฌานทั้ง ๔ นั้น โดยลำพังไม่อาจช่วยให้เข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคลได้ ส่วนพระอริยบุคคลที่เป็นสุกขวิปัสสกะนั้น เป็นพระอริยบุคคลด้วยการเจริญวิปัสสนากาวานาล้วน ไม่มีรูปฌานเป็นฐาน แต่ถึงอย่างไรก็ตาม การที่จะเห็นความเกิดดับของรูปนามในวิปัสสนากาวานานั้นก็ต้องอาศัยจิตเป็นสมาธิเช่นเดียวกัน เพราะถ้าจิตไม่มีสมาธิหรืออุกนิวรรณ์ ๕ รบกวหรือครอบงำแล้ว ก็ไม่อาจพิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนามได้ ดังนั้น ท่านจึงนับพระอริยบุคคลที่เป็นสุกขวิปัสสกะเข้าในกลุ่มผู้ที่ได้ปฐมฌาน

ถ้าแบ่งขอยพระอริยบุคคล ๔ จำพวกโดยถือความต่างกันของพระอริยบุคคลที่มีรูปฌานแตกต่างกัน ๔ ชั้นเป็นฐานแล้ว ก็จะได้พระอริยบุคคล ๒๐ จำพวก (๔ x ๕) เมื่อแบ่งจิตตามพระอริยบุคคล ๔ จำพวก ก็จะได้จิต ๒๐ ดวง ครั้นแบ่งจิตไปตามมรรคฐานและผลฐาน ก็จะได้มรรคจิต ๒๐ และผลจิต ๒๐ รวมเป็นโลกุตตรจิต ๔๐ และจากการนับจิตตามนัยนี้ จิตทั้งหมดจึงรวมเป็น ๑๒๑ ดวง โดยแยกเป็น กามาวจรจิต ๔๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และโลกุตตรจิต ๔๐

๒. การจัดประเภทจิตโดยการรวมจิตประเภทย่อยแต่ละประเภทลงเป็นกลุ่ม ๆ

ในพระอภิธรรมนอกจากจะจัดประเภทของจิตโดยการทอนย่อยจิตเป็นชนิดต่าง ๆ ได้ถึง ๘๔ หรือ ๑๒๑ ชนิดตามที่กล่าวแล้ว ท่านยังได้นำจิต ๘๔ หรือ ๑๒๑ มาแสดงไว้ในแง่ของการจัดประเภทจิตเป็นกลุ่ม ๆ ได้อีกถึง ๔ นัย ดังนี้

๑. ขาดิเภทนัย
๒. ภูมิเภทนัย
๓. โสภณเภทนัย
๔. โลกเภทนัย
๕. เหตุเภทนัย
๖. ฌานเภทนัย
๗. เวทนาเภทนัย
๘. สัมปโยคนัย
๙. สังขารเภทนัย

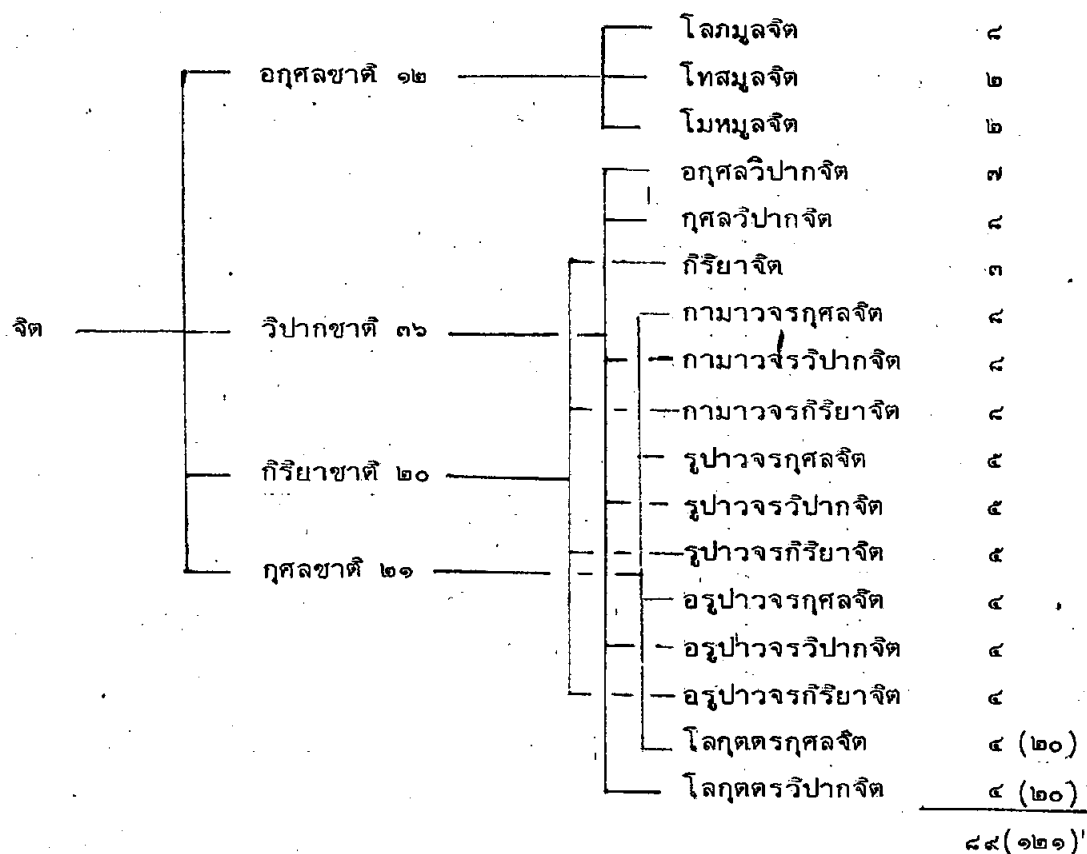
คำอธิบายโดยสังเขปเกี่ยวกับประเภทต่าง ๆ ของจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑

การจัดประเภทจิตโดยชาติเภทนัย

ชาติเภทนัย คือการแบ่งกลุ่มจิตโดยถือตามความแตกต่างแห่งชาติหรือฐานที่เกิด คือกุศล อกุศล วิปาก และกิริยา จิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวงนั้นเมื่อแบ่งประเภทโดยชาติหรือฐานที่เกิดแล้ว ก็จะได้เป็น ๔ ประเภท คือ

๑. อกุศลชาติ คือจิตที่เป็นอกุศล จิตที่เป็นอกุศลนี้มี ๑๒ ดวง เป็นจิตที่เป็นแดนเกิดแห่งโทษ และให้ผลเป็นทุกข์
๒. กุศลชาติ คือจิตที่เป็นฝ่ายกุศล เป็นจิตที่ไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข มี ๒๑ ดวง
๓. วิปากชาติ คือวิปากจิต เป็นจิตที่เป็นผลของบาปและบุญ มี ๓๖ ดวง และ
๔. กิริยาชาติ คือกิริยาจิต เป็นจิตที่ไม่เป็นบุญและบาป และทั้งไม่ใช่เป็นผลของบุญและบาปด้วย เป็นจิตที่เกิดเป็นเพียงกิริยา คือทำหน้าที่เพียงสักว่าทำเท่านั้น มี ๒๐ ดวง

ตารางย่อแสดงการจัดประเภทจิตโดยชาติเภทนัย

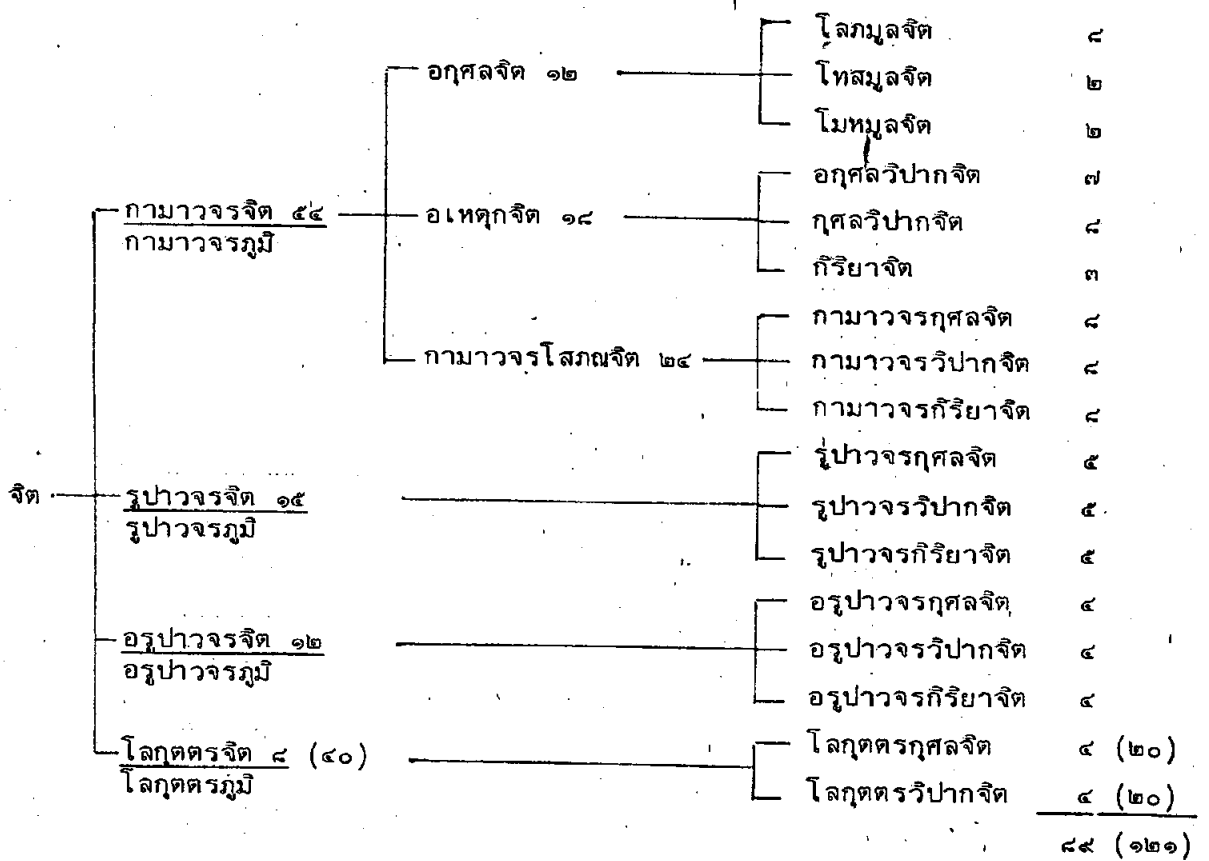
การจัดประเภทจิตโดยภูมิเภทนัย

ภูมิเภทนัย คือการแบ่งจิตโดยถือตามความแตกต่างแห่งภูมิอันได้แก่ระดับหรือสถานที่อาศัยจิต ๔๔ หรือ ๑๒๑ ดวงนั้นเมื่อแบ่งประเภทตามความต่างกันแห่งภูมิ ก็จะแบ่งเป็นได้ ๔ ประเภท คือ

๑. กามาวจรภูมิ คือจิตที่เป็นไปในกามภูมิ ๑๑ ภูมิ มี ๔๔ ดวง
๒. รูปาวจรภูมิ คือจิตที่เป็นไปในรูปาวจรภูมิ ๑๖ ภูมิ มี ๑๔ ดวง
๓. อรูปาวจรภูมิ คือจิตที่เป็นไปในอรูปาวจรภูมิ ๔ ภูมิ มี ๑๒ ดวง
๔. โลกุตตรภูมิ คือจิตที่พ้นจากภูมิทั้ง ๓ คือ กามภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรูปาวจรภูมิ

มี ๘ (หรือ ๔๐) ดวง

ตารางย่อแสดงการจัดประเภทจิตโดยภูมิเภทนัย

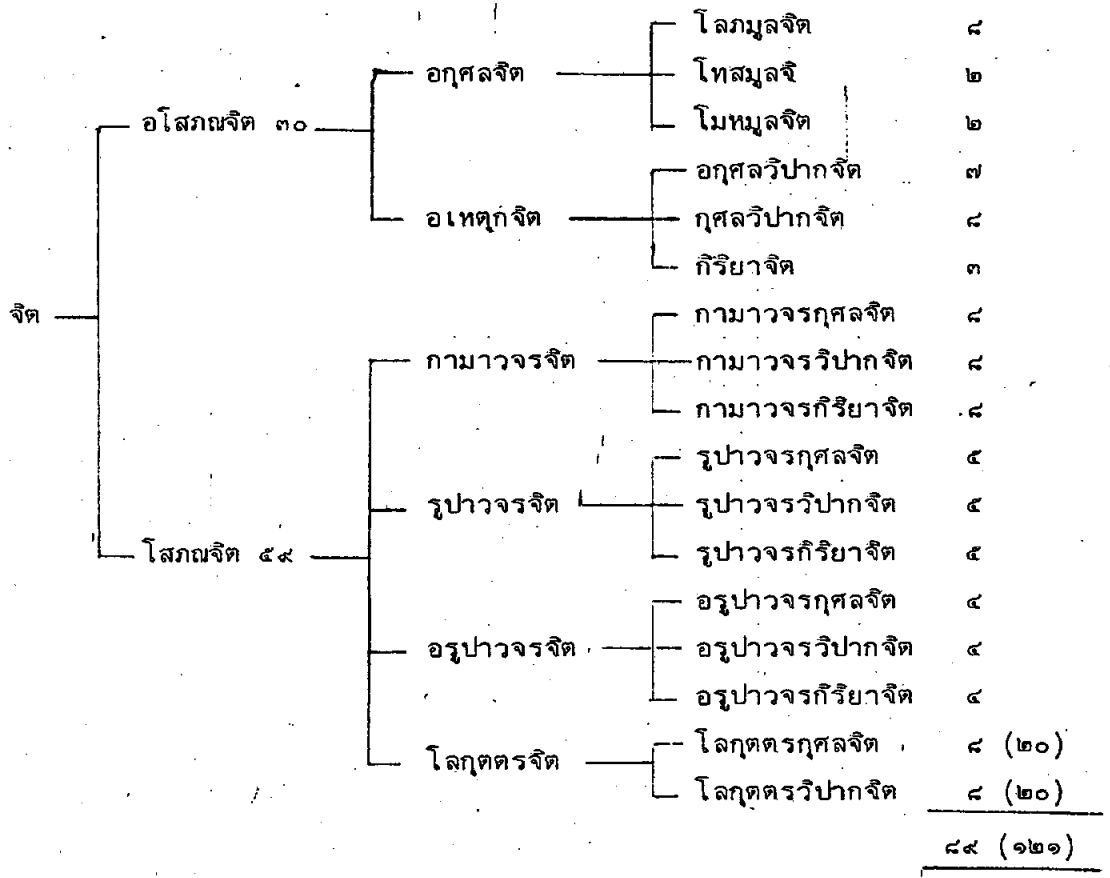

การจัดประเภทจิตโดยโสภณเภทนัย

โสภณเภทนัย คือการแบ่งจิตเป็นประเภทจิตที่ดั่งงาม และประเภทจิตที่นอกจากจิตดั่งงาม จิต ๘๔ หรือ ๑๒๑ ดวงนั้น เมื่อแบ่งเป็นประเภทโดยโสภณเภทนัย ก็จะได้เป็น ๒ ประเภท ดังนี้

๑. โสภณจิต คือจิตที่ดั่งงาม มี ๔๔ ดวง
๒. อโสภณจิต คือจิตที่นอกจากจิตดั่งงาม เป็นจิตที่ไม่ดี และจิตที่เป็นกลาง ๆ คือไม่ดีและไม่ชั่ว หรือเป็นกิริยา มี ๓๐ ดวง

ตารางย่อแสดงการจัดประเภทจิตโดยโสภณเภทนัย

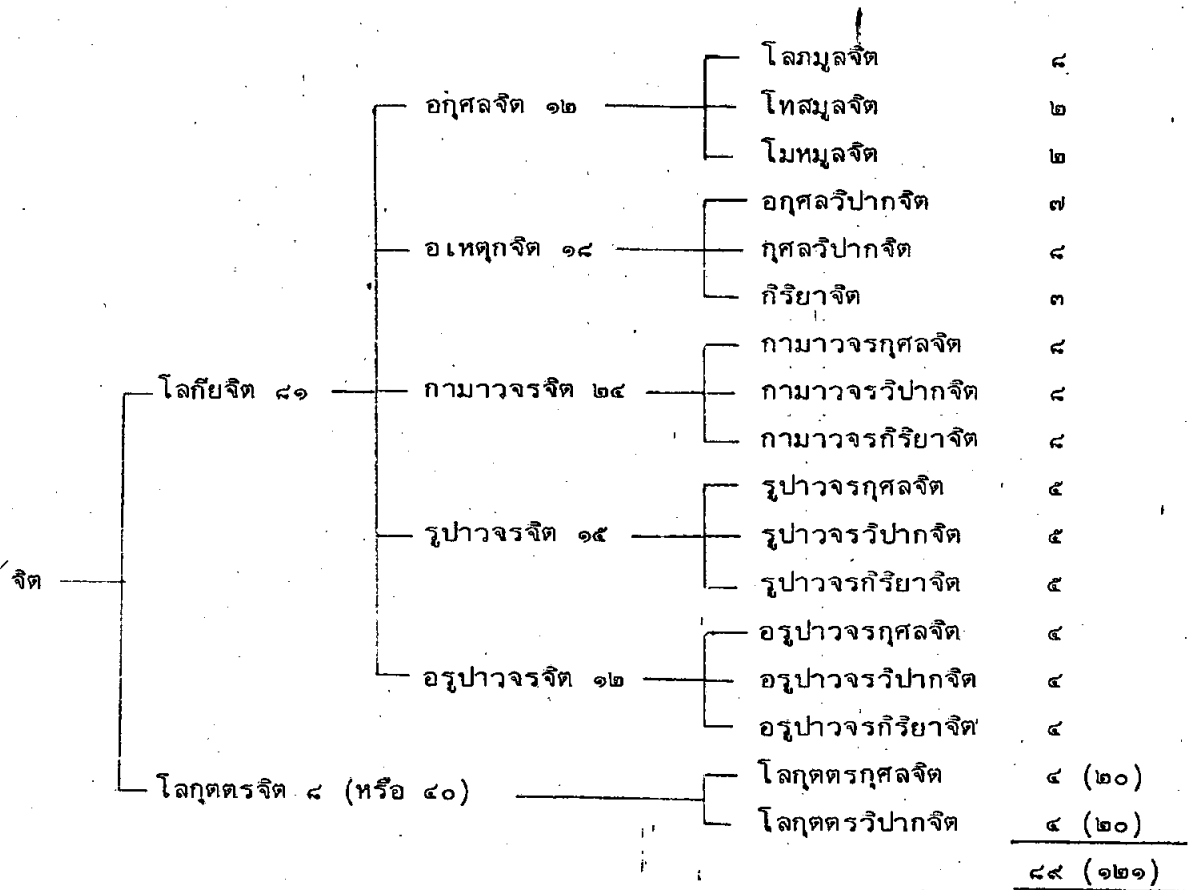
การจัดประเภทจิตโดยโลกภพน้อย

โลกภพน้อย คือการแบ่งจิตที่ท่องเที่ยววนเวียนไปในโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก รูปโลก และ อรูปโลก และจิตที่พ้นจากการเป็นไปหรือท่องเที่ยวไปในโลกทั้ง ๓ จิต ๘๔ หรือ๑๒๑ ดวงเมื่อแบ่ง ประเภทโดยโลกภพน้อยก็จะได้เป็น ๒ ประเภท ดังนี้

๑. โลกีย์จิต คือจิตที่เป็นไปในโลกทั้ง ๓ ได้แก่ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิต มี ๘๑ ดวง

๒. โลกุตตรจิต คือจิตที่พ้นจากโลกทั้ง ๓ มี ๘ (หรือ ๔๐) ดวง

ตารางย่อแสดงการจัดประเภทจิตโดยโลกภพน้อย

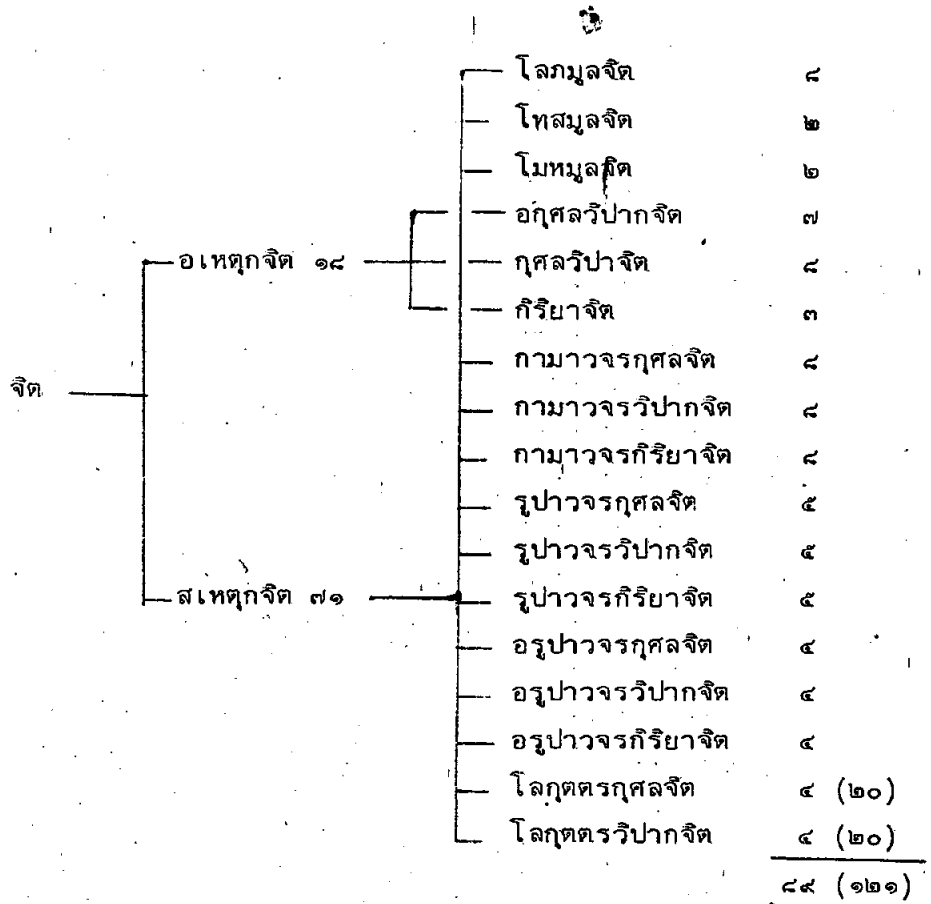
การจัดประเภทจิตโดยเหตุเภทนัย

เหตุเภทนัย คือการแบ่งจิตโดยถือตามความแตกต่างของเหตุที่มาประกอบ จิต ๘๔ หรือ ๑๒๑ ดวงเมื่อแบ่งตามเหตุเภทนัยแล้ว ก็จะได้เป็น ๒ ประเภท ดังนี้

๑. อเหตุกจิต คือจิตที่ไม่มีทั้งเหตุบาป(อกุศลเหตุ) และเหตุบุญ(กุศลเหตุ) ประกอบ มี ๑๘ ดวง

๒. สเหตุกจิต คือจิตที่ประกอบด้วยเหตุทั้งที่เป็นอกุศลเหตุและกุศลเหตุ สเหตุกจิตนี้ ที่เป็นเอกเหตุกจิตคือประกอบด้วยเหตุเดียวกันมี เป็นทวิเหตุกจิตคือประกอบด้วยเหตุ ๒ ก็มี และเป็นติเหตุกจิตคือประกอบด้วยเหตุ ๓ เหตุก็มี สเหตุกจิตนี้มีทั้งหมด ๗๑ ดวง

ตารางย่อแสดงการจัดประเภทจิตโดยเหตุเภทนัย

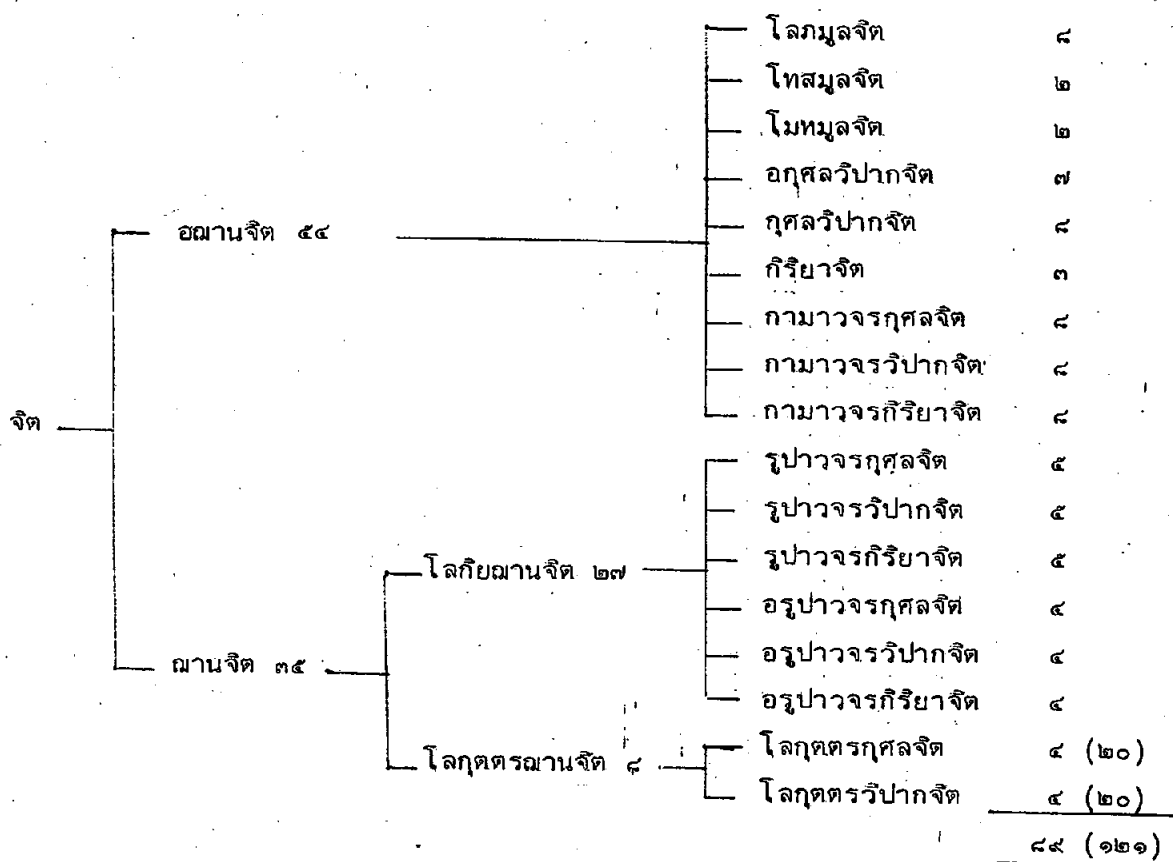

การจัดประเภทจิตโดยฉานเภทนัย

ฉานเภทนัย คือการแบ่งจิตโดยถือเอาความต่างกันของจิตที่ประกอบด้วยองค์ฉาน และไม่ประกอบด้วยองค์ฉานเป็นหลักในการแบ่ง จิต ๘๔ หรือ ๑๒๑ เมื่อแบ่งโดยฉานเภทนัย ก็จะได้ เป็น ๒ ประเภท ดังนี้

๑. อฉานจิต ได้แก่จิตที่ไม่ประกอบด้วยองค์ฉาน มี ๕๕ ดวง
๒. ฉานจิต ได้แก่จิตที่ประกอบด้วยองค์ฉาน มี ๓๕ ดวง โดยจัดเป็นโลกียฉานจิต ๒๗ ดวง และโลกุตตรฉานจิต ๘ ดวง

ตารางย่อแสดงการจัดประเภทจิตโดยฉานเภทนัย

การจัดประเภทจิตโดยเวทนาเภทนัย

เวทนาเภทนัย คือการแบ่งจิตโดยถือตามความแตกต่างของเวทนา ๕ คือ สุขเวทนา การเสวยอารมณ์ที่ดีทางกาย ทุกขเวทนา การเสวยอารมณ์ที่ไม่ดีทางกาย โสมนัสเวทนา การเสวยอารมณ์ที่ดีทางใจ โทมนัสเวทนา การเสวยอารมณ์ที่ไม่ดีทางใจ อุเบกขาเวทนา การเสวยอารมณ์ปานกลางทางใจ จิต ๘๔ หรือ ๑๒๑ ดวงเมื่อแบ่งตามเวทนาเภทนัย ก็ได้ ๕ ประเภท ดังนี้

๑. สุขเวทนาจิต คือจิตที่เกิดพร้อมกับสุขเวทนา(สุขกาย) มี ๑ ดวง คือ สุขสหคตกายวิญญานจิต (จิตที่ ๒๔ ในกุศลวิปากจิต ๘)

๒. ทุกขเวทนาจิต คือจิตที่เกิดพร้อมกับทุกขเวทนา(ทุกข์กาย) มี ๑ ดวง คือ ทุกขสหคตกายวิญญานจิต (จิตที่ ๑๗ ในอกุศลวิปากจิต ๗)

๓. โสมนัสเวทนาจิต คือจิตที่เกิดพร้อมกับโสมนัสเวทนา(สุขใจ) มี ๓๐ ดวง คือ

โสมนัสโลภมูลจิต ๔ (คือจิตที่ ๑-๔ ในอกุศลจิต ๘)

โสมนัสสันตிரณจิต ๑ (คือจิตที่ ๒๗ ในกุศลวิปากจิต ๘)

โสมนัสกามาวจรกุศลจิต ๔ (คือจิตที่ ๓๑-๓๔ ในกามาวจรกุศลจิต ๘)

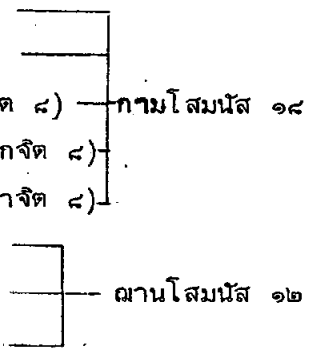
โสมนัสกามาวจรวิปากจิต ๔ (คือจิตที่ ๓๕-๔๒ ในกามาวจรวิปากจิต ๘)

โสมนัสกามาวจรกิริยาจิต ๔ (คือจิตที่ ๔๗-๕๐ ในกามาวจรกิริยาจิต ๘)

รูปาวจรกุศลจิต ๔ (คือจิตที่ ๕๕-๕๘ ในรูปาวจรกุศลจิต ๕)

รูปาวจรวิปากจิต ๔ (คือจิตที่ ๖๐-๖๓ ในรูปาวจรวิปากจิต ๕)

รูปาวจรกิริยาจิต ๔ (คือจิตที่ ๖๕-๖๘ ในรูปาวจรกิริยาจิต ๕)

๔. โทมนัสเวทนาจิต คือจิตที่เกิดพร้อมกับโทมนัสเวทนา(ทุกข์ใจ) มี ๒ ดวง คือ

โทสมมูลจิต ๒ (คือจิตที่ ๕ - ๑๐)

๕. อุเบกขาเวทนาจิต คือจิตที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา(ไม่สุขไม่ทุกข์) มี ๔๕ ดวงคือ

อุเบกขาโลภมูลจิต ๔ (คือจิตที่ ๕-๘ ในโลภมูลจิต ๘)

อุเบกขามโหมูลจิต ๒ (คือจิตที่ ๑๑-๑๒ ในโมหมูลจิต ๒)

อุเบกขาอเหตุกจิต ๑๔ (คือจิตที่ ๑๓-๑๖, ๑๘-๑๙ ในอกุศลวิปากจิต ๗ จิตที่ ๒๐-๒๓, ๒๕-๒๖ ในกุศลวิปากจิต ๘ และ จิตที่ ๒๘-๒๙ ในกิริยาจิต ๓)

อุเบกขากามาวจรกุศลจิต ๔ (คือจิตที่ ๓๕-๓๘ ในกามาวจรกุศลจิต ๘)

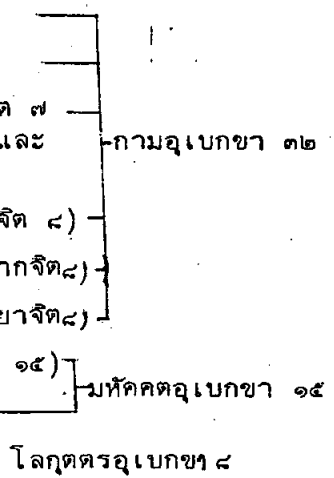
อุเบกขากามาวจรวิปากจิต ๔ (คือจิตที่ ๔๓-๔๖ ในกามาวจรวิปากจิต ๘)

อุเบกขากามาวจรกิริยาจิต ๔ (คือจิตที่ ๕๑-๕๔ ในกามาวจรกิริยาจิต ๘)

รูปาวจรปัญจมณณจิต ๓ (คือจิตที่ ๕๕, ๖๕, ๖๘ ในรูปาวจรจิต ๑๕)

อรูปาวจรจิต ๑๒ (คือจิตที่ ๗๐-๘๑ ในอรูปาวจรจิต ๑๒)

โลกุตตรจิต ๘ (คือจิตที่ ๘๒-๘๙ ในโลกุตตรจิต ๘)

โลกุตตรอุเบกขา ๘

การจัดประเภทจิตโดยสปีโยคณีย์

สปีโยคณีย์ คือการแบ่งจิตโดยถือตามความแตกต่างแห่งสภาพธรรมบางอย่างที่มาประกอบจิตและไม่มีมาประกอบจิต จิต ๘๔ หรือ ๑๒๑ แบ่งตามสปีโยคณีย์นี้ได้ ๒ ประเภท คือ

๑. สัมปยุตจิต คือจิตที่ประกอบด้วยสภาพธรรมบางอย่างมีความเห็นผิดเป็นต้น สัมปยุตจิต มี ๕๕ ดวง แบ่งประเภทตามสภาพธรรมเป็น ๕ ประเภท คือ

๑) ทิฏฐิคติสัมปยุตจิต คือจิตที่ประกอบด้วยความเห็นผิด มี ๔ ดวงคือ โลกมูลจิต ที่เป็นทิฏฐิสัมปยุต ๔ ดวง (คือจิตที่ ๑, ๒, ๔, ๖ ในโลกมูลจิต ๘)

๒) ภูมิจิตสัมปยุตจิต คือความจิตที่ประกอบด้วยความโกรธ มี ๒ ดวง คือ โทสมูลจิต ๒ (คือจิตที่ ๘, ๑๐ ในโทสมูลจิต ๒)

๓) วิจิกิจฉาสัมปยุตจิต คือจิตที่ประกอบด้วยความสงสัย มี ๑ ดวง คือ โมหมูลจิต ดวงที่ ๑ (คือจิตดวงที่ ๑๑ ในโมหมูลจิต ๒)

๔) อุทธัจจสัมปยุตจิต คือจิตที่ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน มี ๑ ดวง คือโมหมูลจิตดวงที่ ๒ (คือจิตดวงที่ ๑๒ ในโมหมูลจิต ๒)

๕) ญาณสัมปยุตจิต คือจิตที่ประกอบด้วยปัญญา มี ๔๗ ดวง คือ

กามาวจรกุศลจิต ๔ ดวง (คือจิตที่ ๓๑, ๓๒, ๓๕, ๓๖ ในกามาวจรกุศลจิต ๘)

กามาวจรวิปากจิต ๔ ดวง (คือจิตที่ ๓๘, ๔๐, ๔๓, ๔๔ ในกามาวจรวิปากจิต ๘)

กามาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง (จิตที่ ๔๗, ๔๘, ๕๑, ๕๒ ในกามาวจรกิริยาจิต ๘)

รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง (คือจิตที่ ๕๕-๕๙)

อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง (คือจิตที่ ๗๐-๘๑)

โลกุตตรจิต ๘ ดวง (คือจิตที่ ๘๒-๘๙)

๒. วิปยุตจิต คือจิตที่ไม่ประกอบด้วยสภาพธรรมอย่าง มีความเห็นผิดเป็นต้น วิปยุตจิต นี้ มี ๒๔ ดวง โดยแบ่งเป็น ๓ ประเภทดังนี้

๑) ทิฏฐิวิปยุตจิต คือจิตที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด มี ๔ ดวง คือ โลกมูลจิต ที่เป็นทิฏฐิวิปยุต ๔ (คือจิตที่ ๓, ๔, ๗, และ ๘ ในโลกมูลจิต ๘)

๒) ญาณวิปยุตจิต คือจิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา มี ๑๒ ดวง คือ กามาวจรโสภณจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ๑๒ ดวง (คือจิตที่ ๓๓, ๓๔, ๓๗, ๓๘, ๔๑, ๔๒, ๔๕, ๔๖, ๔๙, ๕๐, ๕๓ และ ๕๔ ในกามาวจรโสภณจิต ๒๔)

๓) วิปยุตจิต คือจิตที่ไม่ประกอบด้วยสภาพธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง มี ๑๘ ดวง คือ อเหตุกจิต ๑๘ (คือจิตที่ ๑๓-๓๐)

การจัดประเภทจิตโดยสังขารเภทณีย์

สังขารเภทณีย์ คือการแบ่งจิตโดยถือตามความแตกต่างของจิตที่เกิดได้โดยลำพัง ไม่มีการชักนำ และจิตที่ไม่อาจเกิดได้โดยลำพัง ต้องมีผู้อื่นชักนำ จิต ๘๔ ประเภทเมื่อแบ่งตามสังขารเภทณีย์ ก็จะเป็น ได้ ๒ ประเภท คือ

๑. อสังขาริกจิต คือจิตที่เกิดขึ้นเอง ไม่มีการชักนำ มี ๓๗ ดวง คือ
 อกุศลอสังขาริกจิต ๗ (คือจิตที่ ๑, ๓, ๕, ๗, ๙, ๑๑ และ ๑๒)
 อเหตุกจิต ๑๘ (คือจิตที่ ๑๓-๓๐)
 กามาวจรโสภณอสังขาริกจิต ๑๒ (คือจิตที่ ๓๑, ๓๓, ๓๕, ๓๗, ๓๙, ๔๑, ๔๓, ๔๕, ๔๗,
 ๔๙, ๕๑ และ ๕๓)
๒. สสังขาริกจิต คือจิตที่ไม่อาจเกิดเองโดยลำพัง ต้องมีการชักนำ มี ๕๒ ดวง คือ
 อกุศลสสังขาริกจิต ๕ ดวง (คือจิตที่ ๒, ๔, ๖, ๘ และ ๑๐)
 กามาวจรโสภณสสังขาริกจิต ๑๒ ดวง (คือจิตที่ ๓๒, ๓๔, ๓๖, ๓๘, ๔๐, ๔๒, ๔๔, ๔๖,
 ๔๘, ๕๐, ๕๒ และ ๕๔)
 มหัคคตจิต ๒๗ ดวง (คือจิตที่ ๕๕-๘๑)
 โลกุตตรจิต ๘ ดวง (คือจิตที่ ๘๒-๘๙)

เหตุเกิดของจิต

ก. เหตุเกิดของจิตตามแนวพระสูตร

ในพุทธปรินิพพานนั้นถือว่า จิตเป็นสังขารธรรมเช่นเดียวกับกาย คือ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากเหตุ-ปัจจัย ไม่ใช่เป็นสิ่งที่ผุดขึ้นมาเฉย ๆ หรือมีใครสร้างหรือก่อมันขึ้นมา แต่เป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้นมา โดยเหตุปัจจัย เหตุปัจจัยตามทรรคนะของพุทธปรินิพพาน ไม่ใช่เป็นสิ่งที่ เป็นผลที่เกิดจากอิทธิฤทธิ์และการคลบรตราลของคนใดคนหนึ่งหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง^๑ พุทธปรินิพพานถือว่า ไม่มีสิ่งทั้งหลายใด ๆ ที่อยู่เหนือธรรมชาติที่เรียกว่ากายและจิต (นาม-รูป) นี้ได้^๒ แต่ธรรมชาติที่เรียกว่ากายและจิตนี้ เป็นสิ่งที่เป็นไป โดยธรรมคา (ธรรมนิยาม)

ในพระสูตร มีข้อความในหลายสูตรที่แสดงถึงเหตุปัจจัยเกิดของจิต แต่ในที่นี้จะนำมากล่าว เพียงบางสูตร เพื่อเป็นแนวพิจารณาในทางการศึกษาเท่านั้น ดังนี้

๑. เหตุเกิดของจิตตามนัยปัจจุสมุปบาท

ก) แนวพิจารณาเหตุเกิดของจิตจากแง่เดียวหรือจากช่วงข้อต่อเดียว

การพิจารณาเหตุปัจจัยเกิดของจิตในปัจจุสมุปบาทนั้น อาจมองได้หลายแง่ คืออาจมอง จากแง่ของช่วงข้อต่อเดียวก็ได้ ได้แก่ปัจจุสมุปบาทช่วงข้อต่อที่ ๒ ที่แสดงไว้ว่า "วิญญาณมีเพราะปัจจัย คือสังขาร" หรือ "สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ" ถ้าถือเอาตามนัยนี้ เหตุปัจจัยเกิดของจิตก็คือสังขาร

สำหรับปัญหาว่า สังขารคืออะไรนั้น ข้อนี้เป็นปัญหาที่มีความละเอียดและซับซ้อนเรื่องหนึ่งในพุทธปรินิพพาน แต่ในที่นี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงความหมายของคำว่าสังขารแต่เพียงโดยสังเขปเท่านั้น

"สังขาร" ในความหมายตามรูปศัพท์ หมายถึงสภาพหรือธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต สังขารตามนัยไตรลักษณ์(ความหมายที่กล่าวถึงในไตรลักษณ์) ต่างจากสังขารตามนัยของชั้น ๕ และพระอภิธรรม สังขารในไตรลักษณ์ หมายถึงสิ่งทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ในปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ยกเว้นนิพพานแล้ว ที่เหลืออีก ๓ จัดเป็นสังขาร ดังนั้น สังขารในไตรลักษณ์จึงเท่ากับชั้น ๕ ทั้งหมด ส่วนสังขารตามนัยแห่งชั้น ๕ และพระอภิธรรม มีความหมายแคบกว่า สังขารตามนัยพระอภิธรรมหมายถึงเจตสิก ๕๒ แต่ไม่หมายถึงรูป และจิต ถ้าเปรียบเทียบเจตสิกในพระอภิธรรมกับสังขารในชั้น ๕ แล้ว สังขารในชั้น ๕ คือเจตสิก ๕๐ ดวง เว้นเวทนาเจตสิก และสัญญาเจตสิก เพราะเวทนาเจตสิกก็ดี สัญญาเจตสิกก็ดี จัดเป็นชั้นหนึ่งในชั้น ๕ คือ เวทนาชั้น ๕ และสัญญาชั้น ๕

ในพุทธปรินิพพาน ได้แสดงประเภทต่าง ๆ ของสังขารไว้หลายนัยด้วยกัน ดังนี้

๑ ส. ส. ๑๕/๕๕๑/๑๘๕

๒ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๒๔

สังขาร ๓ นัยที่ ๑^๑

๑. กายสังขาร สภาพปรุงแต่งกาย (คือลมอัสนาสะเวัสสาสะ)
๒. วจีสังขาร สภาพปรุงแต่งวาจา (คือวิตกและวิจารณ์)
๓. มโนสังขาร สภาพปรุงแต่งจิต (คือเวทนา)

สังขาร ๓ นัยที่ ๒^๒

๑. ปุณฺณภิกิสังขาร ความดีที่ปรุงแต่งจิต ได้แก่กุศล ๑๓ คือมหากุศล ๘ และรูปาวจรกุศล ๕
๒. อปุณฺณภิกิสังขาร ความชั่วที่ปรุงแต่งจิต คืออกุศล ๑๒ ได้แก่ โลภมูล ๘ โทสมูล ๒ และโมหมูล ๒
๓. อเนญฺฆภิกิสังขาร ภาวะที่มั่นคงปรุงแต่งจิต ได้แก่กรุปาวจรกุศล ๔

สังขาร ๓ นัยที่ ๓^๓

๑. กุศลสังขาร สังขารที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณ
๒. อกุศลสังขาร สังขารที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณ
๓. อัปฺยาगतสังขาร สังขารที่สัมปยุตด้วยอัปฺยาगतวิญญาณ

สังขาร ๔ นัยที่ ๔^๔

๑. สังขตสังขาร สังขารคือสิ่งที่ปัจจัยของตน ๆ ปรุงแต่งขึ้น (หมายถึงสิ่งทั้งปวง)
๒. อภิสังขตสังขาร สังขารคือสิ่งที่กรรมแต่งขึ้น (รูปธรรม-นามธรรม)
๓. อภิสังขรณกสังขาร สังขารคือตัวกรรมผู้เป็นเจ้าของหน้าที่แต่ง (เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศล)
๔. ปิโยคากิสังขาร สังขารคือความเพียรพยายาม (ความเพียรทางกายแลจิต)

ในวิสฺฐทธีมรรค ได้ให้ทรรศนะว่า สังขารที่มีอวิชาเป็นปัจจัยนั้น คือสังขาร ๖^๕ คือ (๑) ปุณฺณภิกิสังขาร (๒) อปุณฺณภิกิสังขาร (๓) อเนญฺฆภิกิสังขาร (๔) กายสังขาร (๕) วจีสังขาร และ (๖) มโนสังขาร และสังขาร ๖ นี้เองเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดวิญญาณ

แต่สิ่งอย่างไรก็ตาม สังขารตามนัยต่าง ๆ ที่กล่าวมานั้นโดยใจความก็คือกุศลเจตนาและอกุศลเจตนาฝ่ายโลกียะนั้นเอง หรืออาจจะกล่าวสืบต่อไปอีกว่า เจตนาทั้ง ๒ นั้นก็คือกรรมนั่นเอง^๖ ธรรมทั้ง ๓ ประการนี้ คือ สังขาร เจตนา และกรรม บางครั้งก็ใช้ในความหมายเดียวกัน

๑ ม. มุ. ๑๒/๑๒๗/๘๑

๒ ที. ปาฎิ. ๑๑/๒๒๘/๒๐๐

๓ วิสฺฐทธีมรรคแปล, ฉบับของมหาหมากฎราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๕๔

๔-๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๗

๖ อัง. นิกก. ๒๒/๓๓๔/๔๖๓ ที. มหา. ๑๐/๒๕๗/๒๘๕ สัง. ข. ๑๗/๑๒๒/๖๘

= กรรม คือเจตนา ๖ หมวด คือ (๑) รูปสัญญาเจตนา ความจงใจในรูป (๒) สัททสัญญาเจตนา ความจงใจในเสียง (๓) คันธสัญญาเจตนา ความจงใจในกลิ่น (๔) รสสัญญาเจตนา ความจงใจในรส (๕) โผฏฐัพพเจตนา ความจงใจในสิ่งที่สัมผัสถูกต้อง และ (๖) อัมมสัญญาเจตนา ความจงใจในธรรมารมณ์

เจตนา ๖ หมวดนี้ เป็นการแบ่งตามทวาร ๖ อันเป็นฐานที่เกิด ถ้าแข่งตามคุณสมบัติพื้นฐานของมันแล้ว ก็เป็น ๓ คือ (๑) กุศลเจตนา (๒) อกุศลเจตนา และ (๓) อัปฺยาगतเจตนา

ข) แนวพิจารณาเหตุเกิดของจิตจากแง่ของวิภังค์หรือวจร

วิภังค์หรือวจรของปฏิจสมุปาทนนั้น มีทั้งหมด ๑๒ ข้อต่อ (ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๓) ญาณเป็นข้อต่อหนึ่งใน ๑๒ ข้อต่อ ถ้าพิจารณาตามแนวนี้แล้วจะเห็นว่า การเกิดขึ้นของสิ่งทั้งหลาย มีขึ้นเพราะการรวมกันเป็นเอกภาพของทั้ง ๑๒ ข้อต่อ ถ้าขาดข้อต่อใดข้อต่อหนึ่งไป วิภังค์หรือวจร นี้ไม่อาจเป็นไปได้ ดังนั้นวิภังค์นี้เกิดขึ้นเพราะการเป็นเหตุปัจจัยร่วมกันของทุก ๆ ข้อต่อ ข้อต่อใด ข้อต่อหนึ่งเกิดก็ทำให้ข้อต่ออื่น ๆ เกิดพร้อมไปด้วย หรือเมื่อข้อต่อใดข้อต่อหนึ่งดับ ข้อต่ออื่น ๆ ที่ เหลือก็ดับด้วย ถ้าพิจารณาปฏิจสมุปาทนในรูปของวิภังค์หรือวจรดังกล่าวนี้แล้ว จึงไม่อยู่ในฐานะที่จะพูดได้ว่า สังขารเพียงเดียวเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดจิต (วิญญาณ) แต่ธรรมที่เป็นข้อต่อทั้งหมดรวมทั้ง สังขารต่างก็มีส่วนร่วมเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดจิต (วิญญาณ) ดังนั้น ถ้าจะกล่าวให้เต็มก็คือ อวิชชา สังขาร นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ และชรา เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดจิต (วิญญาณ) ไม่อาจขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไป เช่น ถ้าไม่มีสฬายตนะ คืออายตนะ ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ (มโน) จิต (วิญญาณ) ก็ไม่อาจเกิด หรือจะไม่มีตัณหาก็ไม่ได้ เพราะถ้าหมดตัณหา ก็เป็นการ เข้าถึงนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะที่ดับหมดแม้กระทั่งวิญญาณ ในธรรมที่เป็นข้อต่ออื่น ๆ ก็มีนัยเช่นเดียวกัน)

๒. เหตุเกิดของจิตตามนัยแห่งมหาวรรค ญาณกถา

ในสูตรนี้ ได้แสดงเหตุปัจจัยที่ทำให้จิตเกิดขึ้นไว้ดังนี้ว่า "เพราะอวิชชาเกิด วิญญาณจึงเกิด เพราะตัณหาเกิด วิญญาณจึงเกิด เพราะกรรมเกิด วิญญาณจึงเกิด เพราะนามรูปเกิด วิญญาณจึงเกิด"^๑ ในสูตรนี้ ได้วิเคราะห์เหตุปัจจัยเกิดของจิตเป็น ๔ ประการ คือ อวิชชา ตัณหา กรรม และนามรูป จะเห็นว่า การวิเคราะห์เหตุปัจจัยเกิดของจิตเป็นองค์ประกอบย่อย ๔ อย่างนี้ เป็นการวิเคราะห์ที่มองลึกเข้าไปถึงปัจจัยที่เป็นพื้นฐานแรกอันเป็นต้นเหตุสุดมาซึ่งปลายเหตุสุด เป็นการมองอย่างตลอดสาย ในธรรมที่เป็นปัจจัย ๔ ประการนี้ อวิชชาจัดเป็นเหตุปัจจัยพื้นฐานแรกที่มีความสำคัญมาก อาจจะถูกกล่าวในแง่ที่ว่า อวิชชาเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดกรรม กรรมเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดนามรูป และนามรูปเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ดังนั้น เหตุปัจจัยนอกสุดของวิญญาณหรือจิตคือนามรูป

มีข้อที่น่าสังเกตในที่นี้เพิ่มเติม ๒ ประการ คือ ประการแรก การเกิดขึ้นของธรรมทั้งหลายที่เป็นเหตุปัจจัยให้จิตเกิด โดยแยกออกเป็นขั้นตอน เช่น อวิชชาเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดตัณหา ... และนามรูปเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้น เป็นการแยก (หรือมองเห็นได้) ในขั้นของเมตาฟิสิกส์ แต่ไม่อาจแยกได้ในแบบความเป็นจริงทางประสาทสัมผัส คือเป็นการยากที่จะแยกโดยทางเวลาว่า ในธรรมเหล่านั้น อันใดเกิดก่อนหรืออันใดเกิดทีหลัง แต่เป็นสภาพธรรมที่เกิดพร้อมกันไป อาศัยกันไปทั้งอวิชชา ตัณหา กรรม นามรูป และวิญญาณ ประการที่ ๒ คือธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ อาจมองได้ว่า แต่ละอย่างต่างก็เป็นเหตุปัจจัยของกันก็ได้ เช่นอวิชชาเป็นเหตุปัจจัยของตัณหา ตัณหาเป็นเหตุปัจจัยของอวิชชา ตัณหาเป็นเหตุปัจจัยของกรรม กรรมเป็นเหตุปัจจัยของตัณหา กรรมเป็นเหตุปัจจัยของนามรูป นามรูปเป็นเหตุปัจจัยของกรรม นามรูปเป็นปัจจัยของวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยของนามรูป หรือ -

อวิชชาเป็นเหตุปัจจัยของกรรม กรรมเป็นเหตุปัจจัยของอวิชชา อวิชชาเป็นเหตุปัจจัยของนามรูป นามรูปเป็นเหตุปัจจัยของอวิชชา อวิชชาเป็นเหตุปัจจัยของวิญญาณ วิญญาณเป็นเหตุปัจจัยของอวิชชา เป็นต้น

๓. เหตุเกิดของจิตตามนัยของชั้น ๕

ตามทฤษฎีของพุทธปรัชญานั้น คนประกอบขึ้นด้วยส่วนประกอบสำคัญ ๕ อย่าง เรียกว่า ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ในชั้น ๕ นั้น วิญญาณเป็นชั้นหนึ่งที่มีความสำคัญมากที่สุดที่ทำงานร่วมกับชั้นอื่น อีก ๔ ชั้น

วิญญาณตามนัยแห่งชั้น ๕ นั้น โดยสภาวะมีอย่างเดียวกับธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ แต่แบ่งได้เป็น ๖ ชนิดตามทวาร ๖ คือ

๑. จักขุวิญญาณ ความรู้แจ้ง(อารมณ์)ทางตา
๒. โสทวิญาณ ความรู้แจ้ง(อารมณ์)ทางหู
๓. ชานวิญาณ ความรู้แจ้ง(อารมณ์)ทางจมูก
๔. วิทวิญาณ ความรู้แจ้ง(อารมณ์)ทางลิ้น
๕. กายวิญาณ ความรู้แจ้ง(อารมณ์)ทางกาย
๖. มโนวิญาณ ความรู้แจ้ง(อารมณ์)ทางใจ

ในปาฎิณีบาต ขุททกนิกาย^๑ ได้แสดงเหตุปัจจัยเกิดของชั้น ๕ ว่า "รูปชั้นเกิดเพราะอาหารเกิด เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้นเกิดเพราะผัสสะเกิด วิญญาณเกิดเพราะรูปนามเกิด" เหตุปัจจัยเกิดของวิญญาณหรือจิตตามนัยของสูตรนี้คือรูปนาม ซึ่งเป็นการแสดงเหตุปัจจัยเกิดของจิตอย่างสังเขปเช่นเดียวกับสูตรอื่น ๆ อีกหลายสูตร แน่นนอน การแสดงธรรมแบบนี้เป็นการแสดงแก่บุคคลที่มีความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับธรรมชาติของรูปนามมาพอสมควรก่อนแล้ว

ถ้าจะพิจารณาจากแง่ของวิญญาณที่แบ่งออกเป็น ๖ ชนิดแล้ว จะเห็นว่าวิญญาณ ๖ แต่ละอย่างมีเหตุปัจจัยที่เป็นฐานเกิดต่างกัน ในวิสุทธิมรรค^๒ ได้แยกเหตุปัจจัยเกิดของวิญญาณ ๖ แต่ละชนิดไว้ให้เห็นอย่างชัดเจนดังนี้

เหตุปัจจัยทำให้เกิดจักขุวิญญาณ

จักขุวิญญาณ เป็นวิญญาณที่เกิดขึ้นและรับรู้อารมณ์โดยอาศัยจักขุปสาทรูป เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดจักขุวิญญาณ มี ๔ ประการ คือ

๑. จักขุปสาทรูป ประสาทตา(ตีหรือตั้งอยู่อย่างสมบูรณ์)
๒. รูปารมณ์ รูป หรือสี
๓. อาโลโก แสงสว่าง และ
๔. มนสิการ การกระทำจิต(คืออวิชชนะหรือการน้อมจิตไปหาอารมณ์)

๑ ขุ. ปฎิ. ๓๑/๑๑๑/๕๖

๒ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๑๔๖

เหตุปัจจัยทำให้เกิดโสตวิญญาณ

โสตวิญญาณ เป็นวิญญาณที่เกิดขึ้นและรับรู้อารมณ์โดยอาศัยโสตประสาทรูป เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดโสตวิญญาณ มี ๔ ประการ คือ

๑. โสตประสาทรูป ประสาทหู
๒. สัททวารมณฺเฑ์ เสียง
๓. อากาศ ช่องว่าง (และช่องหู) และ
๔. มนสิการ การกระทำจิต

เหตุปัจจัยทำให้เกิดขานวิญญาณ

ขานวิญญาณ เป็นวิญญาณที่เกิดขึ้นและรับรู้อารมณ์โดยอาศัยขานประสาทรูป เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดขานวิญญาณ มี ๔ ประการ คือ

๑. ขานประสาทรูป ประสาทจมูก
๒. คันธารมณฺเฑ์ กลิ่น
๓. วาโย ลม และ
๔. มนสิการ การกระทำจิต

เหตุปัจจัยทำให้เกิดชีวหาวิญญาณ

ชีวหาวิญญาณ เป็นวิญญาณที่เกิดขึ้นและรับรู้อารมณ์โดยอาศัยชีวหาประสาทรูป เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดชีวหาวิญญาณ มี ๔ ประการ คือ

๑. ชิวหาประสาทรูป ประสาทลิ้น
๒. รสารมณฺเฑ์ รส
๓. อาโป น้ำ และ
๔. มนสิการ การกระทำจิต

เหตุปัจจัยทำให้เกิดกายวิญญาณ

กายวิญญาณ เป็นวิญญาณที่เกิดขึ้นและรับรู้อารมณ์โดยอาศัยกายประสาทรูป เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดกายวิญญาณ มี ๔ ประการ คือ

๑. กายประสาทรูป ประสาทกาย
๒. โผฏฐัพพารมณฺเฑ์ การกระทบสัมผัส
๓. ถัสชชะ สภาวะของความแข็ง (ปฐวีธาตุ) และ
๔. มนสิการ การกระทำจิต

เหตุปัจจัยทำให้เกิดมโนวิญญาณ

มโนวิญญาณ เป็นวิญญาณที่อาศัยเกิดทางหทัยวัตถุรูป และรับรู้อารมณ์ได้โดยอาศัยหทัยวัตถุรูป เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดมโนวิญญาณ มี ๓ ประการ คือ

๑. ทหัยวัตถุรูป ภวังคมนะคือภวังคจิตที่ไหว ๒ ครั้ง
๒. ธรรมารมณฺ์ สิ่งที่น่าคิดทางใจ และ
๓. มนสิการ การกระทำจิต

อนึ่ง มีข้อที่น่าสังเกตบางอย่าง คือ เหตุปัจจัยเกิดของจิตทั้ง ๓ นัยที่กล่าวมานั้น แสดงไว้ต่างกัน คือ เหตุปัจจัยเกิดของจิตตามนัยปฏิจสมุปบาทคือสังขาร ตามนัยแห่งมหาวรรค(ตอนที่ว่าด้วยญาณกถา) คือ อวิชชา ตัณหา กรรม และนามรูป ส่วนตามนัยเบญจขันธ์แสดงไว้เป็น ๒ แบบ คือ แบบที่ ๑ แบบรวม คือแสดงว่า นามรูปเป็นเหตุปัจจัยเกิดของจิตในความหมายของจิตทั้งหมด และแบบที่ ๒ เป็นแบบแยก คือแยกจิต(วิญญาณ) ออกเป็นวิญญาณ ๖ แล้วแสดงเหตุปัจจัยเกิดของวิญญาณ ๖ แต่ละอย่างต่างกันออกไป

จากนัยทั้ง ๓ ดังกล่าว พอจะสรุปเหตุปัจจัยเกิดของจิตเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. เหตุปัจจัยที่เป็นนามธรรม ได้แก่ สังขาร อวิชชา ตัณหา กรรม นาม- และมนสิการ
๒. เหตุปัจจัยที่เป็นรูปธรรม ซึ่งได้แก่ รูป รูปที่เป็นเหตุปัจจัยเกิดของจิตมีหลายอย่าง และต่างชนิดกัน เช่น จุกขุปสาทรูป วัณณรูป อาโลโก(แสงสว่าง) เป็นรูปที่เป็นเหตุปัจจัยเกิดของจักขุวิญญาณ หรือโสตปสาทรูป สัททรูป ปริเฉทรูป หรืออากาศธาตุรูป เป็นรูปที่เป็นปัจจัยเกิดของโสตวิญญาณ เป็นต้น

ตามนัยทั้ง ๓ ข้างต้นนั้น จะเห็นว่าแต่ละนัยแสดงเหตุปัจจัยเกิดของจิตต่างกัน บางนัยแสดงเหตุปัจจัยเกิดของจิตในแง่ที่เป็นนามธรรมอย่างเดียว บางนัยแสดงทั้ง ๒ แง่ คือทั้งที่เป็นนามธรรม และรูปธรรม เมื่อดูอย่างผิวเผินแล้ว จะทำให้คิดว่า นัยต่าง ๆ ดังกล่าวขัดกัน แต่ถ้าพิจารณาโดยถ่องแท้แล้ว แต่ละนัยหาได้ขัดกันไม่

ในพุทธปรัชญา ท่านแสดงเหตุปัจจัยเกิดของจิตไว้ ๒ ประเภท คือ

๑. สัมปยุตเหตุ คือเหตุประกอบ เป็นเหตุที่เป็นนามธรรม ได้แก่เหตุ ๖ คือ อกุศลเหตุ ๓ และกุศลเหตุ ๓
๒. อุบัติเหตุ คือเหตุที่ทำให้เกิด เป็นเหตุทางรูปธรรม เช่น จักขุปสาทรูป วัณณรูป และอาโลโกเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดจักขุวิญญาณ เป็นต้น

เหตุทั้ง ๒ นี้ คือสัมปยุตเหตุและอุบัติเหตุ เป็นธรรมชาติที่ทำหน้าที่เชื่อมประสานสัมพันธ์กันอยู่ จิตย่อมเกิดจากเหตุปัจจัยทั้ง ๒ นี้ ดังนั้น การยกเอาเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นมากล่าวไว้เพียงแง่เดียว ไม่ได้หมายถึงว่าจะปฏิเสธอีกเหตุปัจจัยหนึ่ง แต่ที่กล่าวเช่นนั้นก็ด้วยมุ่งที่จะเน้นถึงแง่ที่กล่าวนั้นเท่านั้น

ตารางย่อแสดงเหตุเกิดของจิตตามนัยแห่งพระสูตรแต่ละนัย

นัย	เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิด		จิต
	รูปธรรม (อุบัติเหตุ)	นามธรรม (สัมปยุตตเหตุ)	
๑. <u>ปฏิจจสมุปบาท</u>			
แบบที่ ๑		สังขาร	วิญญาน
แบบที่ ๒	รูป, สฬายตนะ, (อุบัติเหตุ) ฌพ, ชาติ- (ส่วนที่ปรากฏให้เห็น), ชรา (ส่วน ที่ปรากฏให้เห็น)	อวิชชา, สังขาร, นาม-, ผัสสะ, เวทนา, ตัณหา, อุปาทาน, (กรรม) ฌพ, ชาติ (ตัวสภาวะ), ชรา (ตัวสภาวะ)	วิญญาน
๒. <u>มหาวรรค</u>	รูป	อวิชชา, ตัณหา, กรรม, นาม-	วิญญาน
๓. <u>เบญจขันธ์</u>			
แบบที่ ๑	รูป	นาม	วิญญาน
แบบที่ ๒	จักขุปสาทรูป, วัณณรูป, อาโลโก- (แสงสว่าง) โสตปสาทรูป, สัททรูป, ปริเฉทรูป ฆานปสาทรูป, คันธรูป, วาโยธาตุ ชีวหาปสาทรูป, รสรูป, อาโปธาตุ กายปสาทรูป, โผฏฐัพพรูป, ถียชชะ หทัยวัตถุรูป	มนสิการ มนสิการ มนสิการ มนสิการ มนสิการ ธรรมารมณ, มนสิการ	จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชีวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนวิญญาน

ข. เหตุเกิดของจิตตามแนวพระอภิธรรม

ในพระอภิธรรม ท่านได้วิเคราะห์ทอนย่อยจิตลงเป็น ๘๔ ประเภท (โดยย่อ) พร้อมทั้งแสดงเหตุปัจจัยเกิดของจิตแต่ละประเภทไว้อย่างพิสดาร แต่ในที่นี้ผู้วิจัยจะนำมากล่าวพอเป็นแนวทางการศึกษาโดยสังเขปเท่านั้น

จิต ๘๔ ประเภท เมื่อกล่าวโดยสภาวะหรือโดยธรรมชาติของมันแล้ว มีเพียงอย่างเดียวคือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ในแง่นี้ จิตเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัย ๓ ประการ คือ

๑. วัตถุ หมายถึงปสาทรูป ๖ คือ กายปสาทรูป โสตปสาทรูป ฆานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป กายปสาทรูป และหทัยวัตถุรูป

๒. อารมณ์ หมายถึงอารมณ์ ๖ คือรูปารมณ สัททารมณ คันธารมณ รสารมณ โผฏฐัพพารมณ และธัมมารมณ

๓. มนสิการ หมายถึงการกระทำใจ หรือน้อมใจไป

จิต ๘๘ ประเภทตามนัยพระอภิธรรมนั้น ท่านยังจัดกลุ่มเป็นประเภทต่าง ๆ โดยถือเอาเหตุปัจจัยหรือคุณสมบัติบางอย่างเป็นหลักในการจัด เพื่อจะได้เข้าใจง่ายขึ้นและสะดวกแก่การอธิบาย เหตุปัจจัยเกิดของจิตทั้ง ๘๘ ประเภท ผู้วิจัยจะถือเอาการแบ่งกลุ่มจิต ๘๘ ประเภทลงเป็นประเภทใหญ่ ๆ เป็น ๖ กลุ่มเป็นหลักในการอธิบาย คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๑๘ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ รูปาวจรจิต ๑๔ อรูปาวจรจิต ๑๒ และโลกุตตรจิต ๘ ดังต่อไปนี้

๑. เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดอกุศลจิต ๑๒

อกุศลจิต คือจิตที่เป็นอกุศล หรือจิตที่ไม่ดี มี ๑๒ ประเภทหรือ ๑๒ ดวง (คือจิตที่ ๑-๑๒) เหตุปัจจัยเกิดของอกุศลจิต ถ้ากล่าวอย่างรวม ๆ โดยไม่แยกกันแล้ว อาจนำมาพิจารณาได้เป็น ๓ นัย โดยเริ่มจากนัยที่กล่าวไว้อย่างกว้างๆ จนถึงนัยที่เจาะลึกลงเป็นการชี้เฉพาะตัวการที่เป็นเหตุปัจจัยของอกุศลจิตนั้นโดยตรง ดังนี้

เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดอกุศลจิต (นัยที่ ๑)

เหตุปัจจัยให้เกิดอกุศลจิต มี ๕ ประการ คือ

๑. ปุพเพกตปุญญตา ไม่ได้สร้างบุญไว้ในอดีต
๒. อัปปฏิรูปเทสะ ไม่ได้อยู่ในประเทศที่สมควร
๓. อสัปปริสุปัสสยะ ไม่ได้คบหาสัตบุรุษ*
๔. อสัทธัมมัสสวนะ ไม่ได้ฟังพระสัทธรรม และ
๕. อัตตสัมมาอปณิธิ ไม่ได้ตั้งตนไว้ชอบ

เหตุปัจจัยเกิดของอกุศลจิตตามนัยแรกนี้ เป็นการแสดงเหตุปัจจัยอย่างกว้าง ๆ ไม่ได้มุ่งวิเคราะห์ให้เข้าไปถึงตัวเหตุปัจจัยโดยตรง ในเหตุปัจจัยทั้ง ๕ อย่างนี้ ประการแรก คือปุพเพกต-ปุญญตา เป็นอดีตเหตุ คือเหตุที่มีมาก่อนแล้ว ส่วนเหตุปัจจัยอีก ๔ คือ อัปปฏิรูปเทสะ อสัปปริสุปัสสยะ อสัทธัมมัสสวนะ และอัตตสัมมาอปณิธิ เป็นปัจจุบันเหตุ คือเหตุในปัจจุบัน เหตุทั้ง ๒ นี้ คือทั้งอดีตเหตุ และปัจจุบันเหตุต่างก็มีส่วนช่วยทำให้อกุศลเกิดขึ้น จะอาศัยแต่เหตุใดเหตุหนึ่งเพียงอย่างเดียวไม่ได้

เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดอกุศลจิต (นัยที่ ๒)

เหตุปัจจัยเกิดอกุศลจิตนัยที่ ๒ นี้ มี ๓ ประการด้วยกัน คือ

๑. วัตถุ หมายถึงปสาทรูป ๖
๒. อารมณฺ์ หมายถึงอารมณฺ์ ๖ และ
๓. อโยนิโสมนสิการ คือการทำจิตโดยไม่แยบคาย

เหตุปัจจัยเกิดอกุศลจิตตามนัยที่ ๒ นี้ มีอยู่ ๓ เหตุใหญ่ แต่ในเหตุทั้ง ๓ ประการนั้น อโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุปัจจัยที่มีความสำคัญมาก เพราะเป็นสัมยุตเหตุที่ทำให้เกิดอกุศลจิตโดยตรง ส่วนวัตถุ ๖ และอารมณฺ์ ๖ นั้นเป็นเพียงอุปคิตเหตุ คือเป็นเพียงรูปหรือกายไม่เบ็ญกุลหรืออกุศลแต่อย่างใด รูปหรือกายเพียงทำหน้าที่เป็นประตู(ทวาร)หรือที่ต่อ(อาตนะ)ให้เกิดวิญญาณ ซึ่งในขั้นนี้ยังไม่จัดเป็นกุศลหรืออกุศล แต่เมื่อวัตถุคือตา(จักขุปสาทรูป) รัับรูปรามณฺ์ที่ผ่านเข้ามาแล้ว จิตก็จะเก็บไว้-

* สัตบุรุษ หมายถึงนักปราชญ์หรือบัณฑิตที่มีคุณธรรม

(เป็นอนุสัย) ครั้นเมื่อจิตนั้นไม่พิจารณาโดยแยบคาย* ก็จะถูกเคล้ากับอกุศลเหตุคือโลกเหตุ โทสเหตุ และโมหเหตุ จิตนั้นก็ได้ออกุศลจิต แม้นัยที่เป็นไปในปสาทรูปอื่น ๆ นอกจากจักษุปสาทรูปก็เป็นไปทำนองเดียวกัน

เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดอกุศลจิต (นัยที่ ๓)

เหตุปัจจัยเกิดอกุศลจิตตามนัยที่ ๓ นี้ เป็นการชี้ถึงเหตุปัจจัยที่เป็นตัวการที่ทำให้จิตเป็นอกุศลจิตโดยตรง เรียกว่าอกุศลเหตุ คือเหตุที่ทำให้เป็นอกุศล อกุศลเหตุนี้มี ๓ ประการ คือ

๑. โลกเหตุ เหตุคือโลภะ**
๒. โทสเหตุ เหตุคือโทสะ***
๓. โมหเหตุ เหตุคือโมหะ†

อกุศลเหตุ ๓ ประการดังกล่าวนี้ เป็นสัมปยุตเหตุคือเหตุที่มาประกอบจิต เมื่ออกุศลเหตุมาประกอบจิตใดเข้า ก็จะทำให้จิตนั้นกลายเป็นอกุศลจิต

อนึ่ง อกุศลจิต ๑๒ นี้ยังจัดเป็นกลุ่มย่อยได้อีก ๓ กลุ่มตามชนิดของอกุศล คือ โลกมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ และโมหมูลจิต ๒ ถ้าจะกล่าวถึงอกุศลเหตุของอกุศลจิตแต่ละกลุ่มแล้ว ก็เป็นดังนี้

๑. โลกมูลจิต ๘ คือกลุ่มจิตที่มีโลภะเป็นเหตุหรือเป็นรากเง่า โลกมูลจิต ๘ นี้มีอกุศลเหตุคือโลกเหตุ
๒. โทสมูลจิต ๒ คือจิตที่มีโทสะเป็นเหตุหรือเป็นรากเง่า อกุศลเหตุของโทสมูลจิต ๒ ก็คือโทสเหตุ
๓. โมหมูลจิต ๒ คือจิตที่มีโมหะเป็นเหตุหรือเป็นรากเง่า อกุศลเหตุของโมหมูลจิต ๒ ก็คือโมหเหตุ

อกุศลจิต ๑๒ นอกจากจะมีเหตุปัจจัยตามที่กล่าวมาตามลำดับแล้ว ยังมีเหตุปัจจัยประกอบย่อยอื่น ๆ อีกหลายประการ คือ เวทนา ทิฏฐวิรูปยุต ญาณสัมปยุต อสังขาริก และสังขาริก เป็นต้น (รายละเอียดเกี่ยวกับเวทนาเป็นต้นของอกุศลจิตแต่ละดวงดูจากจิต ๔๔ หน้า ๑๐๖)

๒. เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดอเหตุกจิต ๑๔

อเหตุกจิต ๑๔ (คือจิตที่ ๑๓-๓๐) เป็นจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ คือไม่มีสัมปยุตเหตุ ๖ ซึ่งได้แก่ อกุศลเหตุ ๓ และกุศลเหตุ ๓ ตามธรรมคัจจิต ย่อมประกอบด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งในเหตุ ๖ นั้น

* อโยนิโสมนสิการ คือการที่จิตไม่พิจารณา(อารมณ์)โดยแยบคาย คือหมายถึงการเข้าไปจับ เกาะ-เกี่ยว เข้าไปจับ หรือเกี่ยวข้องโดยไม่มีปัญญาหรือไม่ใช้ปัญญา หรือไม่วิริยชาหรือญาณ

** เหตุให้เกิดโลภะ มี ๔ ประการ คือ (๑) กำเนิดโดยกรรมที่มีความโลภเป็นบริวาร (๒) จูติแต่ชาติที่หน้าด้วยโลภะ (๓) ได้ประสบกับอารมณ์ที่คืออยู่เสมอ (๔) ได้เห็นสิ่งที่เป็นที่ชอบใจ

*** เหตุให้เกิดโทสะมี ๔ ประการ คือ (๑) มีโทสะเป็นอหังการ (๒) ไม่มีความสุขุมคัมภีรภาพ (๓) เป็นผู้มีความรู้น้อย (๔) ได้รับแต่อารมณ์ที่ไม่คืออยู่เป็นนิตย์

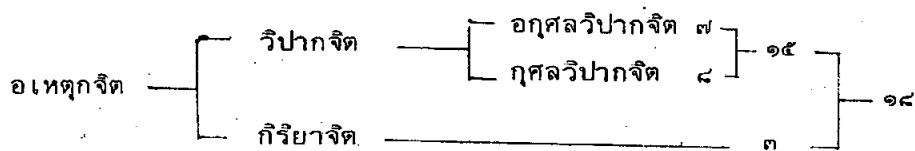
† เหตุเกิดโมหะ มี ๒ ประการ คือ (๑) การกระทำใจโดยไม่แยบคาย (๒) มีอาสวะเป็นเหตุให้

ที่ที่เกิด แต่เหตุจิต ๑๔ นี้ไม่มีสัมปยุตเหตุ ๖ นี้ ดังนั้น เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดเหตุจิต ๑๔ นี้ มีอยู่ ๒ เหตุใหญ่ ดังนี้

๑. ไม่ประกอบด้วยสัมปยุตเหตุ ๖ คือไม่มีเหตุทางนามธรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศล
๒. แต่มีอุปัตติเหตุ คือมีเหตุทางรูปธรรม

อเหตุจิตเป็นจิตที่ต่าง จากจิตอื่น ๆ เพราะเป็นจิตที่เกิดจากอุปัตติเหตุอย่างเดียวโดยไม่มีสัมปยุตเหตุคือเหตุกุศลและอกุศลเข้าไปประกอบด้วยเลย ลักษณะหรือคุณสมบัติของจิตจึงไม่เป็นทั้งกุศลและทั้งอกุศล ไม่เป็นบุญและบาป

อเหตุจิต ๑๔ นี้ แบ่งเป็นจิตฝ่ายวิบากเสีย ๑๕ และจิตที่เป็นฝ่ายกิริยาเสีย ๓ ซึ่งอาจเขียนเป็นตารางเพื่อให้เห็นได้ง่ายขึ้นดังนี้

อเหตุวิปากจิต ๑๕ เป็นจิตที่เป็นผลของอกุศลกรรมและกุศลกรรม ในพุทธปรชญาณั้นถือว่า อกุศลกรรมหรือกุศลกรรมที่ทำไว้ในอดีตนั้นไม่สูญหายไป แต่จะคอยติดตามให้ผลต่อไป ๒ ประการ คือ

๑. สามัญผล คือผลธรรมดาสามัญ หรือผลที่เห็นได้ ประจักษ์ได้ทางประสาทสัมผัส ซึ่งได้แก่ผลที่เป็นรูปธรรม เช่นอกุศลกรรมให้ผลเป็นรูปธรรมที่ไม่ดี ไม่สวยงาม หรือไม่สมประกอบ เช่น พิจารณาอย่างใดอย่างหนึ่งไป ส่วนกุศลกรรมจะให้ผลเป็นรูปธรรมที่ดี สวยงาม หรือสมบูรณ์ที่ตรงกันข้ามกับผลของอกุศลกรรม

๒. มุขยผล คือผลโดยตรง คือให้ผลเป็นวิปากจิต อกุศลกรรมส่งผลเป็นอเหตุอกุศลวิปากจิต ๗ ส่วนกุศลกรรมส่งผลเป็นอเหตุกุศลวิปากจิต ๘ ผลกรรมที่เป็นมุขยผลโดยตรงนั้นไม่อาจเห็นได้ด้วยประสาทสัมผัส แต่เป็นผลกรรมที่รู้ได้ด้วยการรู้เห็น อันเป็นความรู้ที่ไม่ต้องอิงอาศัยประสาทสัมผัส

อกุศลวิปากจิต ๗ คือปัญจวิญญาณจิต ๕ ดวง อุเบกขาสัมปฏิจฉันทจิต ๑ ดวง และอุเบกขาสันตริณจิต ๑ ดวง ที่เป็นฝ่ายอกุศล จิตเหล่านี้เป็นจิตที่เกิดจากอกุศลกรรม(อกุศลจิต ๑๒)โดยตรง และเป็นจิตที่ทำหน้าที่ คือการเห็นรูป ได้ยินเสียง ได้กลิ่น รุ้รส ถูกต้องสัมผัส รับประทานอาหาร ๖ และพิจารณาอารมณ์ ๖ ที่ไม่ดี* อกุศลวิปากจิตทั้ง ๗ ดวงนี้ แม้จะเป็นจิตที่ไม่มีสัมปยุตเหตุ ๖ แต่ก็ยังเป็นจิตที่มีอุปัตติเหตุ

กุศลวิปากจิต ๘ คือปัญจวิญญาณจิต ๕ ดวง สัมปฏิจฉันทจิต ๑ ดวง และสันตริณจิต ๒ ดวง ที่เป็นฝ่ายกุศล จิตเหล่านี้เป็นจิตที่เกิดจากกุศลกรรม(มหากุศลจิต ๘)โดยตรง ทำหน้าที่คือการเห็นรูป ได้ยินเสียง ได้กลิ่น รุ้รส ถูกต้องสัมผัส รับประทานอาหาร ๖ และพิจารณาอารมณ์ ๖ ที่ดี กุศลวิปากจิตเหล่านี้ แม้จะไม่ประกอบด้วยสัมปยุตเหตุ ๖ แต่มีอุปัตติเหตุครบถ้วนอย่างเดียวกับอกุศลวิปากจิต

กิริยาจิต ๓ คือปัญจทวาราวชณจิต ๑ ดวง มโนทวาราวชณจิต ๑ ดวง และหสิตุปาทจิต ๑ -

* ดูประกอบเพิ่มเติม วิธีจิต - กามวิธี หน้า ๑๔๐ และ หน้าที่อยู่จิต หน้า ๒๐๐

เป็นจิตที่ไม่ได้เกิดจากกุศลกรรมและอกุศลกรรม และไม่จัดเป็นกุศลจิตและอกุศลจิตด้วย กิริยาจิต ทั้ง ๓ ดวงนี้เป็นจิตที่เกิดขึ้นทำหน้าที่การงานได้ก็จริง แต่เป็นจิตสูงกว่าทำหน้าที่(กิจ) ในการรับ อารมณ์เท่านั้น ไม่ได้เกิดขึ้นเพราะอกุศลเหตุและกุศลเหตุ ในกิริยาจิต ๓ ดวงนั้น ๒ ดวงแรกคือ ปัญจทวารารักษจิตและมโนทวารารักษจิต เป็นจิตที่ไม่ถึงขวณะ* จึงไม่เป็นจิตที่เป็นอกุศลหรือกุศล ส่วน กิริยาจิตดวงที่ ๓ คือหสิตุปาหจิต แม้เป็นจิตที่ถึงขวณะก็จริง แต่เป็นจิตของพระอรหันต์ จึงไม่จัดเป็นจิต ที่เป็นอกุศลหรือกุศลแต่อย่างใด

อเหตุกจิต ๑๔ ดวงตามที่กล่าวมาแล้วนั้น มีอุบัติเหตุหมดทุกดวง อุบัติเหตุของอเหตุก-
วิปากจิตแต่ละดวง มีดังนี้

เหตุปัจจัยให้เกิดจักขุวิญญาณจิต ๒ ดวง มี ๔ ประการ คือ (๑) จักขุปสาท มีประสาทตาดี
(๒) รูปารมณ์ มีรูปต่าง ๆ (๓) อาโลกะ มีแสงสว่าง และ(๔) มนสิการ มีความตั้งใจ

เหตุปัจจัยให้เกิดโสตวิญญาณจิต ๒ ดวง มี ๔ ประการ คือ (๑) โสตปสาท ประสาทหูดี
(๒) สัททารมณ์ เสียงต่าง ๆ (๓) วิวรากาส มีช่องว่าง(ปริเฉทรูป) และ(๔) มนสิการ มีความตั้งใจ

เหตุปัจจัยให้เกิดฆานวิญญาณจิต ๒ ดวง มี ๔ ประการ คือ (๑) ฆานปสาท ประสาทจมูกดี
(๒) คันธารมณ์ มีกลิ่นต่าง ๆ (๓) วาโยธาตุ มีธาตุลมพา และ(๔) มนสิการ มีความตั้งใจ

เหตุปัจจัยให้เกิดชีวหาวิญญาณจิต ๒ ดวง มี ๔ ประการ คือ (๑) ชิวหาปสาท ประสาทลิ้น
ดี (๒) รสารมณ์ มีรสต่าง ๆ (๓) อาโปธาตุ มีธาตุน้ำ และ(๔) มนสิการ มีความตั้งใจ

เหตุปัจจัยให้เกิดกายวิญญาณจิต ๒ ดวง มี ๔ ประการ คือ (๑) กายปสาท มีประสาทกายดี
(๒) โผฏฐัพพารมณ์ มีความเย็นร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ดึง (๓) ถัทธปรฐวี มีปรฐวีธาตุที่มีลักษณะแข็ง
และ(๔) มนสิการ มีความตั้งใจ

เหตุปัจจัยให้เกิดปัญจทวารารักษจิต และสัมปฏิจนินจิต *** ๒ มี ๔ ประการ คือ (๑) ปัญจทวาร
มีทวาร ๕ คือ ประสาทตา หู จมูก ลิ้น และกายดี (๒) ปัญจารมณ์ มีอารมณ์ทั้ง ๕ คือรูป เสียง กลิ่น
รส โผฏฐัพพะ (๓) หทัยวัตถุ มีหทัยวัตถุรูปอันเป็นที่อาศัยเกิดของจิต และ(๔) มนสิการ มีความตั้งใจ

เหตุปัจจัยให้เกิดมโนทวารารักษจิต ๑ ดวง สันติริณจิต ๓ ดวง และหสิตุปาหจิต ๑ ดวง^๕
มี ๔ ประการ คือ (๑) ทวาร ๖ คือ จักขุทวาร โสตทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร กายทวาร และ
มโนทวาร (๒) อารมณ์ ๖ คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ และ
ธรรมารมณ์ (๓) หทัยวัตถุ มีหทัยวัตถุ (เวณอรุปพรหม) และ(๔) มนสิการ มีความตั้งใจ

* จิตไม่ถึงขวณะ ดูเพิ่มเติมขวณจิต หน้า ๑๔๑-๑๔๔

** จักขุวิญญาณจิต ๒ คือจักขุวิญญาณจิตที่เป็นอกุศลวิปากจิต ๑ ดวง และกุศลวิปากจิต ๑ ดวง ... และ
จักขุวิญญาณจิต ๒ โสตวิญญาณจิต ๒ ฆานวิญญาณจิต ๒ ชิวหาวิญญาณจิต ๒ กายวิญญาณจิต ๒ รวม
เรียกจิต ๑๐ ดวงนี้ว่า "ทวิปัญจวิญญาณจิต"

*** จิตทั้ง ๓ ดวงนี้ คือปัญจทวารารักษจิต ๑ และสัมปฏิจนินจิต ๒ มีชื่อเรียกอีกอย่างว่า "มโนธาตุ"
มโนธาตุนี้เป็นจิตที่รู้อารมณ์ได้น้อยกว่าจิตดวงอื่น ๆ

๕ จิต ๔ ดวงนี้ คือ มโนทวารารักษจิต ๑ สันติริณจิต ๓ และหสิตุปาหจิต ๑ มีชื่อเรียกอีกอย่างว่า
"มโนวิญญาณธาตุ" เป็นจิตที่สามารถรู้อารมณ์ได้มากกว่าปัญจวิญญาณจิต และมโนธาตุ อันที่จริง จิต
ทั้งหมด ๔๔ ดวง เว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ ดวง และมโนธาตุ ๓ ดวงแล้วที่เหลือออกนั้นทั้งหมด ๓๖
ดวง เป็นมโนวิญญาณธาตุทั้งสิ้น

๓. เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดกามาวจรโสภณจิต ๒๔

กามาวจรโสภณจิต ได้แก่จิตที่เป็นไปในกามภุมิ เป็นจิตฝ่ายดีงาม หรือเป็นจิตฝ่ายกุศล เพราะมีโสภณเจตสิก ๒๕* เป็นเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้จิตเหล่านั้นประพฤติเป็นไปในฝ่ายดีงาม หรือเป็นบุญเป็นกุศล กามาวจรโสภณจิต มี ๒๔ ดวง (คือจิตที่ ๓๑-๕๔)

กามาวจรโสภณจิต ๒๔ จำแนกเป็น ๓ ประเภท ประเภทละ ๘ ดวง คือ กามาวจรกุศลจิต (หรือมหากุศลจิต) ๘ กามาวจรวิปากจิต (หรือมหาวิปากจิต) ๘ และกามาวจรกิริยาจิต (หรือมหากิริยาจิต) ๘

กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เป็นจิตที่เป็นกุศล เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดกามาวจรกุศลจิต ๘ นั้น อาจนำมาพิจารณาในที่นี้เป็น ๓ นัย เช่นเดียวกับเหตุปัจจัยเกิดของอกุศลจิต ดังนี้

เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดกามาวจรกุศลจิต ๘ (นัยที่ ๑)

เหตุปัจจัยเกิดกามาวจรกุศลจิต ๘ นัยแรกนี้ เป็นการแสดงเหตุปัจจัยเกิดอย่างกว้าง ๆ มี ๕ ประการ คือ

๑. ปุพเพตตปุณฺณตา ได้สร้างสมบุญไว้แต่ชาติปางก่อน
๒. ปฐวีรเทศวาสะ ได้อยู่ในประเทศที่สมควร
๓. สัมปุริสุปัสสยะ ได้คบหาสัตบุรุษ
๔. สัทธัมมัสสวนะ ได้ฟังพระสัทธรรม และ
๕. อັตตสัมมาปณฺธิ ได้ตนไว้ชอบ

เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดกามาวจรกุศลจิต ๘ (นัยที่ ๒)

เหตุปัจจัยเกิดกามาวจรกุศลจิตนัยที่ ๒ นี้ แสดงถึงเหตุปัจจัยที่เป็นพื้นฐานสำคัญที่ทำให้กุศลจิตเกิดขึ้น เหตุปัจจัยที่เป็นพื้นฐานสำคัญดังกล่าวนี้มี ๓ ประการ คือ

๑. วัตถุ หมายถึงวัตถุ ๖** คือ จักขุวัตถุ โสตรวัตถุ ฆานวัตถุ ชิวหาวัตถุ กายวัตถุ และ หนทัยวัตถุ
๒. อารมณ์ หมายถึงอารมณ์ ๖ คือรูปารมณ์ สัททอารมณ์ คันธารมณ์ รสอารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ และธรรมารมณ์
๓. โยนิโสมนสิการ คือการกระทำจิตโดยแยบคาย

ตามนัยที่ ๒ นี้ จะเห็นว่า โยนิโสมนสิการ เป็นเหตุปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้กามาวจรกุศลจิต ๘ เกิด คือเมื่อใด จิตกระทบอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งทางทวารทั้ง ๖ เมื่อนั้น ก็มีการพิจารณาถึงภาวะแห่งความจริงที่ปรากฏขึ้นในอารมณ์นั้น ๆ การพิจารณาให้รู้ถึงสภาวะแห่งความเป็นจริงของอารมณ์นั้น ชื่อว่าโยนิโสมนสิการ แต่ว่าการที่จิตจะมีโยนิโสมนสิการต่ออารมณ์ที่มากกระทบจิตนั้น ย่อมอาศัยเหตุ-อดีตและปัจจุบัน ๔ ประการตามที่กล่าวไว้ในนัยที่ ๑ นั้นด้วย

* ดูเพิ่มเติม โสภณเจตสิก ๒๕ หน้า ๑๖๓

** วัตถุ ๖ ก็คือ ทวาร ๖ ตรงกัน

เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดกามาวจรกุศลจิต ๔ (นัยที่ ๓)

เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดกุศลจิตตามนัยที่ ๓ นี้ เป็นการแสดงถึงตัวเหตุปัจจัยของกุศลจิตโดยตรง เป็นการวิเคราะห์ถึงเหตุปัจจัยที่เป็นตัวการโดยตรง ซึ่งมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. อโลภเหตุ
๒. อโทสเหตุ และ
๓. อโมหเหตุ

เหตุปัจจัย ๓ ประการนี้ เรียกว่า กุศลเหตุ กุศลเหตุ ๓ นี้ ประกอบกับจิตใดแล้วก็ทำให้จิตนั้นเป็นกุศลจิต กุศลเหตุ ๓ นี้ แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ ทวิเหตุกุศล และ ตีเหตุกุศล ทวิเหตุกุศลคือกุศลจิตที่ประกอบด้วยกุศลเหตุเพียง ๒ อย่าง คือ อโลภเหตุ และอโทสเหตุ แต่ยังมีโมหเหตุส่วนที่เป็นตีเหตุกุศลนั้น คือกุศลจิตที่ประกอบด้วยเหตุทั้ง ๓ นี้บริบูรณ์ ในกามาวจรกุศลจิต ๔ ดวงนี้ กามาวจรกุศลจิต ๔ ดวง (คือจิตที่ ๓๑, ๓๒, ๓๕ และ ๓๖) เป็นจิตที่เป็นตีเหตุกุศล ส่วนจิตอีก ๔ ดวงที่เหลือ เป็นทวิเหตุกุศล

อนึ่ง กามาวจรกุศลจิต ๔ ดวงนี้ นอกจากประกอบด้วยเหตุปัจจัยดังกล่าว(ซึ่งนับว่าเป็นเหตุปัจจัยโดยตรง)แล้ว ยังประกอบด้วยเหตุปัจจัยอื่น ๆ อีก คือ เวทนา ญาณสัมปยุต ญาณวิปยุต อสังขาริก และสังขาริก

เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดกามาวจรวิปากจิต ๔

มหาวิปากจิต ๔ ดวง(คือจิตที่ ๓๔-๔๖) เป็นจิตที่เป็นผลของกามาวจรกุศลจิต ๔ คือ กามาวจรกุศลจิต ๔ เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดกามาวจรวิปากจิต ๔ ดวงตรงกัน

มีข้อสังเกตที่ควรทำความเข้าใจในกามาวจรกุศลวิปากจิตนี้ ๒ ประการ คือ

ประการแรก ในกามาวจรวิปากจิต ๒๓ ดวงนั้น อกุศลวิปากจิต ๘ ดวง เป็นผลของอกุศลจิต ๑๒ ดวง ส่วนอเหตุกุศลวิปากจิต ๔ และกามาวจรกุศลวิปากจิต ๔ รวม ๑๖ ดวง เป็นผลของกามาวจรกุศลจิต ๔ ดวง จะเห็นได้ว่า อกุศลจิต ๑๒ ดวง ให้ผลเป็นอเหตุอกุศลวิปากจิตอย่างเดียว ส่วนกามาวจรกุศลจิตนั้น ให้ผลได้ทั้งอเหตุกุศลวิปากจิตและสเหตุกามาวจรวิปากจิต ถึงอย่างไรก็ตาม แม้ว่า อเหตุกุศลวิปากจิตและสเหตุกามาวจรวิปากจิตจะเนื่องมาจากกามาวจรกุศลจิต ๔ อย่างเดียวกัน แต่ก็มี ความแตกต่างระหว่างกัน คือ อเหตุกุศลวิปากจิต เป็นจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งในเหตุ ๖ คือทั้งอกุศลเหตุ ๓ และกุศลเหตุ ๓ เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นรับอารมณ์ไม่มั่นคง และเกิดได้อย่างกว้างขวาง ทั้งในกามภูมิและรูปภูมิ ส่วนกามาวจรวิปากจิตนั้น เป็นจิตที่ประกอบด้วยเหตุ คือกุศลเหตุ ๓ เมื่อเกิดขึ้น ก็รับอารมณ์ได้อย่างมั่นคง และเป็นจิตที่เกิดได้เฉพาะในกามสุคติภูมิเท่านั้น

ประการที่ ๒ คือข้อแตกต่างกันระหว่างกามาวจรวิปากจิตและกามาวจรกุศลจิต กามาวจรวิปากจิต ถ้ากล่าวอย่างรวบรัดก็คือจิตที่เป็นผลเกิดจากกุศลกรรม ซึ่งได้แก่กรรมที่นับเนื่องในกามาวจรกุศลจิตนั่นเอง แต่ถ้ากล่าวกันอย่างละเอียด กามาวจรวิปากจิตเป็นจิตที่เกิดพร้อมกับสหพจิตตสาธารณเจตสิก ๘ มี ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ และ โสภณสาธารณ -

เจตสิก ๑๔ มี สัทธา สติ หิริ โอตตปเป เป็นต้น สภาวธรรมเหล่านี้เป็นธรรมชาติที่ผ่องใส สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน เพราะมีอภัยกตมุลที่สำคัญ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะเป็นมูลฐาน ดังนั้นทวารวิปากจิตที่ประกอบด้วยสภาวธรรมเหล่านี้ จึงเป็นจิตที่เป็นอภัยกตจิต ส่วนกามาวจรกุศลจิตนั้นแม้จะเกิดพร้อมสภาวธรรมมีผัสสะ เวทนา สัญญาเป็นอย่างเดียวกับกามาวจรวิปากจิตก็ตาม แต่กามาวจรกุศลจิตก็ยังคงต่างจากกามาวจรวิปากจิต เพราะในกามาวจรกุศลจิตนั้นมีการกระทำบัญญัติให้เกิดคือ สัมมาทมะ มนตะ สัมมาวาจา สัมมาอาชีวะ และยังทำสัตวบัญญัติให้เป็นอารมณ์คือ ภรุณา มุทิตา ดังนั้น ในกามาวจรกุศลจิตจึงมีความแตกต่างกันแห่งกรรมทวาร กรรมบถ และบุญกิริยวัตถุ ๑๐ ส่วนในกามาวจรวิปากจิตไม่มีการกระทำบัญญัติให้เกิด ไม่มีการทำสัตวบัญญัติให้เป็นอารมณ์ และไม่มีความแตกต่างกันแห่งกรรมทวาร กรรมบถ และบุญกิริยวัตถุแต่อย่างใด ข้อแตกต่างอีกประการหนึ่งระหว่างกามาวจรวิปากจิตและกามาวจรกุศลจิตคือ กามาวจรวิปากจิตเป็นจิตที่ทำได้ ๔ ประการ คือ (๑) ปฏิสนธิกิจ (๒) ภวังคกิจ (๓) จุตติกิจ และ (๔) ตทาลัมพณกิจ ส่วนกามาวจรกุศลจิตทำกิจอย่างเดียว คือ ขวนกิจ ส่วนในเรื่องสภาวะแห่งสังขารธรรมนั้นคือ ประเภทแห่งอสังขาริกและสสังขาริกมีเหมือนกันทั้งในกามาวจรวิปากจิตและกามาวจรกุศลจิต

เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดกามาวจรกิริยาจิต ๘

กามาวจรกิริยาจิต ๘ เป็นจิตที่ไม่เป็นทั้งกุศลจิตและวิปากจิต แต่เป็นจิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ที่ผ่านมาจากทวาร ๖ เป็นเพียงการทำหน้าที่หรือเป็นเพียงกิริยา ไม่เป็นบุญและบาป เหตุปัจจัยให้เกิดกิริยาจิตนั้น มี ๒ อย่างคือ

๑. ทุพพสภาวะ คือ เป็นจิตที่มีภาวะไม่สมประกอบหรือมีกำลังไม่พอ จึงทำให้วิถีของจิตนั้นไม่ถึงชวานะ

๒. นีรานุสยสันตทานปวัตตนะ คือ เป็นจิตที่มีภาวะสมประกอบและมีกำลังพอทำให้วิถีจิตนั้นถึงชวานะ แต่เป็นจิตของพระอรหันต์ ซึ่งเป็นบุคคลที่มีจิตพ้นจากกิเลสอาสวะได้หมดแล้ว

กามาวจรกิริยาจิต ๘ เป็นจิตที่เกิดในพระอรหันต์ แม้จะเป็นจิตที่เข้าถึงชวานะ และมีอารมณ์มีสมนัสเวทนาและอุเบกขาเวทนาจก็ตาม แต่ก็ เป็นอารมณ์ที่ไม่นับเนื่องด้วยตัณหาและอุปาทาน กล่าวอีกนัยหนึ่ง กามาวจรกิริยาจิตก็คือกามาวจรกุศลจิตนั่นเอง แต่เป็นกามาวจรกุศลจิตที่เกิดในพระอรหันต์

๔. เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปาวจรจิต ๑๔

รูปาวจรจิต หมายถึงจิตที่ประพฤติเป็นไปหรือเกิดอยู่ในรูปภูมิ ^{**} หรือหมายถึงจิตที่เข้าถึงหรือแนบแน่นกับอารมณ์ของรูปฌาน รูปฌานมี ๔ ชั้น คือ ปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจฌาน จิตที่เข้าถึงหรือแนบแน่นอยู่กับอารมณ์ของฌานทั้ง ๔ ชั้นนี้ เรียกว่ารูปฌานจิต และมี ๔ ประเภทตามชั้นของฌาน คือ ปฐมฌานจิต ทุตติฌานจิต ตติยฌานจิต จตุตถฌานจิต และปัญจฌานจิต ฌานทั้ง ๔

* ดูเพิ่มเติม กิจของจิต หน้า ๒๐๐

** คำว่ารูป ในรูปภูมิมิ ๒ อย่าง คือ (๑) วัตถุรูป ได้แก่ฌาน อภิญญา รูปภาพ รูปาวจรจิต ๑๔ และเจตสิก ๓๕ และ (๒) กิเลสรูป ได้แก่เจตสิกที่เกี่ยวข้องด้วยรูปตัณหา คือความพอใจในรูปฌาน อภิญญา และรูปภาพ ดังนั้น รูปาวจรจิตจึงหมายถึงจิตที่เกิดอยู่ในภูมิแห่งวัตถุรูปและกิเลสรูปดังกล่าวนี้เอง

ประเภทนี้เองมีชื่อว่ารูปาวจรจิต เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดฉานจิต หรือทำให้จิตเข้าถึงอารมณ์ของฉานนั้น ก็คือกุศลกรรมที่เกิดทางมโนทวารเท่านั้น ดังนั้น รูปาวจรกุศลกรรมนี้ไม่สามารถเจริญได้ด้วยการบริจาคทาน หรือการรักษาศีลเหมือนกามาวจรกุศลกรรม แต่จะเจริญได้ด้วยการเจริญภาวนาอย่างเดียว

ในพุทธปรินิพพานนั้น ได้แสดงภาวนาไว้ ๒ อย่าง คือ (๑) สมถภาวนา คือภาวนาที่จิตเข้าไปเพ่งอารมณ์กรรมฐาน ๔๐* อย่างใดอย่างหนึ่งอย่างแนบแน่น และ (๒) วิปัสสนาภาวนา คือภาวนาที่จิตเข้าไปเพ่งหรือพิจารณาลักษณะมีอนิจจังลักษณะเป็นต้นของรูปนาม แต่ในที่นี้ หมายถึงเฉพาะสมถภาวนาแต่เพียงอย่างเดียว เพราะโดยวิธีของสมถภาวนาเท่านั้น จึงสามารถทำให้เกิดฉานจิตในรูปาวจรจิต ๑๕ นี้ได้

รูปาวจรจิต ๑๕ นี้ จัดประเภทได้เป็น ๓ ประเภท คือกุศล วิปาก และกิริยา และแต่ละประเภทแบ่งออกได้อีกประเภทละ ๕ ตามชั้นแห่งฉาน ๕ ชั้น คือ รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรวิปากจิต ๕ และรูปาวจรกิริยาจิต ๕

เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปาวจรกุศลจิต ๕

รูปาวจรกุศลจิต มี ๕ คือ ปฐมฉานกุศลจิต ทุตติยฉานกุศลจิต ตติยฉานกุศลจิต จตุตถฉานกุศลจิต และปัญจฉานกุศลจิต ในรูปาวจรกุศลจิต ๕ นี้ ปฐมฉานกุศลจิตเป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฉาน ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา ปฐมฉานจิตที่ประกอบด้วยองค์ฉาน ๕ ดังกล่าวนั้น จะเกิดขึ้นโดยการเพ่งอารมณ์กรรมฐาน ๒๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง (จากอารมณ์กรรมฐาน ๔๐) คือ กสิณ ๑๐ -

* อารมณ์กรรมฐานในสมถภาวนา มี ๔๐ ประการ คือ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อัปมัชฌา (หรือพรหมวิหาร) ๔ อาหารปฏิกุศลสัญญา ๑ จตุธาตววัตถาน ๑ และอรุปรกรรมฐาน ๔

กสิณ ๑๐ คือ (๑) ปฐวีกสิณ (๒) อาโปกสิณ (๓) เตโชกสิณ (๔) วาโยกสิณ (๕) นิลกสิณ (๖) ปิตกสิณ (๗) โลหิตกสิณ (๘) โอทาทกสิณ (๙) อากาสกสิณ (๑๐) วิญญาณกสิณ

อสุภะ ๑๐ คือ (๑) อุทุมมาตกอสุภะ (๒) วินิลกอสุภะ (๓) วิปุกกอสุภะ (๔) วิจฉิทกอสุภะ (๕) วิกขาติกอสุภะ (๖) วิกขิตตกอสุภะ (๗) ทตวิกขิตตกอสุภะ (๘) โลหิตกอสุภะ (๙) ปุพุกกอสุภะ และ (๑๐) อัญญิกกอสุภะ

อนุสสติ ๑๐ คือ (๑) พุทธานุสสติ (๒) ธัมมานุสสติ (๓) สังฆานุสสติ (๔) สีลานุสสติ (๕) จาคานุสสติ (๖) เทวตานุสสติ (๗) มรณัสสติ (๘) กายาคตาสติ (๙) อานาปานสติ และ (๑๐) อุปสมานุสสติ (ในอนุสสติ ๑๐ นี้ กายาคตานุสสติ และ อานาปานัสสติ เพียง ๒ อย่างเท่านั้นที่ทำให้เข้าถึงองค์ฉานได้)

อัปมัชฌา ๔ คือ (๑) เมตตา (๒) กรุณา (๓) มุทิตา และ (๔) อุpekขา

อรุปรกรรมฐาน ๔ คือ (๑) กสิณคชาปฏิบัติภาสบัญญัติ (๒) ปฐมารูปปวิญญาณ (๓) นัตถิภาวบัญญัติ และ (๔) ตติยารูปปวิญญาณ

อสุภะ ๑๐ กายาคตาสติ ๑ อานาปานสติ ๑ และ อัปฌมัญญา ๓ (เว้นอุเบกขา)

ทุตติยฌานกุศลจิต ประกอบด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจาร์ ปิที สุข และเอกัคคตา ทุตติยฌานกุศลจิต ประกอบด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปิที สุข และเอกัคคตา จตุตถฌานกุศลจิต ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุขและเอกัคคตา ฌานจิต ๓ อย่างนี้เกิดขึ้นได้โดยการเพ่งอารมณ์กรรมฐานเหมือนกัน คืออารมณ์สมถกรรมฐาน ๑๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ กลีสณ ๑๐ อานาปานสติ ๑ และ อัปฌมัญญา ๓ คือ เมตตา กรุณา และ มุทิตา (เว้นอุเบกขา)

ปัญจฌานกุศลจิต เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา ปัญจฌานกุศลจิตนี้จะเกิดขึ้นได้โดยการเพ่งอารมณ์กรรมฐาน ๑๒ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ กลีสณ ๑๐ อานาปานสติ ๑ และอุเบกขา ๑

อารมณ์สมถกรรมฐานที่กล่าวมานี้ เป็นอารมณ์ของ รูปาวจรกุศลกรรมซึ่งเป็นมโนกรรม และทั้งหมดล้วนเป็นบัญญัติอารมณ์ทั้งสิ้น

เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปาวจรวิปากจิต ๕

รูปาวจรวิปากจิต คือจิตที่เป็นวิปากของรูปาวจรกุศลจิต ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติในรูปภูมิ มี ๕ คือ ปฐมฌานวิปากจิต ทุตติยฌานวิปากจิต ตติยฌานวิปากจิต จตุตถฌานวิปากจิต และปัญจฌานวิปากจิต รูปาวจรวิปากจิต ๕ เป็นจิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศลจิตดวงต่อดวง ดังนั้น เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปาวจรวิปากจิตก็คือรูปาวจรกุศลจิตนั่นเอง เมื่อผลมานิสงส์ของรูปาวจรกุศลจิตมีเพียงใด รูปาวจรวิปากจิตก็ย่อมได้รับผลสนองเพียงนั้น เหมือนเงาของช้าง ม้า และภูเขาเป็นต้นที่ทอดมานั้น ย่อมที่จะต้องเป็นรูปของช้าง ม้า และภูเขาเป็นต้นเสมอไป

เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปาวจรกิริยาจิต ๕

รูปาวจรกิริยาจิต เป็นจิตของพระอรหันต์ที่เข้าถึงรูปฌาน มี ๕ ดวงเท่ากับรูปาวจรกุศลจิต กล่าวได้ว่า รูปาวจรกิริยาจิตก็คือรูปาวจรกุศลจิตนั่นเอง หากแต่ว่าเป็นจิตที่เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ ดังนั้น เหตุเกิดของรูปาวจรกิริยาจิต ๕ ก็มีนัยเดียวกับเหตุเกิดของรูปาวจรกุศลจิต ๕ ต่างแต่ว่า รูปาวจรกุศลจิตเป็นจิตที่เกิดกับคนทั่วไป ส่วนรูปาวจรกิริยาจิตเป็นจิตที่เกิดกับพระอรหันต์

๕. เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดอรุ paw จรจิต ๑๒

อรุ paw จรจิต คือจิตที่เป็นไปในอรุ paw ภูมิ เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยการเจริญสมถภาวนาของผู้ที่ได้ปัญจฌานในรูปฌานมาแล้ว เมื่อได้เจริญฌานให้ยิ่งขึ้นไป ก็จะเข้าถึงชั้นอรุ paw ฌาน อรุ paw จรจิตนี้ นับเป็นฌานจิตในชั้นปัญจฌานทั้งหมด เพราะองค์ของอรุ paw ฌานทั้งหมดมี ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา อย่างเดียวกับองค์ฌานของปัญจฌานในรูปฌาน แต่ความต่างกันของอรุ paw จรจิตนี้ต่างกันที่อารมณ์

อรุ paw จรจิตนี้ เมื่อกล่าวโดยประเภทของอารมณ์ ๔ อย่าง และโดยประเภทแห่งชาติ คือ กุศล วิบาก และกิริยาแล้ว ก็มีจำนวน ๑๒ โดยแบ่งเป็น อรุ paw จรกุศลจิต ๔ อรุ paw จรวิปากจิต ๔ และ อรุ paw จรกิริยาจิต ๔

อรุปาวจรกุศลจิต ๔ คือ อากาสาณัญจายตนกุศลจิต วิทยานัญจายตนกุศลจิต อากิญจัญญายตนกุศลจิต แลเนวสัณฺณานาสัณฺญาตตนกุศลจิต อากาสาณัญจายตนกุศลจิต เป็นจิตที่เกิดจากอากาสาณัญจายตนฌาน (ปฐมารูปฌาน) และมีกสิณสมาธิมาภาสบัญญัติเป็นอารมณ์ วิทยานัญจายตนกุศลจิต เป็นจิตที่เกิดจากวิทยานัญจายตนฌาน (ทุติยารูปฌาน) และมีปฐมารูปปวิญญาณเป็นอารมณ์ อากิญจัญญายตนกุศลจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นจากอากิญจัญญายตนฌาน (ตติยารูปฌาน) และมีนิมิตถิกาวบัญญัติเป็นอารมณ์ เนวสัณฺณานาสัณฺญาตตนกุศลจิต เป็นจิตที่เกิดจากเนวสัณฺณานาสัณฺญาตตนฌาน (จตุตถารูปฌาน) และมีตติยารูปปวิญญาณเป็นอารมณ์

อรุปาวจรวิปากจิต ๔ คือ อากาสาณัญจายตนวิปากจิต วิทยานัญจายตนวิปากจิต อากิญจัญญายตนวิปากจิต และเนวสัณฺณานาสัณฺญาตตนวิปากจิต จิตทั้ง ๔ นี้ เป็นจิตที่เป็นผลของอรุปาวจรกุศลจิตดวงต่อดวง ดังนั้น อรุปาวจรวิปากจิต จึงเป็นผลจิตของอรุปาวจรกุศลจิต

อรุปาวจรกิริยาจิต ๔ เป็นจิตของพระอรหันต์ที่เข้าถึงอรุปฌาน มีจำนวนเท่ากับอรุปาวจรกุศลจิต จึงกล่าวได้ว่า อรุปาวจรกิริยาจิตก็คืออรุปาวจรกุศลจิตนั่นเอง หากแต่เป็นจิตที่เกิดกับพระอรหันต์ เหตุปัจจัยเกิดของอรุปาวจรกิริยาจิตจึงมีนัยเดียวกันกับอรุปาวจรกุศลจิต ต่างแต่ว่า ถ้าเป็นจิตเกิดกับบุคคลทั่วไป เรียกว่าอรุปาวจรกุศลจิต แต่ถ้าเป็นจิตเกิดกับพระอรหันต์ เรียกว่าอรุปาวจรกิริยาจิต

๖. เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดโลกุตตรจิต ๘

โลกุตตรจิต เป็นจิตที่พ้นโลก หรือเป็นจิตที่รับอารมณ์พิเศษที่อยู่เหนือโลก คือนิพพานารมณ์ โลกุตตรจิตนี้มีจำนวน ๘ ดวง โดยแบ่งเป็นมรรคจิต ๔ และผลจิต ๔

มรรคจิต ๔ คือ โสตาปัตติมรรคจิต สกทาคามิมรรคจิต อนาคามิมรรคจิต และอรหัตตมรรคจิต มรรคจิตทั้ง ๔ จะเกิดขึ้นได้ ก็โดยการปฏิบัติตามมรรคมืองค์* คือ (๑) สัมมาทิฐิ มีความเห็นชอบ (๒) สัมมาสังกัปปะ มีความดำริชอบ (๓) สัมมาวาจา เจรจาชอบ (๔) สัมมากัมมันตะ การประกอบกิจการงานชอบ (๕) สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ (๖) สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ (๗) สัมมาสติ การระลึกชอบ และ (๘) สัมมาสมาธิ การมีสมาธิชอบ

ผลจิต ๔ คือ โสตาปัตติผลจิต สกทาคามิผลจิต อนาคามิผลจิต และอรหัตตผลจิต ผลจิตทั้ง ๔ นี้ เป็นจิตที่เกิดสืบต่อเนื่องจากมรรคจิตดวงต่อดวง คือทันทีที่มีมรรคจิตดับ ผลจิตก็จะเกิดขึ้น ต่อเนื่องทันทีโดยไม่มีธรรมอะไรมาเกิดขึ้นระหว่างได้ ดังนั้นมรรคจิตจึงตั้งอยู่ในฐานะเป็นเหตุปัจจัยเกิดของผลจิต

* ดูเพิ่มเติม มรรคมืองค์ ๘ หน้า ๒๔๓

ลักษณะของจิต

ลักษณะของจิตตามทรรศนะของพุทธปรินิพพานั้น แสดงไว้เป็น ๒ ประการ เช่นเดียวกับลักษณะของกาย ดังนี้

๑. วิเสสลักษณะ และ
๒. สามีญญลักษณะ

วิเสสลักษณะ เป็นลักษณะพิเศษ คือเป็นลักษณะประจำตัวหรือเฉพาะตัวของจิต มี ๔ ประการ คือ

๑. ลักษณะ ได้แก่เครื่องแสดงหรือคุณภาพประจำตัว
๒. รสชาติ ได้แก่หน้าที่ หรือการงานที่กระทำ หรือความสำเร็จที่มีอยู่ในตัวเอง เช่น ไฟ ทำหน้าที่ในการเผาไหม้ ให้ความร้อน และให้แสงสว่าง เป็นต้น
๓. ปัจจุฐาน ได้แก่ผลหรือสิ่งที่ปรากฏที่เกิดจากกิจการงานนั่นเอง และ
๔. ปทัฐาน ได้แก่เหตุใกล้ ที่เป็นตัวเหตุให้ธรรมนั้น ๆ ปรากฏขึ้น

สามีญญลักษณะ คือลักษณะสามัญที่มีเป็นอยู่โดยทั่วไป เป็นลักษณะที่เป็นธรรมดา หรือเป็นปกติตามธรรมชาติของทุก ๆ สิ่ง มี ๓ ประการ คือ

๑. อนิจจลักษณะ ได้แก่ลักษณะที่ไม่เที่ยง ไม่มีความมั่นคง เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ
๒. ทุกขลักษณะ ได้แก่ลักษณะที่เป็นทุกข์ ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ต้องปรวนแปร เปลี่ยนแปลงไป และ
๓. อนัตตลักษณะ ได้แก่ลักษณะที่ว่างเปล่าจากตัวตน ไม่มีภาวะที่เรียกว่า คน สัตว์ สิ่งของ หรืออิตตาดำรงอยู่อย่างแท้จริง ทั้งเป็นสิ่งที่ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร ๆ หรือสิ่งใด ๆ

ลักษณะทั้งสอง คือวิเสสลักษณะ และสามีญญลักษณะของจิตมีกล่าวไว้ในพระสูตรและพระอภิธรรม สามีญญลักษณะนั้นทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรมมีข้อความที่เป็นรายละเอียดไม่แตกต่างกัน แต่วิเสสลักษณะหรือลักษณะพิเศษเฉพาะตัวนั้น มีนัยแสดงไว้ต่างกันโดยละเอียด แม้ในพระสูตรเอง แต่ละสูตรก็ยังแสดงนัยต่างก็ก็มี (เหมือนกันก็มี) ดังตัวอย่างในบางสูตรที่นำมาเป็นแนวในการศึกษาวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้

ก. ลักษณะของจิตตามนัยของวิเสสลักษณะ

๑. ลักษณะ(วิเสสลักษณะ)ของจิตตามแนวพระสูตร

ก) ลักษณะของจิตตามนัยของคาถาธรรมบท จิตตวรรค ที่ ๓^๑

สูตรนี้ ได้แสดงลักษณะของจิต ไว้ ๔ ประการ คือ

๑. ไปในที่ไกล (ทุริงคะมัง)
๒. เทียวไปแต่ดวงเดียว (เอกะจะรัง)
๓. ไม่มีสรีระ (อะสะรริรัง) และ
๔. มีถ้ำเป็นที่อยู่อาศัย (กุหาสะยัง)

ลักษณะของจิต ๔ ประการนี้หมายถึงว่า จิตไปในที่ไกลนั้น หมายถึงธรรมชาติจิตสามารถ ออกไปรับอารมณ์แม้อยู่ในที่ไกล แม้อารมณ์ที่ผ่านพ้นไปนานแล้วหรืออารมณ์ที่เป็นอนาคต จิตก็สามารถ ย้อนระลึกหรือน้อมไปหาอารมณ์นั้นได้ จิตเที่ยวไปดวงเดียวกัน เพราะธรรมชาติจิตนั้น เกิดที่ละดวง และดับที่ละดวง เมื่อดวงเก่าดับไป ดวงใหม่ก็เกิดขึ้นแทน เป็นอยู่อย่างนี้เรื่อยไป ไม่มีจิตที่เกิดขึ้น เป็นกลุ่ม ๆ เหมือนกลุ่มรูป(รูปกลาปะ) ที่ว่าจิตไม่มีสรีระนั้น เพราะจิตนั้นเป็นธรรมชาติที่ไม่มีสีและ สัณฐาน เป็นสิ่งไม่ประกอบด้วยรูป ๒๔ รูปมีปฏิริยาตารูปเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง และข้อที่ว่าจิตมีถ้ำ เป็นที่อาศัยนั้น หมายถึงจิตก็มีที่อาศัยคือถ้ำ แต่ถ้ำในที่นี้หมายถึงหทัยวัตถุรูป หทัยวัตถุรูปเป็นฐานที่ อาศัยหรือที่ตั้งของจิต หทัยวัตถุรูปไม่ได้เป็นจิต

ข) ลักษณะของจิตตามนัยของสาริปุตตสูตรนิเทศที่ ๑๖ และอชิตมาณวกปัญหานิเทศ

ในสาริปุตตสูตรนิเทศที่ ๑๖^๑ ได้แสดงลักษณะของจิตไว้ดังนี้

"จิตเป็นธรรมชาติขุ่นมัว เศร้าหมอง ยุ่ง รุน ทรนัไหว หมุนไป ไม่สงบ เพราะกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ความหลบลู่ ความริษยา ความดีเสมอ ความตระหนี่ ความโอ้อวด ความหัวคือ ความแข็งดี ความถือตัว ความดูหมิ่น ความเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง"

ส่วนในอชิตมาณวกปัญหานิเทศ^๒ ได้แสดงลักษณะของจิตต่างไปจากที่แสดงไว้ในสาริปุตต-
สูตรนิเทศเล็กน้อย ดังนี้

"จิตเป็นธรรมชาติที่ขุ่นมัว ยุ่งไป เป็นไป สืบต่อ ทรนัไหว หมุนไป ไม่สงบ เพราะกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต ราคะ โทสะ โมหะ โภคะ อุพหวนะ มกขะ ปลาสะ อัสสา มัจฉริยะ มายา สาถะเยยะ ถัมภะ สारัมภะ มานะ อติมานะ ปมาทะ...จิตเป็นธรรมชาติขุ่นมัว ยุ่งไป เป็นไป สืบต่อ ทรนัไหว หมุนไป ไม่สงบเพราะกิเลสทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร้าร้อน ทั้งปวง ความเดือดร้อนทั้งปวง อุกุสลาภิสังขารทั้งปวง"

จากนัยทั้ง ๒ นี้ ทำให้ได้ประเด็นที่เป็นที่น่าสนใจ ๒ ประการ คือ

ประการแรก คือลักษณะของจิตมีต่าง ๆ เป็นต่าง ๆ เป็นได้ทั้งฝ่ายดีและไม่ดี ในฝ่ายดี เช่นลักษณะของจิตที่แสดงออกในรูปของความมีเมตตา กรุณา ปลาบปลื้ม เผื่อแผ่ อุดหนุน มีระเบียบ และสงบระงับเป็นต้น ในฝ่ายไม่ดี เช่น ลักษณะของจิตที่แสดงออกในรูปของความขุ่นมัว เศร้าหมอง ยุ่ง ทรนัไหว โกรธเคือง ออยากได้ ริษยา และไม่สงบระงับเป็นต้น ลักษณะของจิตจะเป็นอย่างไร นั้น ขึ้นอยู่กับสหชาตธรรมคือธรรมที่เกิดร่วม สหชาตธรรมที่เกิดร่วมนั้นมีทั้งฝ่ายดีและไม่ดี สหชาตธรรม ฝ่ายดีทำให้จิตมีลักษณะที่ดี เช่น วิชชา ปัญญา สมาธิ มโนสุจริต เมตตา กรุณา และความไม่ประมาท เป็นต้น สหชาตธรรมฝ่ายที่ไม่ดี ทำให้จิตมีลักษณะที่ไม่ดี เช่น อวิชชา อาสวะ ตัณหา มโนทุจริต ราคะ โทสะ โมหะ มัจฉริยะ มานะ และปมาทะ เป็นต้น แสดงว่าจิตมีลักษณะเป็นประการต่างๆ เปลี่ยนได้-

๑ ช. ๖. ๒๘/๘๕๕/๕๕๓

๒ ช. จุฬ. ๓๐/๘๖/๒๗

ไปตามสิ่งที่เป็นสหชาตธรรม คือธรรมที่เกิดร่วมกับมัน

ประการที่ ๒ ถ้ามองในทางกลับกัน ก็จะทำให้เห็นลักษณะของจิตได้อีกแนวหนึ่ง คือการมองในด้านกลับกันว่า ลักษณะของจิตตามที่กล่าวในประการแรกนั้น หาใช่เป็นลักษณะของจิตที่แท้จริงไม่ เพราะลักษณะในแง่ดังกล่าวเป็นขั้นตอนหนึ่งของจิตที่ถูกครอบงำโดยกิเลส เป็นความเป็นไปของจิตใต้อิทธิพล (สหชาตธรรมมีกิเลสเป็นต้น) ชักจูงให้เป็นไป หาได้เป็นธรรมชาติแท้ของจิตไม่ ลักษณะของจิตควรจะเป็นลักษณะที่เกิดจากธรรมชาติเดิมของจิต ดังนั้น ถ้ามองโดยนัยนี้ ลักษณะของจิตหาได้เป็นโดยประการต่าง ๆ ดังกล่าวนั้นไม่ เพราะธรรมชาติที่แท้ของจิตก่อนที่กิเลสเป็นต้นครอบงำหรือชักจูงไม่ได้เศร้าหมอง ไม่ขุ่นมัว ไม่วุ่น ไม่โกรธเคืองไม่ริษยา... แต่ที่ขุ่นมัว เศร้าหมอง วุ่น โกรธเคือง ริษยา หรือเป็นโดยประการต่าง ๆ ไปก็เพราะถูกกิเลสหรือธรรมอื่น ๆ ที่เป็นสหชาตธรรม ชักนำหรือหนุนให้เป็นไป โดยธรรมชาติแท้ ๆ ของมันหาได้เป็นอย่างนั้นไม่ ดังนั้น ธรรมชาติดั้งเดิมของจิตก่อนที่ถูกสหชาตธรรมชักนำไปนั้น เป็นธรรมชาติที่ผ่องใสหรือปัสสรวุ ไม่ได้ขุ่นมัว เศร้าหมองหรือยุ่ง เพราะลักษณะขุ่นมัว เศร้าหมอง หรือยุ่งเป็นต้นนั้น เป็นลักษณะของกิเลสที่แสดงลักษณะของตนโดยผ่านมาจากจิต

ค) ลักษณะของจิตตามนัยของเบญจขันธ์

ในขันธ์ ๕ นี้ ท่านกล่าวถึงจิตด้วยคำว่าวิญญาณ คำว่าวิญญาณเป็นคำหนึ่งที่ใช้เป็นคำไวพจน์ของจิต และใช้ในความหมายของการทำหน้าที่ของจิตอย่างหนึ่ง คือทำหน้าที่รู้แจ้งในอารมณ์ ๖

วิญญาณเป็นขันธ์หนึ่งในขันธ์ ๕ คือวิญญาณขันธ์ วิญญาณตามนัยของขันธ์ ๕ นี้ แบ่งเป็น ๖ ประเภทตามทาง(ทวาร)ที่เกิด คือ

- ๑. จักขุวิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์(คือรูป)ทางตา
- ๒. โสตรวิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์(คือเสียง)ทางหู
- ๓. ชานวิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์(คือกลิ่น)ทางจมูก
- ๔. ชิวหาวิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์(คือรส)ทางลิ้น
- ๕. กายวิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์(คือสิ่งที่ต้องกาย)ทางกาย และ
- ๖. มโนวิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์(คือธรรมารมณ์)ทางใจ

ดังนั้น จิตในแง่ของวิญญาณนี้ ก็คือความรู้แจ้งอารมณ์ วิญญาณหรือความรู้แจ้งอารมณ์ตามนัยของขันธ์ ๕ นี้ มีช่วงหรือขั้นตอนสัมพันธ์กับขันธ์อื่นอีก ๔ ขันธ์ คือรูป เวทนา สัญญา และสังขาร รูปเป็นส่วนที่เป็นรูปขันธ์ เวทนา สัญญา และสังขารเป็นส่วนที่เป็นนามขันธ์เช่นเดียวกับวิญญาณ

ถ้าจัดประเภทของขันธ์ ๕ เป็น ๒ ประเภท คือรูปขันธ์ และนามขันธ์แล้ว จะเห็นว่ารูปขันธ์เป็นฐานเกิดของจิต วิญญาณขันธ์เป็นลักษณะของจิตที่ทำหน้าที่ ส่วนเวทนา สัญญา และสังขาร เป็นลักษณะหรือคุณสมบัติอย่างหนึ่งที่เข้าประกอบกับจิต คือลักษณะที่จิตเสวยอารมณ์ จำอารมณ์ และปรุงแต่งอารมณ์ ซึ่งลักษณะที่เข้าประกอบจิตดังกล่าวนี้ ทำให้เห็นว่า มัน เป็นคุณสมบัติของจิตอีกแง่หนึ่งโดยปริยาย

ขั้นตอนของวิญญาณ์ที่สัมพันธ์กับชั้นอื่น ๆ นั้น มีตัวอย่าง ดังนี้

เมื่อตาเห็นรูป → ก็เกิดความรู้ว่าเห็น หูฟังเสียงเสียง → เกิดความรู้ว่าได้ยิน จมูกดมกลิ่น → เกิดความรู้ว่าได้กลิ่น ลิ้นลิ้มรส → เกิดความรู้ว่าได้รส กายถูกต้องสิ่งต่าง ๆ เช่น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น → ก็เกิดความรู้ว่ากระทบกับสิ่งนั้น ๆ และใจรับธรรมารมณ้อย่างใดอย่างหนึ่ง → เกิดความรู้อารมณ์ทางใจนั้น ๆ ความรู้อารมณ์ต่าง ๆ เช่น รู้ว่าเห็น เป็นต้นนี้ เป็นขั้นตอนของวิญญาณ์มี จักขุวิญญาณ์เป็นต้น เป็นความรู้เริ่มแรกสุด ความรู้ในขั้นเริ่มแรกนี้เป็นความรู้ที่บริสุทธิ์ ยังไม่มีการปรุง และยังเป็นธรรมชาติเดิมที่มีได้ถูกแปรไปโดยประการใด ๆ ขึ้นต่อมา เป็นขั้นที่เกิดความรู้สึกว่าไม่สบายใจ หรือสบายใจ ซึ่งเป็นขั้นของการบีบคั้นจิตหรือทำให้จิตฟูขึ้นหรือจิตสลาย นี่เป็นขั้นของเวทนา ต่อจากนั้น ก็เกิดการกำหนดขึ้นในจิตว่า สิ่งที่เห็นหรือได้ยิน เป็นต้นนั้น เป็นอย่างไร เป็นนั่นหรือเป็นนี่ เป็นอย่างนั้นหรือเป็นอย่างนี้ เป็นฝ่ายเราหรือฝ่ายเขา หรือมีชื่ออย่างนั้นอย่างนี้ เป็นต้น นี้จัดเป็นขั้นของสัญญา ต่อจากขั้นของสัญญา จึงมีเจตจำนงตอบโต้ มีการปรุง หรือคิดปรุงแต่งโดยประการอื่น ๆ ต่อไป เช่น ชอบ ไม่ชอบ อยากได้ สบาย ไม่สบาย อยากทำลาย อยากหนี รัก โกรธ และเกลียด เป็นต้น ขั้นนี้เป็นขั้นของสังขาร

จะเห็นได้ว่า ทุกขั้นตอน ไม่ว่าจะ เป็นขั้นของเวทนา สัญญา และสังขารก็ตาม แต่ละขั้นต่างก็มีวิญญาณ์หรือจิต ที่เป็นธรรมชาติรู้อารมณ์เข้าไปประกอบเป็นพื้นฐานควบคู่กันไปโดยตลอดกระบวนการ กระแสของความรู้หรือวิญญาณ์มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องควบคู่ไปกับนามชั้นอื่น ๆ อยู่ตลอดเวลา

อนึ่ง ถ้าจะแยกอธิบายนามชั้น ๓ คือ เวทนา สัญญา และสังขารแต่ละอย่าง ที่เกิดต่อจากวิญญาณ์(ซึ่ง เป็นนามชั้น ๓ ด้วยกัน) ตามขั้นตอนโดยสังเขปแล้ว จะเป็นดังนี้

เวทนา เป็นความรู้สึกของจิตที่มีต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ทางทวาร ๖ มี ๓ ประการ^๑ คือ

๑. สุขเวทนา เป็นสุข สบายใจ ชื่นใจ หรือฟูใจ
๒. ทุกขเวทนา เป็นทุกข์ เจ็บปวด ขมขื่น คับแค้น หรือบีบคั้นใจ และ
๓. อทุกขมสุขเวทนา เฉย ๆ หรือเป็นกลาง คือไม่สุขและไม่ทุกข์

พุทธปรัชญาถือว่าทุกครั้งที่เกิดวิญญาณ์ ๖ จะต้องมิเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่างนี้เสมอ วิญญาณ์ที่ไม่มีเวทนา ๓ อย่างใดอย่างหนึ่งไม่มี เวทนาจัดเป็นกิจกรรมของจิตในขั้นรับ คือขั้นของจิตที่ไปเกี่ยวข้องกับอารมณ์ ขั้นของจิตที่ไปเกี่ยวข้องกับอารมณ์ในขั้นของเวทนานี้ ยังไม่จัดว่าดีหรือชั่ว(กุศลหรืออกุศล) เวทนานั้นเป็นธรรมที่ไม่ดีหรือชั่วโดยลำพังตนเอง ต่อเมื่อเวทนาที่ถึงขั้นของจิตมีเจตจำนงค่ออารมณ์ หรือการกระทำต่ออารมณ์ที่มีสังขารเข้าไปเกี่ยวโยงด้วย จึงจะเรียกว่าดีหรือชั่ว เพราะในขั้นนั้น เป็นขั้นที่มีกุศลเหตุและอกุศลเหตุเข้าผสมแล้ว

สัญญา ได้แก่ความจำได้หรือหมายรู้อารมณ์ เป็นขั้นของจิตที่มีการกำหนดรู้อารมณ์และอากาของอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ มี ๖ ประการ^๒ คือ

๑ ที. ปาฐ. ๑๑/๒๒๔/๑๕๔

๒ ที. มหา. ๑๐/๒๕๗/๒๕๕

๑. รูปสัญญา ความจำหรือหมายรู้อรูป เช่น รูว่าสูง ต่ำ คำ คำขาว เตี้ย เล็ก และใหญ่ เป็นต้น

๒. สัทสัญญา ความจำหรือหมายรู้เสียง เช่น รูว่า ห้ม แลลม ก้อง และก้องวาล เป็นต้น

๓. คันธสัญญา ความจำหรือหมายรู้กลิ่น เช่น รูว่า หอมเหม็น และฉุน เป็นต้น

๔. รสสัญญา ความจำหรือหมายรู้รส เช่น รูว่า เปี้ยว หวาน มัน และเค็ม เป็นต้น

๕. โผฏฐัพพสัญญา ความจำหรือหมายรู้สิ่งที่มากระทบกาย เช่น รูว่า เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หยาบ และละเอียด เป็นต้น

๖. อัมมสัญญา ความจำหรือหมายรู้อารมณ์ทางใจ เช่น รูว่า สวย น่าเกลียด หยาบ และละเอียด เป็นต้น

สังขาร* หมายถึงการปรุงแต่งจิตให้ดีบ้าง ให้ชั่วบ้าง หรือให้เป็นกลาง ๆ บ้าง ดังนั้นสังขารจึงเป็นสิ่งที่ปรุงแต่งจิตให้ดี ให้ชั่ว หรือให้เป็นกลาง ๆ หรือเป็นตัวทำให้เกิดคุณภาพของจิตว่าดี หรือชั่ว จิตในขั้นที่เป็นวิญญาน เวทนา และสัญญานั้น ยังไม่จัดว่าดีหรือชั่ว แต่จิตในขั้นของสังขารหรือจิตที่ถูกปรุงโดยสังขารแล้ว จึงชื่อว่าเป็นจิตดีหรือชั่ว

อนึ่ง สังขารหรือเครื่องปรุงแต่งจิตนี้ มีจำนวนมากมาย และต้องมีเจตนาเป็นตัวนำ ในปรัฎฐฐสูตร^๑ ได้แสดงความหมายของสังขารว่า สังขารคือเจตนา ๖ หมวด คือ(๑) รูปสัญญาเจตนา เจตจำนง หรือความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับรูป (๒) สัทเจตนา เจตจำนงหรือความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับเสียง (๓) คันธสัญญาเจตนา เจตจำนงหรือความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับกลิ่น (๔) รสสัญญาเจตนา เจตจำนงหรือความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับรส (๕) โผฏฐัพพสัญญาเจตนา เจตจำนงหรือความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับสิ่งที่ต้องกาย และ (๖) อัมมสัญญาเจตนา เจตจำนงหรือความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับธรรมารมณ์ คืออารมณ์ทางใจ

จากประเด็นที่กล่าวมานั้น มีข้อสังเกตที่ควรทำความเข้าใจเพิ่มเติมบางอย่าง คือความแตกต่างระหว่างความรู้แบบวิญญานรู้กับความรู้แบบสัญญา รู้ ปัญญา รู้ และญาณรู้ ดังนี้

วิญญาน หมายถึงความรู้แจ้ง คือรูว่า นี้ทุกข์ นี้สุข นี้มีไข้ทุกข์มีไข้สุข เป็นต้น

ปัญญา หมายถึงความรู้ทั่ว คือบุคคลผู้มีปัญญาย่อมรู้ชัดว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา

จะเห็นว่า ความรู้แบบวิญญานรู้กับความรู้แบบปัญญาไม่อาจจะแยกจากกัน^๒ คือวิญญานรู้แจ้งสิ่งใด ปัญญาก็รู้ชัดสิ่งนั้น ปัญญาชัดสิ่งใด วิญญานก็รู้แจ้งสิ่งนั้น จะต่างกันก็ตรงที่ว่า ความรู้แบบวิญญานเป็นขั้นของการกำหนดรู้ ส่วนความรู้แบบปัญญาเป็นขั้น ที่พึงเจริญหรือทำให้มีขึ้น

* ดูเพิ่มเติม สังขาร หน้า ๑๓๔

๑ สัง. ข. ๑๗/๑๑๖/๖๔

๒ ม. มุ. ๑๒/๔๔๔/๔๔๒

สัญญา คือความรู้จัก เช่นความรู้จัก (อารมณ์ ๒) ว่า รูปนั้นมีสีเขียว มีสีแดง เสียงนั้น เป็นเสียงสูงหรือเสียงต่ำ กลิ่นนั้นเป็นกลิ่นหอมหรือกลิ่นเหม็น รสนั้นเป็นรสเปรี้ยวหรือรสหวาน เป็นต้น

ญาณ คือความรู้ เป็นความรู้ที่เกิดจากการพิจารณาเห็น (ขณะที่ใจเป็นสมาธิ) เช่นการพิจารณาเห็นอารมณ์ (ทั้ง ๒) ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ... การพิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย ... ความคลายกำหนัด... ความสละคืน... ความสิ้นไปและความเสื่อมไป เป็นต้น^๑

อนึ่ง ในวิสุทธิมรรค^๒ ท่านอธิบายไว้ว่า สัญญาเป็นความรู้จัก เช่นรู้ว่า เป็นสิ่งขันธ์หรือสิ่ง นี้ เป็นความรู้ที่ไม่อาจเข้าใจได้โดยตลอดซึ่งสามัญลักษณะ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาได้ วิญญาณ เป็นความรู้แจ้ง คือรู้จกว่าเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ด้วย และเข้าใจตลอดถึงสามัญลักษณะ เป็นต้นด้วย แต่ไม่อาจส่งให้เข้าถึงความเกิดปรากฏขึ้นแห่งมรรคได้ ส่วนปัญญา เป็นความรู้ทั่ว คือรู้จกอารมณ์ด้วย เข้าใจตลอดถึงสามัญลักษณะด้วย และ เป็นความรู้ที่ส่งให้เข้าถึงความเกิดปรากฏขึ้นแห่งมรรคด้วย อุปมาเหมือนคน ๓ คน คือเด็กทารก ชาวบ้าน และ เพรียญิก มองกองกหาปะนะที่กองไว้ ทารกไร้เดียงสา ก็รู้แต่ความงามแปลก ๆ ยาว สั้น เหลี่ยม และกลมของกหาปะนะทั้งหลายเท่านั้น ทารูไม่ว่า สิ่งนี้เขา สมมติกันว่า แก้ว เงิน ทอง เป็นเครื่องซื้อหาอุปโภคและบริโภคของมนุษย์ได้ ชาวบ้านรู้ความสโต และความแปลกต่าง ๆ ด้วย รู้ว่าสิ่งนี้เขาสมมติกันว่า เป็นแก้ว เป็นเงิน เป็นทอง เป็นเครื่องซื้อหาอุปโภคและบริโภคของมนุษย์ด้วย แต่ไม่รู้จักแยกว่ากหาปะนะเหล่านี้แท้หรือปลอม กหาปะนะนี้มีเนื้อเงินครึ่งหนึ่ง เป็นต้น แต่เพรียญิกย่อมรู้ประการนั้นทุกอย่าง เมื่อรู้ แม้มองกหาปะนะก็รู้ แม้ฟังเสียงกหาปะนะก็รู้ แม้ดมกลิ่นก็รู้ แม้ชั่งด้วยมือก็รู้ และรู้ด้วยว่า กหาปะนะนั้นทำที่โน้นหรือที่นี่ เป็นต้น ความรู้แบบสัญญา เปรียบเหมือนเด็กทารก รู้จักกหาปะนะ ความรู้แบบวิญญาณเปรียบเหมือนบุรุษชาวบ้าน รู้จักกหาปะนะ และ ความรู้แบบปัญญาเปรียบเหมือนเพรียญิก รู้จักกหาปะนะ

ลักษณะของจิต นอกจากแสดงไว้ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ยังมีแสดงไว้ในสูตรอื่น ๆ อีกมาก เช่น

"จิตนี้เป็นธรรมชาติผ่องใส แต่ว่าจิตนั้นเศร้าหมองไปเพราะอุปกิเลสที่จรมา"^๓

"จิตนี้ มีลักษณะคั่นรณ กลับกลอก รักษายาก และห้ามยาก"^๔

"จิตนี้ ช่มได้ยาก เป็นธรรมชาติเร็ว และมักตกไปในอารมณ์ตามความใคร่"^๕

"จิตมีรูปเป็นอารมณ์ มีเวทนาเป็นอารมณ์ มีสัญญาเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นอารมณ์ และมี วิญญาณเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกดับไป"^๖

ฯลฯ

๑ พ. ปร. ๓๑/๑๖๔/๘๒

๒ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับมหายานภูมิราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๒

๓ อัง. เอก. ๒๐/๕๐/๑๐

๔ พ. ฐ. ๒๕/๑๓/๑๔

๕ พ. ฐ. ๒๕/๑๓/๑๔

๖ พ. ปร. ๓๑/๑๑๒/๕๖

๒. ลักษณะ (วิเสสลักษณะ) ของจิตตามแนวพระอภิธรรม

ก) ลักษณะพิเศษของจิต (วิเสสลักษณะ)

ในพระอภิธรรม ได้แสดงลักษณะพิเศษซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของจิตไว้ ๔ ประการ คือ

๑. เป็นธรรมชาติรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ (ลักษณะ)
๒. เป็นประธานในการรู้อารมณ์ทั้งปวงเป็นกิจ (รละ)
๓. มีการเกิดดับเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไปโดยไชาศสยเป็นผล (ปัจจุฐาน)
๔. มีวัตถุรูป อารมณ์ มนสิการ และการกระทบของเหตุทั้ง ๓ เป็นเหตุใกล้ (ปทัฐาน)

อนึ่ง ในพุทธปรัชญา มีคำที่นำมาใช้แทนคำว่าจิตอยู่หลายคำตามที่กล่าวแล้วข้างต้น แต่คำที่นำมาใช้แทนคำว่าจิตมากที่สุด คือคำว่าวิญญาณ เพื่อจะได้เปรียบเทียบกันระหว่างจิตและวิญญาณจึงควรที่ทำความเข้าใจถึงลักษณะเฉพาะของวิญญาณด้วย เพราะการเปรียบเทียบระหว่างคำทั้ง ๒ อาจช่วยให้เข้าใจในทางการศึกษาจิตได้ชัดเจนขึ้น

ลักษณะพิเศษของวิญญาณตามนัยที่แสดงไว้ในวิสุทธิมรรค^๒ มี ๔ ประการ ดังนี้

๑. มีความรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ (ลักษณะ)
๒. มีความเป็นหัวหน้า (แห่งนามรูป) เป็นกิจ (รละ)
๓. มีปฏิสนธิเป็นผล (ปัจจุฐาน) และ
๔. มีสังขาร (วัตถุหรืออารมณ์) เป็นเหตุใกล้ (ปทัฐาน)

ข) ลักษณะของจิตตามนัยแห่งเจตสิก

๑) เจตสิกคืออะไร

เมื่อว่าโดยธรรมชาติแรกที่เดิยวของจิตแล้ว จิตมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ ไม่มีความเศร้าหมอง และไม่รู้ว่าด้วยว่าเป็นอะไร แต่เมื่อสธรรมคือเจตสิก ๔๒ มีโลภะ โทสะ และโมหะเป็นต้นเข้าร่วม จึงทำให้รู้ได้ว่า จิตมีลักษณะเป็นอย่างไร หรือจิตมีลักษณะเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ ดังนั้นเจตสิกจึงกล่าวได้ว่าเป็นตัวกำหนดลักษณะของจิต (๔๔ ดวงตามนัยพระอภิธรรม) ว่าเป็นอย่างไร และแตกต่างกันอย่างไร เป็นต้น

เจตสิกนั้น เป็นธรรมชาติที่ประกอบจิตและปรุงแต่งจิตให้ประพฤติเป็นไป ถ้าเปรียบจิตกับประทีปแล้ว จิตคือประทีป ส่วนเจตสิกคือแสงสว่างของประทีปนั้น เจตสิกเป็นธรรมชาติประกอบจิต ไม่อาจแยกจากจิตได้ เหมือนแสงสว่างไม่อาจแยกจากประทีปได้ฉนั้น

เจตสิก มีลักษณะสำคัญ ๔ ประการ^๓ คือ

๑. เอกุปปาหะ เกิดพร้อมกับจิต
๒. เอกนิโรธะ ดับพร้อมกับจิต
๓. เอกาลัมพณะ มีอารมณ์เดียวกับจิต และ

๑ บุญมี เมธางกูร และ วรณลลิตี ไททยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ จิตปริมัตถ, หน้า ๒๔

๒. วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับแปลของมหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๒๕๑

๓. ขุนสรพรกิจโกศล, คู่มือการศึกษาเจตสิกปริมัตถ ปริเฉทที่ ๒, หน้า ๒

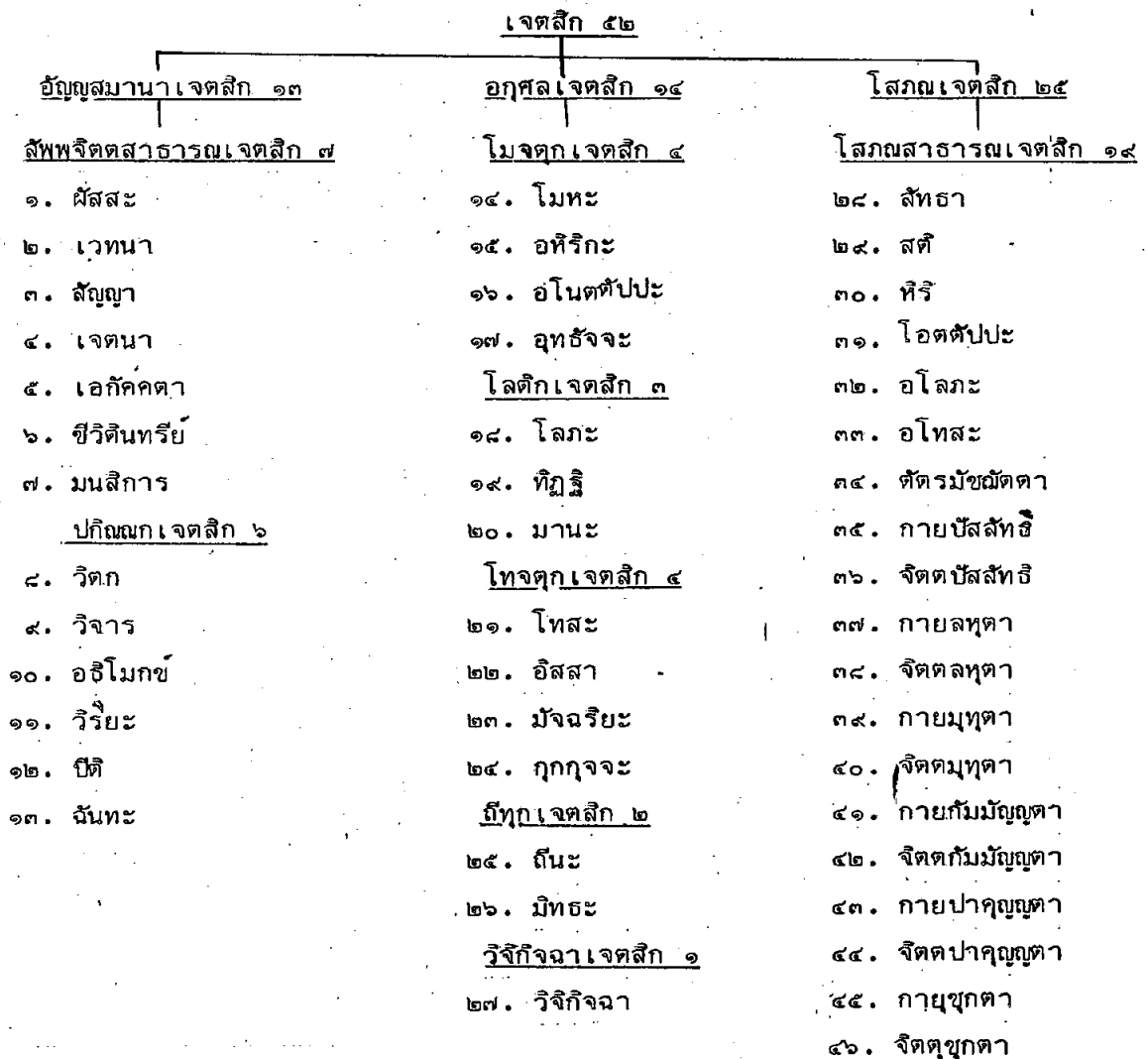
๔. เอกวัตถุจะ อาศัยวัตถุเดียวกับจิต

ลักษณะ ๔ ประการดังกล่าวนี้ เป็นลักษณะที่เจตสิกประกอบจิตและอาศัยจิตเกิดขึ้น ส่วนลักษณะพิเศษอันเป็นลักษณะเฉพาะ (วิเสสลักษณะ) ของเจตสิกนั้น มี ๔ ประการ เช่นเดียวกัน คือ

๑. มีการอาศัยจิตเกิดขึ้นเป็นลักษณะ (ลักษณะ)
๒. มีการเกิดร่วมกับจิตเป็นกิจ (รณะ)
๓. มีการรับอารมณ์อันเดียวกับจิตเป็นผล (ปัจจุบัญญัติฐาน) และ
๔. มีการเกิดขึ้นแห่งจิตเป็นเหตุใกล้ (ปทัชฐาน)

ในพุทธปรัชญาฝ่ายพระอภิธรรม ได้จำแนกเจตสิกไว้ทั้งหมด ๕๒ ดวง เจตสิกทั้ง ๕๒ ดวงนั้นมีรายละเอียดตามตารางแสดงดังต่อไปนี้

ตารางแสดงเจตสิก ๕๒

(ต่อหน้าต่อไป -)

๑ ขุนสรพกิจโกศล, คู่มือการศึกษาเจตสิกปรมัตถ์ ปริเฉทที่ ๒, หน้า ๓

๔๕. กายชุกตา

๔๖. จิตชุกตา

วีรติเจตสิก ๓

๔๗. สัมมาวาจา

๔๘. สัมมากัมมันตะ

๔๙. สัมมาอาชีวะ

อัปปมัญญาเจตสิก ๒

๕๐. กรุณา

๕๑. มุทิตา

ปัญญาเจตสิก ๑

๕๒. ปัญญินทรีย์

คำอธิบายเจตสิก ๕๒ โดยสังเขป๑. ผัสสเจตสิก (ผัสสะ)

ผัสสเจตสิก คือธรรมชาติที่กระทบอารมณ์ ลักษณะพิเศษของผัสสเจตสิก มี ๔ ประการ คือ (๑) มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ (๒) มีการประสาน(อารมณ์ วัตถุ และวิญญาณ)เป็นกิจ (๓) มีการประชุมพร้อมกันเป็นผล และ(๔) มีอารมณ์ที่ปรากฏเฉพาะหน้าเป็นเหตุใกล้

ผัสสะนั้น แม้จะเป็นอรุปรธรรม แต่ก็เป็นตัวประสานธรรมชาติที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมให้ เกิดรู้ขึ้นมา กล่าวคือเมื่อมีธรรมชาติที่เป็นรูปธรรมได้แก่อารมณ์ ๖ และทวาร ๖ และธรรมชาติที่เป็น นามธรรมคือวิญญาณมาประชุมพร้อมกัน ย่อมเป็นเหตุให้ผัสสะเกิดขึ้นโดยไม่มีอะไรมีขีดขวางได้ ผัสสะ คือการประชุมพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ คือ วัตถุ อารมณ์ และวิญญาณดังที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง

๒. เวทนาเจตสิก (เวทนา)

เวทนาเจตสิก คือธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ เวทนานี้ถ้าจำแนกตามความรู้สึกในการเสวย- อารมณ์ ก็จำแนกได้ ๓ ประเภท คือ (๑) สุขเวทนา ความรู้สึกสุขกายสุขใจ (๒) ทุกขเวทนา ความรู้ สึกทุกข์กายทุกข์ใจ และ(๓) อทุกขมสุขเวทนา ความรู้สึกเฉย ๆ คือไม่สุขไม่ทุกข์ แต่ถ้าจำแนก โดยความเป็นใหญ่ในอารมณ์ ก็จำแนกเป็น ๕ ประเภท คือ (๑) สุขเวทนา ความรู้สึกสบายกาย (๒) ทุกขเวทนา ความรู้สึกไม่สบายกาย (๓) โสมนัสเวทนา ความรู้สึกสบายใจ (๔) โทมนัสเวทนา ความรู้ สึกไม่สบายใจ และ(๕) อุเบกขาเวทนา ความรู้สึกเฉย ๆ

๓. สัญญาเจตสิก (สัญญา)

สัญญาเจตสิก คือธรรมชาติที่จำอารมณ์ หรือหมายรู้อารมณ์ว่า สูง ต่ำ ดำ ขาว ทุ้ม แหลม หอมหรือเหม็น เป็นต้น สัญญาเจตสิก มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความจำได้เป็นลักษณะ (๒) มีการทำเครื่องหมายไว้เป็นปัจจัยแห่งความจำต่อไปว่า "นั่นคือสิ่งนั้น" เป็นต้นเป็นกิจ (๓) มีการจำ เครื่องหมายที่กำหนดไว้ได้เป็นผล และ(๔) มีอารมณ์ที่ปรากฏเป็นเหตุใกล้

๔. เจตนาเจตสิก (เจตนา)

เจตนาเจตสิก คือธรรมชาติที่จัดแจงหรือพัวพันธรรมที่สัมปยุตกับตนไว้เป็นอารมณ์ มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความจงใจเป็นลักษณะ (๒) มีการประมวลมา(กุกูลธรรมและอกุกูล-ธรรม)เป็นกิจ (๓) มีการจัดแจงเป็นผล และ (๔) มีนามชั้นทั้ง ๓ ที่เหลือ(เวทนาชั้นธ สัญญาชั้นธ และวิญญาณชั้นธ)เป็นเหตุใกล้

๕. เอกัคคตาเจตสิก (เอกัคคตา)

เอกัคคตาเจตสิก คือธรรมชาติที่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีการไม่พัวพันเป็นลักษณะ (๒) มีการรวบรวมสหชาติธรรมเป็นกิจ (๓) มีความสงบเป็นผล และ (๔) มีสุขเวทนาเป็นเหตุใกล้

๖. ชีวิตินทรีย์เจตสิก (ชีวิตินทรีย์)

ชีวิตินทรีย์เจตสิก คือธรรมชาติที่รักษาธรรมที่เกิดร่วมด้วยตนให้ตั้งอยู่ได้ตามอายุกาลของตน มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑)มีการรักษาสหชาติธรรมเป็นลักษณะ (๒) มีความตั้งอยู่และเป็นไปได้แห่งสัมปยุตธรรมเป็นกิจ (๓) มีการดำรงอยู่ได้แห่งสหชาติธรรมเป็นผล และ (๔) มีนามชั้นทั้ง ๓ ที่เหลือ(เวทนาชั้นธ สัญญาชั้นธ และวิญญาณชั้นธ) เป็นเหตุใกล้

๗. มนสิการเจตสิก (มนสิการ)

มนสิการเจตสิก คือธรรมชาติที่กระทำอารมณ์ให้แก่จิต หรือกระทำอารมณ์ไว้ในใจ มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีการทำให้สัมปยุตธรรมใส่ใจในอารมณ์เป็นลักษณะ (๒) มีการประกอบสัมปยุตธรรมไว้ในอารมณ์เป็นกิจ (๓) มีการทำให้สัมปยุตธรรมได้มุ่งตรงต่ออารมณ์เป็นผล และ (๔) มีอารมณ์ (อดีต ปัจจุบัน อนาคต และกาลวิมุตติอารมณ์) เป็นเหตุใกล้

๘. วิตกเจตสิก (วิตก)

วิตกเจตสิก คือธรรมชาติที่ยกจัดขึ้นสู่อารมณ์ กล่าวโดยทั่วไป วิตกก็คือการนึกคิดหรือการตรึกอยู่ในอารมณ์ วิตกเจตสิกมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีการยกจัดขึ้นสู่อารมณ์เป็นลักษณะ (๒) มีการกระทำให้จิตกระทบอารมณ์บ่อย ๆ เป็นกิจ (๓) มีการนำจิตเข้าไว้ในอารมณ์เป็นผล และ (๔) มีนามชั้น ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

๙. วิจารณ์เจตสิก (วิจารณ์)

วิจารณ์เจตสิก คือธรรมชาติที่ประกอบจิตให้ตั้งอยู่ในอารมณ์ มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีการตามพิจารณาอารมณ์บ่อย ๆ เป็นลักษณะ (๒) มีการประกอบสหชาติธรรมไว้ในอารมณ์นั้นเป็นกิจ (๓) มีการตามผูกพันจิตไว้ในอารมณ์เป็นผล และ (๔) มีนามชั้น ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

๑๐. อธิโมกขเจตสิก (อธิโมกข)

อธิโมกขเจตสิก คือธรรมชาติที่ตัดสินอารมณ์ มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีการสันนิษฐานอารมณ์เป็นลักษณะ (๒) มีการตั้งมั่นไม่รวนเรในอารมณ์เป็นกิจ (๓) มีการตัดสินได้เป็นผล

และ(๔) มีธรรมที่ต้องตัดสินใจเป็นเหตุไกล

๑๑. วิริยเจตสิก (วิริยะ)

วิริยเจตสิก คือธรรมชาติที่มีความพยายามในอารมณ์ หรือความเพียร มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความอดสาหะเป็นลักษณะ (๒) มีการอุททนต์วิริยเจตสิกเป็นกิจ (๓) มีการไม่ทอดยเป็นผล และ(๔) มีวิริยเจตสิกเป็นที่ตั้งแห่งความเพียร(วิริยารัมภวัตถุ) เป็นเหตุไกล

๑๒. ปีติเจตสิก (ปีติ)

ปีติเจตสิก คือธรรมชาติที่มีความชื่นชมยินดีในอารมณ์ มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความชุ่มชื้นเป็นลักษณะ (๒) มีการทำให้อิมิกายและอิมใจเป็นกิจ (๓) มีความพอใจเป็นผล และ(๔) มีนามชนธ ๓ ที่เหลือเป็นเหตุไกล

๑๓. ฉันทเจตสิก (ฉันทะ)

ฉันทเจตสิก คือธรรมชาติที่มีความพอใจในอารมณ์ มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ (๑) มีความปรารถนาเพื่อจะให้เป็นลักษณะ (๒) มีการแสวงหาอารมณ์เป็นกิจ (๓) มีความต้องการปรารถนาอารมณ์เป็นผลและ(๔) มีอารมณ์เป็นเหตุไกล

๑๔. โมหเจตสิก (โมหะ)

โมหเจตสิก คือธรรมชาติที่ปิดบังความจริงไว้ หรือความหลง มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) การไม่รู้ความจริง(ตามสภาวธรรม)เป็นลักษณะ (๒) มีการปกปิดซึ่งสภาวะแห่งอารมณ์ไว้เป็นกิจ (๓) มีความมืดมนเป็นผล และ(๔) มีการกระทำใจโดยไม่แยบคาย(อโยนิโสมนสิการ) เป็นเหตุไกล

๑๕. อหิริกเจตสิก (อหิริกะ)

อหิริกเจตสิก คือธรรมชาติที่ไม่ละอายต่อบาปธรรม มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความไม่รังเกียจต่อกายทุจริตเป็นต้นเป็นลักษณะ (๒) มีการกระทำบาปเป็นกิจ (๓) มีความไม่เกลียดต่อบาปธรรมเป็นผล และ(๔) มีการไม่เคารพตนเองเป็นเหตุไกล

๑๖. อโนตตปเจตสิก (อโนตตปปะ)

อโนตตปเจตสิก คือธรรมชาติที่ไม่กลัวต่อบาปธรรม ไม่กลัวต่อทุจริตทั้งหลาย มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความไม่สั่นกลัวต่อบาปเป็นลักษณะ (๒) มีการกระทำบาปเป็นกิจ (๓) มีความไม่เกลียดต่อบาปธรรมเป็นผล และ(๔) มีความไม่เคารพคนอื่นเป็นเหตุไกล

๑๗. อุทัจจเจตสิก (อุทัจจจะ)

อุทัจจเจตสิก คือธรรมชาติที่ฟุ้งซ่าน หรือคิดฟุ้งไปในอารมณ์ต่าง ๆ มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความไม่สงบเป็นลักษณะ (๒) มีความไม่ตั้งมั่นในอารมณ์เดียวเป็นกิจ (๓) มีความหวั่นไหวเป็นผล และ(๔) มีการทำใจโดยไม่แยบคาย(ในอารมณ์) เป็นเหตุไกล

๑๘. โลกเจตสิก (โลกะ)

โลกเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นความยินดีติดใจ ความปรารถนา หรือความอยากได้ใน อารมณ์ ๖ มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความยึดมั่นอารมณ์เป็นลักษณะ (๒) มีการขังหรือติดอยู่ในอารมณ์เป็นกิจ (๓) มีการไม่สละหรือไม่ให้เป็นผล และ (๔) มีการมองดูด้วยความพอใจในสังโยชน์ธรรมเป็นเหตุไกล

๑๙. ทัญญูเจตสิก (ทัญญู)

ทัญญูเจตสิก คือธรรมชาติที่มีความเห็นผิด ได้แก่ความเห็นผิดจากความเป็นจริงในสภาวะธรรม มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความถ่มมึนโดยไม่มีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเป็นลักษณะ (๒) มีความถ่มผิดจากสภาวะธรรมเป็นกิจ (๓) มีการยึดถือความเห็นผิดเป็นผล และ (๔) มีความไม่ต้องการเห็นพระอรียะเป็นต้นเป็นเหตุไกล

๒๐. มานเจตสิก (มานะ)

มานเจตสิก คือธรรมชาติที่อวดถือถือตัว มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีการทะนงตนเป็นลักษณะ (๒) มีการยกย่อง (ตนและสัมปยุตธรรม) เป็นกิจ (๓) มีความไฝสูงเป็นผล และ (๔) มีโลกจิตที่เป็นทัญญูวิปยุตเป็นเหตุไกล

๒๑. โทสเจตสิก (โทสะ)

โทสเจตสิก คือธรรมชาติที่ประทุษร้าย หรือความโกรธ ความไม่ชอบใจในอารมณ์ ๖ มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความดุร้ายหรือหยาบกระด้างเป็นลักษณะ (๒) มีการทำให้จิตหม่นใหม่เป็นกิจ (๓) มีการประทุษร้ายเป็นผล และ (๔) มีอาฆาตวิตถุเป็นเหตุไกล

๒๒. อัสสาเจตสิก (อัสสา)

อัสสาเจตสิก คือธรรมชาติที่ไม่พอใจในคุณความดีของผู้อื่น มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีการริษยาในสมบัติของผู้อื่นเป็นลักษณะ (๒) มีความไม่ยินดีในสมบัติของผู้อื่นนั่นเองเป็นกิจ (๓) มีการเบือนหน้าหนีจากสมบัติของผู้อื่นเป็นผล และ (๔) มีสมบัติของผู้อื่นเป็นเหตุไกล

๒๓. มัจฉริยเจตสิก (มัจฉริยะ)

มัจฉริยเจตสิก คือธรรมชาติที่หวงแหนในคุณสมบัติหรือคุณความดีของตน หรือความตระหนี่เหนียวแน่นไม่ยอมสละ มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความหวงแหนสมบัติของตนเป็นลักษณะ (๒) มีการไม่ชอบให้สมบัติของตนเป็นสาธารณะแก่ผู้อื่นเป็นกิจ (๓) มีความหวงแหนไม่เผื่อแผ่เป็นผล และ (๔) มีสมบัติของตนเป็นเหตุไกล

๒๔. กุกกัจเจตสิก (กุกกัจจะ)

กุกกัจเจตสิก คือธรรมชาติที่รำคาญใจหรือเคืองครุ่นใจในทุกจริตที่ได้ทำไปแล้วและในสุจริตที่ยังไม่ได้กระทำ มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความเคืองครุ่นใจอยู่เนือง ๆ ในภายหลังเป็นลักษณะ (๒) มีการตามเคืองครุ่นในกรรมที่ได้ทำไปแล้วและยังมิได้กระทำเป็นกิจ (๓) มีความกินแหนงใจอยู่เป็นผล และ (๔) มีกรรม (อกุศลกรรม) ที่ทำแล้วและยังมิได้ทำเป็นเหตุไกล

๒๔. ถิ่นเจตสิก (ถิ่นะ)

ถิ่นเจตสิก คือธรรมชาติที่ทำให้จิตหลุดลอย มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีการไม่อุตสาหะเป็นลักษณะ (๒) มีการบรรเทาความเพียรเป็นกิจ (๓) มีความหลุดลอยเป็นผล และ (๔) มีการกระทำในใจต่ออารมณ์ไม่แยบคายเป็นเหตุไกล

๒๖. มิตถเจตสิก (มิตถะ)

มิตถเจตสิก คือธรรมชาติที่ทำให้จิตมีความหลุดลอย เชื่องซึม จับอารมณ์ไม่ติด มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความไม่ควรแก่งานเป็นลักษณะ (๒) มีการกางกั้นกำบังกุศลเป็นกิจ (๓) มีความหลุดลอยเป็นผล และ (๔) มีการกระทำในใจ (ต่ออารมณ์) ไม่แยบคายเป็นเหตุไกล

๒๗. วิจิกิจฉาเจตสิก (วิจิกิจฉา)

วิจิกิจฉาเจตสิก คือธรรมชาติที่มีความสงสัย ลังเลไม่แน่ใจ หรือสงสัยจนตัดสินอารมณ์ไม่ได้ มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความสงสัยเป็นลักษณะ (๒) มีการหวั่นไหวในอารมณ์เป็นกิจ (๓) มีความไม่สามารถตัดสินใจได้เป็นผล และ (๔) มีการกระทำในใจ (ต่ออารมณ์) ไม่แยบคายเป็นเหตุไกล

๒๘. สัตถาเจตสิก (สัตถา)

สัตถาเจตสิก คือธรรมชาติที่มีความเชื่อในเหตุผลตามความเป็นจริง เป็นความเชื่อในฝ่ายดี หรือกุศลธรรม เช่น เชื่อในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ในกรรม และผลของกรรม เป็นต้น มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความเชื่อในกุศลธรรมเป็นลักษณะ (๒) มีความเลื่อมใสเป็นกิจ (๓) มีความไม่ขุ่นมัวเป็นผล และ (๔) มีวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อเป็นเหตุไกล

๒๙. สติเจตสิก (สติ)

สติเจตสิก คือธรรมชาติที่มีความระลึกอารมณ์ มีความยับยั้งจิตมิให้ตกไปในอกุศล เป็นความระลึกอยู่ในอารมณ์ที่เป็นที่ตั้งแห่งกุศล และความระลึกรู้ทันอารมณ์ มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความระลึกได้ในอารมณ์เนื่อง ๆ เป็นลักษณะ (๒) มีความไม่หลงลืมเป็นกิจ (๓) มีการรักษาอารมณ์ไว้เป็นผล และ (๔) มีความจำได้อย่างมั่นคงเป็นเหตุไกล

๓๐. หิริเจตสิก (หิริ)

หิริเจตสิก คือธรรมชาติที่ละอายต่อบาป หรือต่อการกระทำทุจริต มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความเกลียดต่อบาปเป็นลักษณะ (๒) มีการไม่ทำบาปเป็นกิจ (๓) มีความละอายต่อบาปเป็นผล และ (๔) มีความเคารพในตนเป็นเหตุไกล

๓๑. โอดตัปปเจตสิก (โอดตัปปะ)

โอดตัปปเจตสิก คือธรรมชาติที่สะดุ้งกลัวต่อบาปและต่อการกระทำทุจริต มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความสะดุ้งกลัวต่อบาปเป็นลักษณะ (๒) มีการไม่ทำบาปเป็นกิจ (๓) มีความละอายต่อบาปเป็นผล และ (๔) มีความเคารพผู้อื่นเป็นเหตุไกล

๓๒. อโณงเจตสิก (อโณงะ)

อโณงเจตสิก คือธรรมชาติที่ไม่ย่อภาคและไม่ข้องติดอยู่ในอารมณ์ มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความไม่ข้องติดอยู่ในอารมณ์เป็นลักษณะ (๒) มีความไม่ทวงแทนเป็นกิจ (๓) มีความไม่ยึดมั่น(ในอารมณ์)เป็นผล และ(๔) มีการกระทำในใจ(ต่ออารมณ์)โดยแยกกายเป็นเหตุใกล้

๓๓. อโทสเจตสิก (อโทสะ)

อโทสเจตสิก คือธรรมชาติที่ไม่โกรธ ไม่ประทุษร้าย ไม่ปองร้าย หรือไม่เบียดเบียน มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความไม่ดุร้ายเป็นลักษณะ (๒) มีการกำจัดความอาฆาตเป็นกิจ (๓) มีความร่มเย็นผ่องใสเป็นผล และ(๔) มีการกระทำในใจ(ต่ออารมณ์)โดยแยกกายเป็นเหตุใกล้

๓๔. ศีตรมัชฌิตตาเจตสิก (ศีตรมัชฌิตตา)

ศีตรมัชฌิตตาเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นกลาง การวางเฉยในอารมณ์ หรือไม่ลำเอียง มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีการทำจิตและเจตสิกให้เป็นไปสม่าเสมอเป็นลักษณะ (๒) มีการห้ามเสียซึ่งความหย่อนและยิ่ง(ของจิตและเจตสิก)เป็นกิจ (๓) มีความเป็นกลางเป็นผล และ(๔) มีสัมปยุตธรรมเป็นเหตุใกล้

๓๕. กายปัสสัทธิเจตสิก (กายปัสสัทธิ)

กายปัสสัทธิเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นความสงบกาย(ภายในที่นี้หมายถึงเจตสิกชั้น ๓ คือ เวทนา สัญญา และสังขาร)จากอกุศล มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีการทำให้จิตและเจตสิกสงบจากความเร่าร้อนเป็นลักษณะ (๒) มีการกำจัดความเร่าร้อนของเจตสิกและจิตเป็นกิจ (๓) มีความเยือกเย็นไม่กระสับกระส่ายเป็นผล และ(๔) มีเจตสิกและจิตเป็นเหตุใกล้

๓๖. จิตตปัสสัทธิเจตสิก (จิตตปัสสัทธิ)

จิตตปัสสัทธิเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นความสงบของจิต(คือวิญญาณชั้น ๓)จากอกุศล มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ เช่นเดียวกับกายปัสสัทธิเจตสิก

๓๗. กายลหุตตาเจตสิก (กายลหุตตา)

กายลหุตตาเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นความเบาของกาย(ภายในที่นี้หมายถึงเจตสิกชั้น ๓ คือ เวทนา สัญญา และสังขาร) อันเกิดจากการปลอดจากอกุศล มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีการเข้าไปสงบความหนักของกายและจิตเป็นลักษณะ (๒) มีการกำจัดความหนักของกายและจิตเป็นกิจ (๓) มีความไม่หนักกายและจิตเป็นผล และ(๔) มีกายและจิตเป็นเหตุใกล้

๓๘. จิตตลหุตตาเจตสิก (จิตตลหุตตา)

จิตตลหุตตาเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นความเบาของจิต(วิญญาณชั้น ๓) อันเกิดจากการปลอดจากอกุศล มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ เช่นเดียวกับกายลหุตตาเจตสิก

๓๙. กายมุตตาเจตสิก (กายมุตตา)

กายมุตตาเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นความอ่อนของกาย(ภายในที่นี้หมายถึง เวทนา สัญญา และสังขาร) ความอ่อนอ่อนดังกล่าวเป็นเหตุให้เป็นไปได้ง่ายในอารมณ์ที่เป็นกุศล กายมุตตาเจตสิกนี้มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความเข้าไปสงบระงับความกระต้างของกายและจิตเป็นลักษณะ (๒) มีการกำจัดความกระต้างของกายและจิตออกไปเป็นกิจ (๓) มีความไม่ข้องขัดหรือไม่โกรธเป็นผล และ (๔) มีกายแลจิตเป็นเหตุใกล้

๔๐. จิตตมุตตาเจตสิก (จิตตมุตตา)

จิตตมุตตาเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นความอ่อนของจิต(คือวิญญานขันธ) ความอ่อนอ่อนของจิตดังกล่าวนี้เป็นเหตุให้เป็นไปได้ง่ายในอารมณ์ที่เป็นกุศล จิตตมุตตาเจตสิกมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ เช่นเดียวกับกับกายมุตตาเจตสิก

๔๑. กายกัมมัฏฐตาเจตสิก (กายกัมมัฏฐตา)

กายกัมมัฏฐตาเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นความควรแก่การงานหรือเหมาะสมแก่การงานของกาย(คือเวทนา สัญญา และสังขาร) มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความเข้าไปสงบระงับความไม่ควรแก่การของกายและจิตเป็นลักษณะ (๒) มีการกำจัดความไม่ควรแก่การของกายและจิตออกไปเป็นกิจ (๓) มีความถึงพร้อมในการทำอารมณ์ให้สมควรแก่กายและจิตเป็นผล และ (๔) มีกายและจิตเป็นเหตุใกล้

๔๒. จิตตกัมมัฏฐตาเจตสิก (จิตตกัมมัฏฐตา)

จิตตกัมมัฏฐตาเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นความควรแก่การงานหรือเหมาะสมแก่การงานของจิต(คือวิญญานขันธ) มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ เช่นเดียวกับกับกายกัมมัฏฐตาเจตสิก

๔๓. กายปาคุญญาเจตสิก (กายปาคุญญา)

กายปาคุญญาเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นความคล่องแคล่วของกาย(คือเวทนา สัญญา และสังขาร) เป็นความถึงพร้อมของกายในการทำงานอันเป็นกุศล มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความไม่เบื่ออาหารแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ (๒) มีการกำจัดความเบื่ออาหารแห่งกายและจิตเป็นกิจ (๓) มีความปราศจากโทษเป็นผล และ (๔) มีกายและจิตเป็นเหตุใกล้

๔๔. จิตตปาคุญญาเจตสิก (จิตตปาคุญญา)

จิตตปาคุญญาเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นความคล่องแคล่วของจิต(คือวิญญานขันธ) มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการเหมือนกันกับกายปาคุญญาเจตสิก

๔๕. กายชุกตาเจตสิก (กายชุกตา)

กายชุกตาเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นความตรงหรือชื่อตรงของกาย(คือเวทนา สัญญา และสังขาร) มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความชื่อตรงของกายและจิตเป็นลักษณะ (๒) มีการย้ายความโก่งแห่งกายและจิตเป็นกิจ (๓) มีความชื่อตรงของกายและจิตเป็นผล และ (๔) มีกายและจิตเป็นเหตุใกล้

๔๖. จิตตชุกตาเจตสิก (จิตตชุกตา)

จิตตชุกตาเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นความตรงหรือซื่อตรงของจิต (วิญญาณชั้นธ) มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการเช่นเดียวกับกายชุกตาเจตสิก

๔๗. สัมมาวาจาเจตสิก (สัมมาวาจา)

สัมมาวาจาเจตสิก คือธรรมชาติ(คือเจตสิกที่ประกอบด้วยมหากุศลเจตสิกและโลกุตตรกุศลจิต) ที่เป็นเหตุให้เกิดเจรจาชอบหรือวจีสุจริต เว้นจากวจีทุจริต สัมมาวาจาเจตสิกมีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีการปกป้องเสียจากวจีทุจริตเป็นลักษณะ (๒) มีการเว้นจากมิถาวาจาเป็นกิจ (๓) มีการประหาณเสียซึ่งมิถาวาจาเป็นผล และ (๔) มีธรรมคือ สัทธา หิริ และโอตตปปะ เป็นเหตุใกล้

๔๘. สัมมากัมมันตเจตสิก (สัมมากัมมันตะ)

สัมมากัมมันตเจตสิก คือธรรมชาติที่ทำให้เกิดการงานชอบได้แก่กายสุจริต เว้นจากกายทุจริต (คือเจตสิกที่ประกอบด้วยมหากุศลจิตและโลกุตตรจิต) สัมมากัมมันตเจตสิก มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความเป็นสมภูฐานแห่งการงานชอบหรือกายสุจริตเป็นลักษณะ (๒) มีการเว้นจากการงานที่ผิดหรือกายทุจริตเป็นกิจ (๓) มีการประหาณเสียได้ซึ่งการงานที่ผิด(มิถากัมมันตะ) เป็นผล และ (๔) มีธรรมคือ สัทธา หิริ และโอตตปปะ เป็นเหตุใกล้

๔๙. สัมมาอาชีพเจตสิก (สัมมาอาชีพะ)

สัมมาอาชีพเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นเหตุให้เกิดการเลี้ยงชีวิตชอบ ได้แก่อาชีพที่เว้นจากกายทุจริตและวจีทุจริต มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความสะอาดหรือผ่องใสเป็นลักษณะ (๒) มีความเป็นไปแห่งการดำรงชีวิตอันบริสุทธิ์เป็นกิจ (๓) มีการประหาณมิถาอาชีพหรือการดำรงชีวิตที่ผิดจากคลองธรรมเป็นผล และ (๔) มีธรรมคือ สัทธา หิริ และโอตตปปะ เป็นเหตุใกล้

๕๐. กรุณาเจตสิก (กรุณา)

กรุณาเจตสิก คือธรรมชาติที่มีความสงสารต่อสรรพสัตว์ มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความประพหุติ เป็นไปในการช่วยผู้อื่นให้พ้นจากทุกข์เป็นลักษณะ (๒) มีการช่วยขจัดทุกข์ของผู้อื่นเป็นกิจ (๓) มีความไม่เบียดเบียนเป็นผล และ (๔) มีการได้เห็นสิ่งที่น่าสลดใจของสัตว์ที่ถูกครอบงำด้วยความทุกข์เป็นเหตุใกล้

๕๑. มุทิตาเจตสิก (มุทิตา)

มุทิตาเจตสิก คือธรรมชาติที่พลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดีมีความสุข มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีความพลอยยินดีในความสุขของผู้อื่นเป็นลักษณะ (๒) มีความไม่ริษยาเป็นกิจ (๓) มีการกำจัดความไม่ยินดีเสียได้เป็นผล และ (๔) มีการได้เห็นสมบัติของสัตว์ทั้งหลายเป็นเหตุใกล้

๕๒. ปัญญาเจตสิก (ปัญญา)

ปัญญาเจตสิกหรือปัญญาเจตสิก คือธรรมชาติที่รู้สภาพธรรมทั่วไปตามความเป็นจริง เช่น รู้ในอริยสัจ ๔ ปฏิจลนูปบาท และไตรลักษณ์ เป็นต้น ปัญญาเจตสิกนี้มีความรู้เป็นใหญ่และปกครอง-

ซึ่งสหชาตธรรมทั้งปวง มีลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) มีการรู้แจ้งแทงตลอดซึ่งสภาวะธรรมเป็นลักษณะ (๒) มีการกำจัดเสียซึ่งความมืดคือโมหะเป็นกิจ (๓) มีความไม่หลงผิดเป็นผล และ (๔) มีสมาธิเป็นเหตุใกล้

๒) การจัดประเภทเจตสิก

เจตสิกแม้จะมีจำนวนทั้งหมด ๕๒ ดวง ซึ่งแต่ละดวงมีลักษณะแตกต่างกันก็ตาม แต่ถึงกระนั้นเจตสิก ๕๒ ดวงนี้ สามารถจัดประเภทได้เป็น ๓ ประเภทใหญ่ คือ

๑. อัญญาสมาณาเจตสิก ๑๓
๒. อกุศลเจตสิก ๑๔ และ
๓. โสภณเจตสิก ๒๕

อัญญาสมาณาเจตสิก ๑๓ คือเจตสิกที่ประกอบด้วยธรรมที่เป็นอกุศลก็ได้ กับธรรมที่เป็นกุศลก็ได้ และกับธรรมที่เป็นอัปยาคตะก็ได้ เมื่อมันประกอบด้วยธรรมชนิดใด ก็จะมีสภาพเป็นชนิดนั้นไปด้วย คือถ้าเกิดร่วมกับอกุศลก็นับเป็นอกุศลไปด้วย ถ้าเกิดร่วมกับกุศลก็จะเป็นกุศล ถ้าเกิดร่วมกับอัปยาคตะก็จะเป็นอัปยาคตะ

อัญญาสมาณาเจตสิก มี ๑๓ ดวง คือ ดวงที่ ๑-๑๓ (ดูตามตารางแสดงเจตสิก) และในจำนวน ๑๓ ดวงนี้ ยังแบ่งได้อีกเป็น ๒ พวก คือ

๑. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก มี ๗ ดวง(ที่ ๑-๗) เป็นเจตสิกที่ประกอบในจิต ๘๔ ดวงทั้งหมดคือในจิต ๘๔ ดวงนั้น เมื่อจิตดวงใดเกิดขึ้น เจตสิกทั้ง ๗ ดวงนี้ ย่อมเกิดประกอบกับจิตนั้นพร้อมกันทั้ง ๗ ดวงเสมอไป

๒. ปกิณณกเจตสิก มี ๖ ดวง(ที่ ๘-๑๓) เป็นเจตสิกที่กระจายอยู่โดยทั่ว ๆ ไป คือปกิณณกเจตสิกบางดวงประกอบด้วยอกุศลจิตบ้าง กุศลจิตบ้าง วิปากจิตบ้าง หรือกิริยาจิตบ้าง แต่การประกอบของปกิณณกเจตสิกนี้ ประกอบกับจิตได้แต่เพียงบางดวงเท่านั้น ไม่ประกอบด้วยจิตทั้งหมดเหมือนอย่าง สัพพจิตตสาธารณเจตสิก

อกุศลเจตสิก ๑๔ คือเจตสิกฝ่ายชั่ว ไม่ดีงาม เป็นบาป ที่หยาบและไม่งlad เมื่อประกอบกับจิตแล้ว ย่อมทำให้จิตเร่าร้อน เศร้าหมอง และเป็นอกุศลจิตไป อกุศลจิต ๑๔ คือเจตสิกดวงที่ ๑๔-๒๗ ทั้ง ๑๔ ดวงนี้ประกอบเฉพาะในอกุศลจิต ๑๒ ดวงเท่านั้น ไม่ประกอบจิตดวงอื่นเลย อกุศลจิต ๑๔ ดวงนี้ แบ่งได้เป็น ๔ พวก ดังนี้

๑. โมจตุกเจตสิก เป็นกลุ่มเจตสิกที่มีโมหเจตสิกเป็นประธาน มี ๔ ดวง คือ โมหเจตสิก อหิริกเจตสิก อนินตปเจตสิก และอุทธัจเจตสิก ทั้ง ๔ ดวงนี้ ประกอบในอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวง ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า สัพพอกุศลสาธารณเจตสิก คือเจตสิกที่ทั่วไปแก่ออกุศลจิตทั้งหมด

๒. โลกติกเจตสิก เป็นกลุ่มเจตสิกที่มีโลภะเป็นประธาน มี ๓ ดวง คือ โลกเจตสิก ทิฏฐิเจตสิก และมานเจตสิก ๓ ดวงนี้ประกอบได้เฉพาะแต่โลกมูลจิต ๔ ดวงเท่านั้น

๓. โทสจตุกเจตสิก เป็นกลุ่มเจตสิกที่มีโทสเจตสิกเป็นประธาน มี ๔ ดวง คือ โทสเจตสิก อัสสาเจตสิก มัจฉริยเจตสิก และกุกกุจเจตสิก ทั้ง ๔ ดวงนี้ประกอบได้เฉพาะในโทสมูลจิต ๒ ดวงเท่านั้น

๔. ถูทุกเจตสิก เป็นกลุ่มเจตสิกที่มีถิ่นเจตสิกเป็นประธาน มี ๒ ดวง คือ ถิ่นเจตสิก และ มิวธเจตสิก ๒ ดวงนี้ประกอบจิตได้เฉพาะอกุศลจิตที่เป็นสังขาริก ๔ ดวงเท่านั้น!

๕. วิจิกิจฉาเจตสิก มีดวงเดียว เป็นเจตสิกที่ประกอบแต่โมหมูลจิตที่เป็นวิจิกิจฉาดวงเดียว เท่านั้น

โสภณเจตสิก ๒๕ คือเจตสิกที่เป็นฝ่ายดีงาม ไม่เร่าร้อนเศร้าหมอง เมื่อประกอบกับจิต ก็ทำให้จิตนั้นดีงาม ไม่เร่าร้อนเศร้าหมอง เป็นจิตที่เป็นกุศล มีศีลธรรม หรือที่เรียกว่าโสภณจิต โสภณเจตสิกมี ๒๕ ดวง คือเจตสิกที่ ๒๔-๔๒ (ดูตามตารางแสดงเจตสิก ๔๒) และแบ่งได้เป็น ๔ พวก คือ

๑. โสภณสาธารณเจตสิก มี ๑๔ ดวง (คือเจตสิกที่ ๒๔-๔๖) เป็นเจตสิกที่สาธารณะ คือประกอบได้ทั่วไปกับโสภณจิต ๔๔ ดวงทั้งหมด โสภณจิต ๔๔ ดวงนี้ ไม่ว่าจะดวงใดดวงหนึ่งเกิดขึ้น จะต้อง มีโสภณสาธารณเจตสิก ๑๔ ดวงนี้ประกอบพร้อมกันกับจิตนั้นด้วยเสมอ

๒. วิรติเจตสิก มี ๓ ดวง (คือเจตสิกที่ ๔๔-๔๕) เป็นเจตสิกที่เว้นจากบาปทั้งปวงมี ปาณาติบาต เป็นต้น เจตสิก ๓ ดวงนี้ ประกอบจิต ๑๖ ดวง คือกามาวจรกุศลจิต (หรือมหากุศลจิต) ๘ และโลกุตตรจิต ๘

๓. อัปมัญญาเจตสิก มี ๒ ดวง (คือเจตสิกที่ ๕๐-๕๑) เป็นเจตสิกประเภทคุณธรรมที่เป็น ไพบรือแผ่ไปในสัตว์ทั้งหลายโดยไม่มีประมาณ เจตสิกทั้งสอง ๒ ดวงนี้ ประกอบกับจิต ๒๔ ดวง คือ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ รูปาวจรจิต ๑๒ (เว้นปัญจมนาน)

๔. ปัญญาเจตสิก มีดวงเดียวคือปัญญินทรีย์ เป็นเจตสิกที่เป็นใหญ่ในการรู้สภาวธรรมทั่วไป ตามความเป็นจริง และปกครองสหชาตธรรมทั้งปวง ปัญญาเจตสิกนี้ประกอบกับจิต ๔๗ ดวง คือ กามาวจรโสภณจิต ๑๒ (เฉพาะญาณสัมปยุต) รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และโลกุตตรจิต ๘

๓) ความสัมพันธ์ระหว่างเจตสิก ๔๒ กับจิต ๘๔ (หรือ ๑๒๑)

เจตสิก ๔๒ มีความสัมพันธ์หรือประกอบกับจิต ๘๔ (หรือ ๑๒๑) อย่างไรนั้น ในพระอภิธรรม ได้กล่าวไว้เป็น ๒ นัย คือ

๑. สัมปโยคนัย และ

๒. สังคहनัย

สัมปโยคนัย เป็นนัยที่แสดงให้เห็นว่า เจตสิกแต่ละดวงนั้น ดวงหนึ่ง ๆ ประกอบกับจิตได้กี่ ดวง คือจิตใดบ้าง

ส่วนสังคहनัย เป็นนัยที่ยกจิตขึ้นเป็นหลักในการอธิบาย เพื่ออธิบายให้เห็นว่า จิตแต่ละดวง ต้องประกอบด้วยเจตสิกอะไรบ้าง หรือเจตสิกอะไรบ้างที่ประกอบเข้าเป็นคุณลักษณะของจิตนั้น ๆ

ในการแสดงนัยทั้ง ๒ นี้ ผู้วิจัยจะไม่อธิบายในรายละเอียดแต่ประการใด แต่เพื่อเป็น แนวในการศึกษาพิจารณาเกี่ยวกับนัยทั้ง ๒ นี้ในแต่ละนัย จึงแสดงตารางประกอบนัยทั้ง ๒ นั้น แทนคำอธิบาย ดังนี้

ตารางที่ ๑

สัมปทานนัยของอัญมณานาเจตสิก

อัญมณานาเจตสิก ๑๓	อภุคฺคจิต ๑๒	อเหตุกจิต ๑๔	กามาวจโสภณ- จิต ๒๔	ฌานจิต ๖๗					รวมจิต
				* ๑๑ ปฐมฌาน	๑๑ ทุติยฌาน	๑๑ ตติยฌาน	๑๑ จตุตถฌาน	๒๓ ปัญจฌาน **	
สัพพจิตตสาธารณ - เจตสิก ๗	๑๒	๑๔	๒๔	๑๑	๑๑	๑๑	๑๑	๒๓	๑๒๑
<u>ปกิณณกเจตสิก</u>									
วิตก	๑๒	๘ (เว้นทวิ- ปัญจวิญญาณ๑๐)	๒๔	๑๑	-	-	-	-	๕๕
วิจารณ์	๑๒	๘ (เว้นทวิ- ปัญจวิญญาณ๑๐)	๒๔	๑๑	๑๑	-	-	-	๖๖
อธิโมกฺขะ	๑๑ (เว้นวิจิกิจฉา)	๘ (เว้นทวิ- ปัญจวิญญาณ๑๐)	๒๔	๑๑	๑๑	๑๑	๑๑	๒๓	๑๑๐
วิริยะ	๑๒	มโนทวารวิช. ๑ หสิตุปาท. ๑	๒๔	๑๑	๑๑	๑๑	๑๑	๒๓	๑๐๕
ปีติ	โลกมุลจิต ๔ (เฉพาะโสมนัส)	โสมนัสสันตี. ๑ โสมนัสหสิตุป. ๑	๑๒ (เฉพาะโสมนัส)	๑๑	๑๑	๑๑	๑๑	-	๕๑
ฉันทะ	๑๐ (เว้นโมหมูล- จิต ๒)	-	๒๔	๑๑	๑๑	๑๑	๑๑	๒๓	๑๐๑

* ปฐมฌาน ๑๑ นั้น นับดังนี้ คือ ปฐมฌานจิต ๓ (กุศล วิบาก และกิริยา) + โลกุตตรจิต ๘ = ๑๑
ส่วนทุติยฌาน ๑๑ ตติยฌาน ๑๑ และจตุตถฌาน ๑๑ ก็นับตามนัยเดียวกัน

** ปัญจฌาน ๒๓ นั้น นับดังนี้ ปัญจฌานจิต ๓ + โลกุตตรจิต ๘ + อรูปาวจรจิต ๑๒ = ๒๓

ตารางที่ ๒

สัปดาห์นโยบายของอกุศลเจตสิก ๑๔

อกุศลเจตสิก ๑๔	โลกมูลจิต ๘				โทสมูลจิต ๒		โมหมูลจิต ๒		รวมจิต
	ทิวฐิตตสัมป- ยุต		ทิวฐิตตวิป- ยุต		อสัง. ๑	สสัง. ๑	วิจิ กิจจา ๑	อุทธจ จะ ๑	
	อสัง. ๒	สสัง. ๒	อสัง. ๒	สสัง. ๒					
โมหตุกะ — โมหะ, อหิริกะ — อโนตปปะ, อุทธจจะ	๒	๒	๒	๒	๑	๑	๑	๑	๑๒
โลตีกะ — โลกะ	๒	๒	๒	๒	-	-	-	-	๘
	๒	๒	-	-	-	-	-	-	๔
โทจตุกะ — มานะ	-	-	๒	๒	-	-	-	-	๔
	-	-	-	-	๑	๑	-	-	๒
โทจตุกะ — โทสะ, อีสสา — มัจฉริยะ, กุกกัจจะ	-	-	-	-	๑	๑	-	-	๒
	-	๒	-	๒	-	-	-	-	๔
สัททุกะ — สีนะ — มัทธะ	-	๒	-	๒	-	-	-	-	๔
วิจิกิจจา	-	-	-	-	-	-	๑	-	๑

ตารางที่ ๓

ตารางสัปดาห์นโยบายของโสภณเจตสิก ๒๔

โสภณเจตสิก ๒๔	กามาจรโสภณจิต ๒๔	รูปาวจรจิต ๑๔	อรูปาวจรจิต ๑๒	โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐	รวมจิต ๕๘ หรือ ๙๑
โสภณสาธารณเจตสิก ๑๔	๒๔	๑๔	๑๒	๘ หรือ ๔๐	๕๘ หรือ ๙๑
วิรตีเจตสิก ๓	๘ (มหากุศล)	-	-	๘ หรือ ๔๐	๑๖ หรือ ๔๘
อัปมัชฌาเจตสิก ๒	๑๖ (มหากุศล ๘- มหาภิรียา ๘)	๑๒ (เวณปัญ- มณาน)	-	-	๒๘
ปัญญาเจตสิก ๑	๑๒ (เฉพาะญาณ- สัมปยุต)	๑๔	๑๒	๘ หรือ ๔๐	๔๗ หรือ ๗๙

ตารางที่ ๑

ตารางสังคหนัยของเอกพลจิต ๑๒ กวาง

เอกพลจิต ๑๒	อัญญาสามนา- เจตสิก ๑๓	เอกพลเจตสิก ๑๔							รวม เจตสิก ๒๗	
		ค โมงก	๑ โลก	๑ วิปริ	๑ มานะ	ค โทหตุก	๒ ทัทุก	๑ วิจิกจ		
<u>โลภมูลจิต ๔</u>										
โสมนสฺสสหคตํ ทัฏฐิตฺตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ	๑๓	ค	๑	๑	-	-	-	-	-	๑๕
โสมนสฺสสหคตํ ทัฏฐิตฺตสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ	๑๓	ค	๑	๑	-	-	-	๒	-	๒๑
โสมนสฺสสหคตํ ทัฏฐิตฺตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ	๑๓	ค	๑	-	๑	-	-	-	-	๑๕
โสมนสฺสสหคตํ ทัฏฐิตฺตวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ	๑๓	ค	๑	-	๑	-	-	๒	-	๒๑
อุเปกฺขาสหคตํ ทัฏฐิตฺตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ	๑๒ (เวณฺปิตี)	ค	๑	๑	-	-	-	-	-	๑๕
อุเปกฺขาสหคตํ ทัฏฐิตฺตสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ	๑๒ (เวณฺปิตี)	ค	๑	๑	-	-	-	๒	-	๒๐
อุเปกฺขาสหคตํ ทัฏฐิตฺตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ	๑๒ (เวณฺปิตี)	ค	๑	-	๑	-	-	-	-	๑๕
อุเปกฺขาสหคตํ ทัฏฐิตฺตวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ	๑๒ (เวณฺปิตี)	ค	๑	-	๑	-	-	๒	-	๒๐
<u>โทสมมูลจิต ๒</u>										
โทมนสฺสสหคตํ ปฏฺยสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ	๑๒ (เวณฺปิตี)	ค	-	-	-	-	ค	-	-	๒๐
โทมนสฺสสหคตํ ปฏฺยสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ	๑๒ (เวณฺปิตี)	ค	-	-	-	-	ค	๒	-	๒๒
<u>โมหมูลจิต ๒</u>										
อุเปกฺขาสหคตํ วิจิกฺจฺจนสมฺปยุตฺตํ	๑๐ (เวณฺ อธิ- โมกข ปิตีและ ฉันทะ)	ค	-	-	-	-	-	-	๑	๑๕
อุเปกฺขาสหคตํ อุทฺตจฺจนสมฺปยุตฺตํ	๑๑ (เวณฺปิตี- และฉันทะ)	ค	-	-	-	-	-	-	-	๑๕

ตารางที่ ๒

สังคหนัยของอเหตุกจิต ๑๔

อเหตุกจิต ๑๔	สัพพจิตตสาธาณ- เจตสิก ๗	ปภินนทเจตสิก ๖						รวม เจตสิก
		วิตก	วิจารณ์	อธิโมก	วิริย	ปิตี	ฉันทะ	
ทวิปัญจวิญญาน ๑๐	๗	-	-	-	-	-	-	๗
สัมปฏิจฉันทน . ๒	๗	๑	๑	๑	-	-	-	๑๐
สันตฺริณอุเบกขา . ๒								
ปัญจทวาราวีรณ . ๑								
โสมนัสสันตฺริณ . ๑								
มโนทวาราชัน . ๑	๗	๑	๑	๑	๑	-	-	๑๑
หสิตุปาทะ ๑	๗	๑	๑	๑	๑	๑	-	๑๒

สังคหนัยของกามาจรโสภณจิต

	มหากุศลจิต ๘			มหาวิปากจิต ๘			มหาภิกขุจิต ๘		
	อัญญาสมา- นา ๑๒	โสภณ. ๒๔	รวม	อัญญาสมา- นา ๑๓	โสภณ. ๒๕	รวม	อัญญาสมา- นา ๑๓	โสภณ.๒๕	รวมเจตสิก
คู่มือ ๑ (จิต ๑-๒)	๑๓	๒๔	๓๗	๑๓	๒๒ (เวณวิริติ)	๓๕	๑๓	๒๐ (เวณวิริติ. อัปป์มัญญา)	๓๓
คู่มือ ๒ (จิต ๓-๔)	๑๓	๒๔ (เวณ- ปัญญา)	๓๗	๑๓	๒๑ (เวณ- วิริติ-ปัญญา) ๓๔	๓๕	๑๓	๑๔ (เวณวิริติ- อัปป์มัญญา-ปัญญา)	๓๒
คู่มือ ๓ (จิตที่ ๕-๖)	๑๒ (เวณ- ปีติ)	๒๕	๓๗	๑๒ (เวณ- ปีติ)	๒๒ (เวณ- วิริติ) ๓๔	๓๕	๑๒ (เวณปีติ)	๒๐ (เวณวิริติ- อัปป์มัญญา)	๓๒
คู่มือ ๔ (จิตที่ ๗-๘)	๑๒ (เวณ- ปีติ)	๒๔ (เวณ- ปัญญา)	๓๖	๑๒ (เวณ- ปีติ)	๒๑ (เวณ วิริติ-ปัญญา) ๓๓	๓๓	๑๒ (เวณปีติ)	๑๔ (เวณวิริติ- อัปป์มัญญา.ปัญญา)	๓๑

ตารางที่ ๔

สังคหนัยของมหัคคตจิต ๒๗

ฌานจิต	อัญญาสมาณาเจตสิก ๑๓		โสภณเจตสิก ๒๕		รวมเจตสิก
	จำนวนที่ประกอบ	จำนวนที่เวณ	จำนวนที่ประกอบ	จำนวนที่เวณ	
ปฐมฌานจิต ๓ (โสมนัส)	๑๓	-	๒๒	วิริติเจตสิก ๓	๓๕
ทุติยฌานจิต (โสมนัส)	๑๒	วิตก	๒๒	วิริติเจตสิก ๓	๓๔
ตติยฌานจิต ๓ (โสมนัส)	๑๑	วิตก, วิจารณ์	๒๒	วิริติเจตสิก ๓	๓๓
จตุตถฌานจิต ๓ (โสมนัส)	๑๐	วิตก, วิจารณ์, ปีติ	๒๒	วิริติเจตสิก ๓	๓๒
ปัญจฌานจิต ๑๕ (อุเบกขา)	๑๐	วิตก, วิจารณ์, ปีติ	๒๐	วิริติเจตสิก ๓ และ- อัปป์มัญญา ๒	๓๐

ตารางที่ ๕

สังคหนัยของโลกุตตรจิต ๔๐

โลกุตตรจิต ที่เกิดรวมด้วย	อัญญาสมาณาเจตสิก ๑๓		โสภณเจตสิก ๒๕		รวมเจตสิก
	จำนวนที่ประกอบ	จำนวนที่เวณ	จำนวนที่ประกอบ	จำนวนที่เวณ	
ปฐมฌานจิต	๑๓	-	๒๓	อัปป์มัญญา ๒	๓๖
ทุติยฌานจิต	๑๒	วิตก	๒๓	อัปป์มัญญา ๒	๓๕
ตติยฌานจิต	๑๑	วิตก, วิจารณ์	๒๓	อัปป์มัญญา ๒	๓๔
จตุตถฌานจิต	๑๐	วิตก, วิจารณ์, ปีติ	๒๓	อัปป์มัญญา ๒	๓๓
ปัญจฌานจิต	๑๐	วิตก, วิจารณ์, ปีติ	๒๓	อัปป์มัญญา ๒	๓๓

ข. ลักษณะของจิตตามนัยของสามัญญลักษณะ

ส่วนสามัญญลักษณะคือลักษณะสามัญหรือลักษณะธรรมดาของจิตนั้น ทั้งในพระสูตรและพระธรรม แสดงไว้ตรงกัน

สามัญญลักษณะนั้น* บางครั้งเรียกว่าไตรลักษณ์ มี ๓ ประการ คือ

๑. อนิจจัง (หรืออนิจจตา) คือลักษณะที่ไม่เที่ยง ไม่มีความมั่นคง เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ
๒. ทุกขัง (หรือทุกขตา) คือลักษณะที่เป็นทุกข์ ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ต้องแปรเปลี่ยนไป
๓. อนัตตา (หรืออนัตตตา) คือลักษณะที่ว่างเปล่าจากตัวตน ไม่มีภาวะที่เรียกว่าอัตตา คนหรือสัตว์ ทั้งเป็นสิ่งที่ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร

จิต นอกจากจะประกอบด้วยลักษณะพิเศษ (วิเสสลักษณะ) ตามที่กล่าวในเบื้องต้นแล้ว ยังประกอบด้วยสามัญญลักษณะ ๓ ประการนี้ด้วย

* รายละเอียดเกี่ยวกับสามัญญลักษณะ ได้กล่าวไว้ในลักษณะของกาย หน้า ๘๖

วิธีจิต

ปัญหาที่สำคัญมากที่สุดประการหนึ่งเกี่ยวกับธรรมชาติของจิตนั้น คือ "คือความประพจน์เป็นไป หรือพฤติการณ์ของจิตเป็นอย่างไร" พุทธปรัชญามีทรรศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้แตกต่างจากทรรศนะทางจิตวิทยาสมัยปัจจุบันหลายประการ แต่ในที่นี้ ผู้วิจัยจะกล่าวในแง่ที่เป็นทรรศนะทางพุทธปรัชญาเท่านั้น ส่วนที่พุทธปรัชญามีทรรศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้ต่างจากจิตวิทยาสมัยปัจจุบันอย่างไรนั้น จะไม่นำมากล่าวในที่นี้ เพราะไม่ได้เป็นประเด็นโดยตรงของเรื่องที่จะทำการวิจัย

วิธีจิต หมายถึงความประพจน์เป็นไปของจิต หรือหมายถึงการเกิดขึ้น-เป็นไปของจิตทาง ทวาร ๖ และอารมณ์ ๖ การที่จิตประพจน์เป็นไป หรือเกิดขึ้น-เป็นไปในทวารและอารมณ์อย่างใดนั้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับวิธีจิต

พุทธปรัชญาถือว่า การเกิดขึ้นและเป็นไปของจิตนั้น เป็นการเกิดขึ้นและเป็นไปในรูปของกระแสสืบเนื่องติดต่อกันไปอย่างไม่ขาดสายโดยไม่มีอะไรมาขึ้นระหว่างได้ เป็นการเกิดขึ้นโดยลำดับ เมื่อจิตดวงก่อนเกิดขึ้นแล้วดับไป ก็ยังมีอำนาจช่วยอุคหนุนให้จิตดวงหลังเกิดขึ้นแทน สืบต่อกันอยู่อย่างนี้ตลอดไปจนกว่าจิตนั้นได้ทำหน้าที่เป็นจุดจิตของพระอรหันต์

จิตที่เกิดขึ้นเป็นแถวหรือเป็นแนวในรูปของกระแสดังกล่าวนี้ มี ๒ ประเภท คือ

๑. วิถีมุตตจิต คือจิตที่พ้นวิถิ เป็นจิตที่เกิดขึ้นเพื่อทำกิจ ๓ อย่าง คือ (๑) ปฏิสนธิกิจ (๒) ภวังคกิจ และ (๓) จุตกิจ และเพื่อรับอารมณ์ ๓ อย่าง คือ (๑) กรรมอารมณ์ (๒) กรรมนิมิต-อารมณ์ และ (๓) คตินิมิตอารมณ์ ซึ่งได้มาแต่ภพก่อน ในขณะจิตทำกิจทั้ง ๓ และรับอารมณ์ทั้ง ๓ ดังกล่าวนี้นี้ไม่ต้องอาศัยทวารเป็นทางเพื่อรับอารมณ์นั้น ดังนั้น จึงเรียกชื่อจิตเหล่านี้อีกอย่างว่า "ทวารวิมุตตจิต" คือจิตที่พ้นจากการทำงานที่ทวาร มีจำนวน ๑๔ ดวง คือ

อุเบกขาสันติริมจิต ๒

มหาวิปากจิต ๘

มหัคคตวิปากจิต ๔

๒. วิธีจิต คือจิตในวิถิ เป็นจิตที่รับอารมณ์ ๖ คือ รูปอารมณ์ สัททอารมณ์ คันธอารมณ์ รส-อารมณ์ โภกฐัพพอารมณ์ และธัมมารมณ์ และเป็นจิตที่ทำกิจ ๑๑ อย่าง* จิตในวิธีจิตนี้ ได้แก่จิต ๘๐ ดวง เว้นมหัคคตวิปากจิต ๔

วิธีจิตนี้ เมื่อแบ่งตามความปรากฏขึ้นเป็นวิธีจิตแล้ว ก็มี ๒ ประเภท คือ

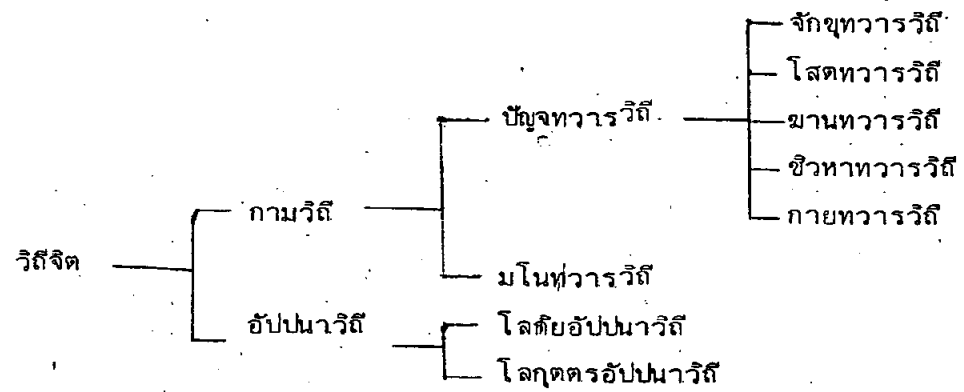
๑. กามวิถิ คือความเป็นไปของจิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทั้ง ๖ ที่เกี่ยวข้องกับกาม^๑ ได้แก่ จิตฝ่ายกามาวจร ๔๔ ดวง

* กิจของจิตมีทั้งหมด ๑๔ อย่าง แต่วิธีจิตหรือจิตในวิถินั้นทำกิจได้ ๑๑ อย่าง เว้นปฏิสนธิกิจ และ จุตกิจ

๑ ขุ. มหา. ๒๔/๒/๑ : กาม มี ๒ คือ (๑) กิเลสกาม กิเลสเป็นเหตุใคร่ ได้แก่ราคะ โทสะ อิจฉา และทิฏฐิ เป็นต้น (๒) วัตถุกาม วัตถุอันน่าใคร่ ได้แก่กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันน่าปรารถนาน่าพอใจ

๒. อัปนาวิธี คือความเป็นไปของจิตที่เข้าถึงความแนบแน่นกับอารมณ์ และเป็นไปพร้อมกับการประหามภิเลส ได้แก่จิต ๒๖ ดวง คือมหัคคตกุศลจิต ๔ มหัคคตกิริยา ๔ และโลกุตตรจิต ๘

ตารางแสดงประเภทของวิธีจิต

ทั้งกามวิธีแลอัปนาวิธี แต่ละอย่างยังแบ่งประเภทต่อไปได้อีกดังนี้

ก. กามวิธี

กามวิธี คือวิธีจิตหรือการเกิดขึ้นและประพตเป็นไปของจิตที่รับอารมณ์ ๖ ทางทวาร ๖ ที่เกี่ยวข้องกับกาม กามวิธีนี้ ถ้าแบ่งเป็นวิธีตามทางเกิดคือทวาร ๖ ก็ได้ ๖ วิธี คือ (๑) จักขุทวารวิธี (๒) โสตทวารวิธี (๓) ฆานทวารวิธี (๔) ชิวหาทวารวิธี (๕) กายทวารวิธี และ (๖) มโนทวารวิธี และกามวิธี ๖ นี้ เมื่อแบ่งตามลักษณะของความประพตเป็นไปที่แตกต่างกันของจิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์แล้ว ก็เป็นได้ ๒ วิธี คือ (๑) ปัญจทวารวิธี และ (๒) มโนทวารวิธี วิธีทั้ง ๒ นี้มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑. ปัญจทวารวิธี

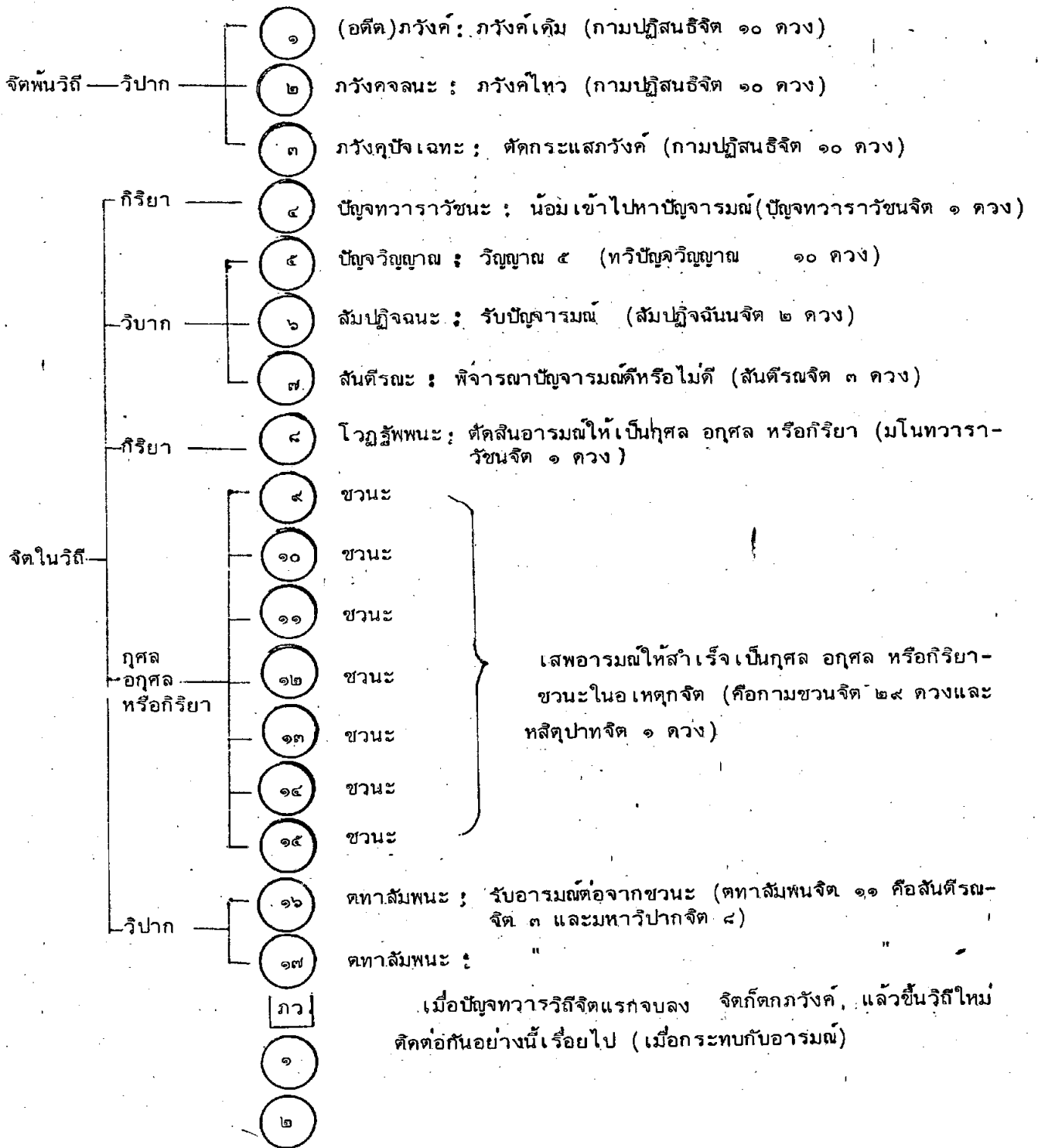
ปัญจทวารวิธี คือวิธีจิตหรือความประพต เป็นไปของจิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๕ ได้แก่วิธีจิต ๕ วิธี คือ

- ๑. จักขุทวารวิธี คือวิธีจิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทางจักขุทวาร
- ๒. โสตทวารวิธี คือวิธีจิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทางโสตทวาร
- ๓. ฆานทวารวิธี คือวิธีจิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทางฆานทวาร
- ๔. ชิวหาทวารวิธี คือวิธีจิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทางชีวหาทวาร
- ๕. กายทวารวิธี คือวิธีจิตที่ปรากฏขึ้นรับสัมผัสพารมณท์ทางกายทวาร

ตารางแสดงวิธีจิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์ต่อไปนี้ อาจช่วยให้เข้าใจวิธีจิตในปัญจทวารวิธี ได้ดีขึ้น ดังนี้

ตารางแสดงกามวิธีจิต

ปัญจทวารวิธี (อติมหันตารมณ)

คำอธิบายปัญจทวารวิถีที่เป็นอติมหันตารมณ์โดยสังเขป

ขณะจิตที่เกิดในปัญจทวารวิถี (อติมหันตารมณ์) เป็นจิตที่เกิดขึ้นในปัญจทวารทั้งหมด มีขณะจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ได้ ๑๗ ขณะจิต* คือเป็นจิตที่พื้นวิถี ๓ ขณะจิต และอยู่ในวิถี ๑๔ ขณะจิต นับวิถีจิต (ความประพฤติเป็นไปของจิต) ได้ ๗ วิถี จิตแต่ละขณะ (จิตที่อยู่ในวิถีแต่ละดวง) มีหน้าที่ทำงานต่างกััน ดังนี้

ขณะที่ ๑ อดีตภังค์ หมายถึงภวังคจิตที่กระทบกับปัญจารมณ์ในปัจจุบันครั้งแรก เมื่อรูปรารมณ์มากระทบจักขุทวาร (หรืออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในปัญจารมณ์มากระทบกับทวารอื่น เป็นทางรับรู้แต่ละอารมณ์ในปัญจทวาร) การกระทบกันระหว่างอารมณ์และทวารนั้นทำให้เสทือนถึงภวังคจิต ภวังคจิตดวงแรกที่ถูกรกระทบกระเทือนโดยอารมณ์นั้น เรียกว่าอดีตภังค์ นับว่าเป็นอดีตภังค์ดวงแรกที่กระทบอารมณ์ใหม่และยังไม่ปล่อยอารมณ์เก่าในทันที

สิ่งที่ควรทำความเข้าใจเพิ่มเติมอีกในที่นี้คือภวังคจิต ในพระอภิธรรมถือว่า ภวังคจิตเป็นจิตประเภทหนึ่ง และทำหน้าที่รักษาองค์แห่งภพชาติ คือรักษาวิปากจิตที่ถือกำเนิดมาในภพชาตินั้น ๆ และทำหน้าที่รักษารูปที่เกิดจากจิตสมุฏฐาน เช่นรูปที่ทำให้เกิดอาการหายใจเข้าและหายใจออก รูปที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวกายและวาจา เป็นต้นให้ดำรงอยู่ได้โดยปกติ ภวังคจิตนี้มีอารมณ์เช่นเดียวกับจิตอื่น ๆ แต่อารมณ์ของภวังคจิตไม่ใช่ปัญจารมณ์หรือธรรมารมณ์ แต่อารมณ์ของภวังคจิตคืออดีตกรรมารมณ์ อดีตกรรมนิमितอารมณ์ และอดีตคตินิมิตอารมณ์ อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งนี้เป็นอารมณ์ที่จิตรับมาตั้งแต่ปฏิสนธิวิญญาณปรากฏขึ้น เมื่อปฏิสนธิวิญญาณดับไป ปฐมภวังค์หรือภวังคจิตดวงแรกก็จะเกิด และจะรับอารมณ์นั้นสืบต่อมาจากปฏิสนธิวิญญาณ แล้วก็รับอารมณ์ทำนองเดียวกันนี้เรื่อยไปจนกว่าจะสิ้นชีวิต ในระหว่างปฏิสนธิจิตกับจุติจิตนั้น ภวังคจิตจะทำหน้าที่เป็นตัวรับอดีตารมณ์เรื่อยไป แต่ถ้ามีอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันมากระทบภวังคจิต ภวังคจิตก็ไหวเปลี่ยนไปรับอารมณ์ใหม่ที่มากระทบนั้น ถ้าอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันเป็นอติมหันตารมณ์ จิตก็จะขึ้นสู่วิถีจิต ๑๗ ขณะจิต ครั้นรับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันเสร็จแล้ว จะกลับลงสู่ภวังคจิตรับอารมณ์เก่าในรูปของภวังคจิตต่อไป

ภวังคจิตเมื่อแยกประเภทกล่าวตามบุคคล ก็ได้ ๔ ประเภท คือ

๑. ภวังคจิตของบุคคลบุคคล ได้แก่กุเบกขาสันติริณกุศลวิปากจิต ๑
๒. ภวังคจิตของสุคคือเหตุบุคคล ได้แก่กุเบกขาสันติริณกุศลวิปากจิต ๑
๓. ภวังคจิตของทวิเหตุบุคคล ได้แก่กัมหารวิปากญาณวิปยุต ๔

* จิตที่เกิดขึ้นทำหน้าที่เสร็จแล้วดับไปแต่ละดวงนั้น เรียกว่าขณะจิตหนึ่ง จิตดวงหนึ่งหรือขณะจิตหนึ่งที่เกิดขึ้นในกระแสสืบเนื่องติดต่อกันไปนั้น เป็นไปอย่างรวดเร็วมาก อายุของจิตดวงหนึ่งยังแบ่งเป็นขณะเล็กคืออนุขณะได้ ๓ อนุขณะ คือ (๑) อุปาทขณะ ขณะเริ่มแรก (๒) ฐิติขณะ ขณะตั้งอยู่ และ (๓) ภังคขณะ ขณะดับ จิตแต่ละดวงแม้จะเกิดดับไปอย่างรวดเร็วเพียงใดก็ตาม ก็ยังต้องมีอนุขณะเป็น ๓ อนุขณะนั้นอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้ อนุขณะทั้ง ๓ นี้ รวมเป็นอายุของจิตดวงหนึ่งหรือเรียกว่าขณะจิตหนึ่ง จิต ๑๗ ขณะหรือเกิดดับ ๑๗ ครั้งจึงเท่ากับอายุของรูป (หมายถึงรูป ๒๒รูปเว้นวิญญูที่รูป ๒ และลักขณรูป ๔) ดังนั้น อายุของรูปหนึ่ง ๆ จึงเท่ากับอายุของจิต ๑๗ ดวงหรือ ๑๗ ขณะใหญ่ และเท่ากับ ๔๑ อนุขณะ และอายุของจิต ๑๗ ขณะจึงเท่ากับอายุของอารมณ์หนึ่ง ๆ

๔. ภวังคจิตของตีเหตูกุณชน ได้แก่มหาวิปากญาณสัมปยุต ๔
๕. ภวังคจิตของพระโสความันบุคคล ได้แก่มหาวิปากญาณสัมปยุต ๔
๖. ภวังคจิตของพระสัททาคามีบุคคล ได้แก่มหาวิปากญาณสัมปยุต ๔
๗. ภวังคจิตของพระอนาคามีบุคคล ได้แก่มหาวิปากญาณสัมปยุต ๔ และ
๘. ภวังคจิตของพระอรหันต์บุคคล ได้แก่มหาวิปากญาณสัมปยุต ๔

ขณะที่ ๒ ภวังคจลน เป็นภวังคจิตที่เกิดต่อจากอดีตภวังค์ คือ เมื่ออดีตภวังค์ดับลง ภวังคจิตดวงที่ ๒ ถัดมาก็เกิดขึ้น เป็นการไหวหรือคลายจากอารมณ์เก่า แต่ก็ยังคงเป็นภวังคจิตที่มีอารมณ์เก่าอยู่ แต่ต่างจากอดีตภวังค์ตรงที่เมื่อประกอบกับอารมณ์ใหม่เข้าแล้ว ก็เกิดความไหว คลายจากการยึดอยู่ในอารมณ์เก่า จิตดวงนี้ก็ยังไม่ถือว่าเป็นจิตขั้นวิถึเช่นเดียวกับจิตดวงแรก

ขณะที่ ๓ ภวังคปัจเจก เป็นภวังคจิตที่ปล่อยจากอารมณ์เก่าจนขาดจากอารมณ์เก่า คือ เมื่อภวังคจลนดับลง เป็นเหตุให้จิตดวงที่ ๓ เกิดขึ้นคือภวังคปัจเจก เพื่อทำหน้าที่ปล่อยจากอดีตอารมณ์หรืออารมณ์เก่า เป็นจิตที่ตัดกระแสภวังค์ให้ขาดเพื่อที่จะรับอารมณ์ใหม่* แต่ภวังคปัจเจกนี้เป็นขณะจิตที่ยังมีอดีตอารมณ์อยู่ ดังนั้นขณะจิตนี้จึงยังไม่ถือว่าเป็นจิตขั้นวิถึเช่นเดียวกัน

ขณะที่ ๔ ปัญจทวารารักษ เป็นจิตที่รับอารมณ์ใหม่ครั้งแรกในปัจจุบัน คือ เมื่อภวังคปัจเจกจิตดับลง ปัญจทวารารักษจิตก็เกิดขึ้นเป็นขณะที่ ๔ เพื่อรับอารมณ์ใหม่ที่มากกระทบนั้นโดยตรง อารมณ์ใหม่ที่มากกระทบนั้น ได้แก่ปัญจอารมณ์ที่เกิดทางปัญจทวารอย่างใดอย่างหนึ่ง การรับรู้อารมณ์ที่มากกระทบใหม่ของปัญจทวารารักษจิตนี้ เป็นเพียงแต่ว่าเป็นอารมณ์อะไร มาจากทวารไหน เพื่อเป็นปัจจัยแก่จิตดวงต่อ ๆ ไปให้ได้รับปัญจอารมณ์นั้นสืบต่อไปจนสิ้นสุดวิถึ ดังนั้น ปัญจทวารารักษจิตจึงเป็นจิตประเภทอเหตุกิริยา และเป็นจิตดวงแรกที่ขึ้นสู่วิถึ เพราะทำหน้าที่น้อมเข้าหาปัญจอารมณ์

ขณะที่ ๕ ปัญจวิญญา ได้แก่จิต ๕ ดวงที่เกิดขึ้นรับปัญจอารมณ์ตามสมควรแก่อารมณ์ต่อจากปัญจทวารารักษ ปัญจวิญญาจิตคือจิต ๕ ดวง คือ

๑. จักขุวิญญา ปรากฏขึ้นรับอารมณ์เพื่อทำกิจคือเห็นรูปนั้น ๆ
๒. โสทวิญญา ปรากฏขึ้นรับสัททอารมณ์เพื่อทำกิจคือได้ยินเสียงนั้น ๆ
๓. ขานวิญญา ปรากฏขึ้นรับคันธอารมณ์เพื่อทำกิจคือรู้สึกกลิ่นนั้น ๆ
๔. ชิวหาวิญญา ปรากฏขึ้นรับรสอารมณ์เพื่อทำกิจคือรู้รสนั้น ๆ และ
๕. กายวิญญา ปรากฏขึ้นรับโผฏฐัพพารมณ์เพื่อทำกิจคือรู้สึกในสัมผัสนั้น ๆ

ขณะที่ ๖ สัมปฏิจฉัน เป็นจิตที่ขึ้นรับอารมณ์ต่อจากปัญจวิญญา แล้วเสนอให้สันตிரณจิตทำหน้าที่ไตส่วนอารมณ์ต่อไป คือ เมื่อปัญจวิญญาดับลง สัมปฏิจฉันอันเป็นขณะจิตที่ ๖ ก็เกิดขึ้นรับอารมณ์ต่อจากปัญจวิญญา (ที่ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รุส และรู้สึกในสัมผัสนั้น ๆ) มาแล้วส่งมอบอารมณ์ต่อไปให้กับสันตிரณจิต

* ธรรมดาจิตต้องมีอารมณ์ยึดหน่วงอยู่เสมอ จิตที่ไม่มีอารมณ์ยึดหน่วงไม่มี ภวังคจิตยึดหน่วงอดีตอารมณ์ แต่ภวังคจิตนั้น เมื่อมากกระทบกับอารมณ์ ๖ ที่เป็นปัจจุบัน ก็เปลี่ยนจากอดีตอารมณ์มายึดหน่วงปัจจุบันอารมณ์ เปลี่ยนจากภวังคจิตมาเป็นจิตที่รู้อารมณ์ต่าง ๆ

ขณะที่ ๗ สันติธรรม เป็นจิตที่มีหน้าที่ไต่สวนอารมณ์ที่มารับจากปัจจุฉันทันว่าดี เลว หรือไม่ ประการใด เพื่อส่งต่อไปให้โวกุฏฐัพพนจิต คือเมื่อสัมปฏิจฉันทันจิตดับลง สันติธรรมจิตก็เกิดขึ้น เพื่อทำหน้าที่ พิจารณาหรือไต่สวนอารมณ์นั้น ๆ ว่า ดีหรือเลว หรืออย่างไร ถ้าเป็นอภิญญารมณ์ อุเบกขาสันติธรรมกุศล- วิปากจิตก็ทำหน้าที่พิจารณาไต่สวนอารมณ์นั้น ถ้าเป็นอนิฏญารมณ์ อุเบกขาสันติธรรมกุศลวิปากจิตก็ทำหน้าที่ พิจารณาไต่สวนอารมณ์นั้น เมื่อสันติธรรมจิตทำกิจคือพิจารณาอารมณ์เสร็จแล้ว ก็ดับไปพร้อมทั้งส่งมอบ กิจการงานนั้นให้โวกุฏฐัพพนจิตต่อไป

ขณะที่ ๘ โวกุฏฐัพพะ เป็นจิต(มโนทวารวชฌจิต)ที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์โดยความเป็นกุศล อกุศล หรือกิริยา ตามควรแก่เมณสิการของบุคคลเพื่อที่จะเสพเสวยอารมณ์ที่ประสมนั้นโดยความเป็นบุญ บาป หรืออัปยาคฤต โวกุฏฐัพพนจิตเป็นจิตที่เกิดต่อจากสันติธรรมจิต เมื่อทำกิจคือตัดสินอารมณ์เสร็จแล้ว ก็ดับไป พร้อมทั้งส่งอารมณ์ต่อไปให้กับชวนจิต

ขณะที่ ๙-๑๕ ชวนะ เป็นจิตที่ทำหน้าที่เสพเสวยอารมณ์อย่างเดียวกันทั้ง ๗ ขณะ คือ เป็น กุศลจิต อกุศลจิต หรือกิริยาจิต เหตุใหม่ของบุญหรือบาปหรือของกรรมที่เป็นกุศลและอกุศลของสัตว์ทั้ง- หลายนั้น จะต้องเข้าถึงชวนจิตเสียก่อน จึงจะเป็นบุญหรือบาป กุศลหรืออกุศล ยกเว้นจิตของพระอรหันต์ เพราะจิตของพระอรหันต์พ้นจากเหตุที่ทำให้เป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรมได้หมดแล้ว ชวนจิตของพระ- อรหันต์จึงเป็นเพียงแต่กิริยาชวนะ

ชวนจิตหรือจิตที่ทำหน้าที่เสพเสวยอารมณ์นี้ เมื่อจำแนกตามบุคคล ก็ได้เป็น ๘ ประเภท คือ

๑. ชวนจิตของบุคคลดีบุคคล มี ๒๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ และมหากุศลจิต ๘
๒. ชวนจิตของสุกตคือเหตุกบุคคล มี ๒๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ และมหากุศลจิต ๘
๓. ชวนจิตของทวิเหตุกบุคคล มี ๒๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ และมหากุศลจิต ๘
๔. ชวนจิตของดีเหตุกปุชฌน มี ๒๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ และมหากุศลจิต ๘
๕. ชวนจิตของพระโสดาบันบุคคล มี ๑๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๗ (เว้นทัญญูสัมปยุตและวิจิกิจฉา)

และมหากุศลจิต ๘

๖. ชวนจิตของพระสกทาคามีบุคคล มี ๑๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๗ (เว้นทัญญูสัมปยุตและวิจิกิจฉา)

และมหากุศลจิต ๘

๗. ชวนจิตของพระอนาคามีบุคคล มี ๑๓ ดวง คือ ทัญญูวิปยุตจิต ๔ อุทัจจสัมปยุตจิต ๑

และมหากุศลจิต ๘

๘. ชวนจิตของพระอรีย์บุคคล มี ๔ ดวง คือ มหากิริยาจิต ๘ และหสิตุปาทจิต ๑

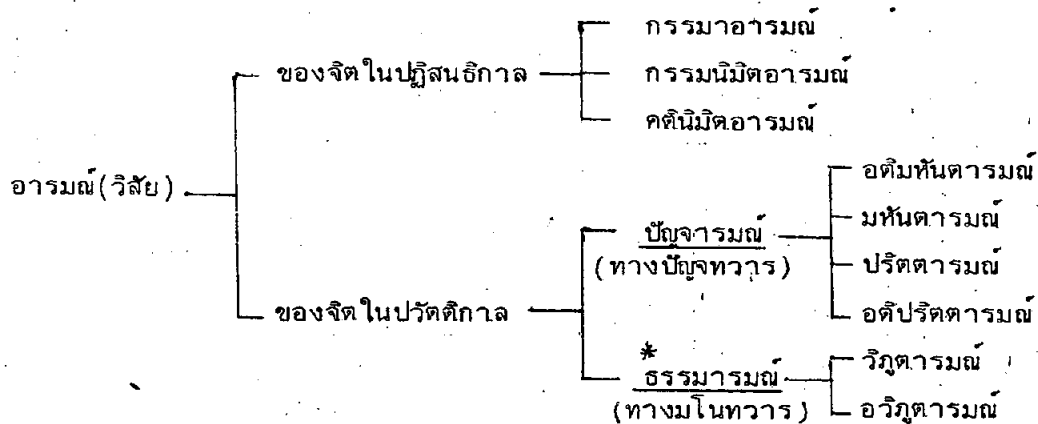
ขณะที่ ๑๖-๑๗ ตทาสัมพนะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ที่เหลือจากชวนะ เพื่อหวังเหนี่ยว อารมณ์เข้าสู่วังคจิตตามเดิม มี ๒ ขณะจิต และเรียกจิตทั้ง ๒ ขณะนี้ว่าตทาสัมพนจิต ตทาสัมพนจิต ได้แก่จิต ๑๑ ดวง คือ สันติธรรมจิต ๓ และมหาวิปากจิต ๘

ต่อจากตทาสัมพนจิต จิตก็ลงสู่กวังคตามเดิม เมื่อจิตลงสู่กวังคก็เป็นอันสิ้นสุดวิถีจิตและสิ้นสุด อายุของอารมณ์ คืออารมณ์ใหม่นั้นดับลงพร้อมกับสิ้นสุดวิถี ต่อจากนั้น จิตก็จะ เป็นกวางค์รับอดีตอารมณ์ต่อ- ไปอีกจนว่าจะกระทบกับอารมณ์ใหม่ จึงเกิดวิถีจิตขึ้นใหม่ อายุของอารมณ์ครั้งหนึ่งจึงมี ๑๗ ขณะจิตพอดี

สิ่งที่ควรทำความเข้าใจเพิ่มเติมในที่นี้ คือความเป็นไปแห่งอารมณ์ของวิถิจิต เพราะวิถิจิต จะเกิดขึ้นหรือประทุติเป็นไปอย่างไร มีความสัมพันธ์กับอารมณ์อย่างใกล้ชิด หรือมีอารมณ์เป็นตัวกำหนด ที่สำคัญอย่างหนึ่ง

เพื่อสะดวกและพอเป็นแนวในการศึกษาได้ง่ายขึ้น ผู้วิจัยจะนำเอาอารมณ์ชนิดต่าง ๆ ในพุทธปรัชญามาเขียนเป็นตารางแสดงรวมกัน ดังนี้

ตารางแสดงประเภทของอารมณ์

อารมณ์ของจิตนั้น มี ๒ ประเภท คือ

๑. อารมณ์ของจิตในปัจจุบันกาล และ
๒. อารมณ์ของจิตในปรตติกาล

อารมณ์ของจิตในปัจจุบันกาลนั้น เป็นอดีตารมณ มี ๓ อย่าง คือ (๑) กรรมอารมณ์ (๒) กรรมนิमितอารมณ์ และ (๓) คตินิมิตอารมณ์ อดีตารมณทั้ง ๓ นี้ เป็นอารมณ์ที่ได้มาจากภพชาติ ก่อน ตอนใกล้จะตาย ปฏิสนธิจิตของสัตว์จะรับอารมณ์เหล่านั้นอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง ซึ่งไม่เกี่ยวกับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบัน จิตที่รับอารมณ์ทั้ง ๓ อย่างนี้เป็นจิตที่พันทวาร เรียกว่าทวารวิมุตตจิต มี ๑๔ - ดวง คือ อุปกขาสันตริณจิต ๒ มหาวิปากจิต ๘ และมหัคคตวิปากจิต ๔ จิตเหล่านั้นนอกจากจะเป็นทวารวิมุตตจิตแล้ว ยังเป็นวิมุตตจิตคือจิตที่พ้นวิถีด้วย

ส่วนอารมณ์ของจิตในปรตติกาลนั้น เป็นอารมณ์ที่เป็นไปทางทวาร ๖ ซึ่งเป็นไปในปัจจุบัน อารมณ์ที่เป็นไปทางทวาร ๖ นี้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ (๑) อารมณ์ที่เป็นไปทางปัญจทวาร และ (๒) อารมณ์ที่เป็นไปทางมโนทวาร

อารมณ์ที่เป็นไปทางปัญจทวาร ยังมีชั้นของความหนักเบาของอารมณ์ต่างกัน ซึ่งแบ่งชั้นของความหนักเบาได้เป็น ๔ ชั้น ดังนี้

* ธรรมารมณในที่นี้ หมายถึงฉัญญารมณ คืออารมณ์ ๖ แต่คำว่าฉัญญารมณไม่ค่อยใช้ แต่ใช้คำว่าธรรมารมณแทน เพราะคำว่าธรรมารมณมีความหมายรวมถึงปัญจารมณ(ที่เป็นอดีตารมณและอนาคตารมณ) ที่ปรากฏทางใจด้วย

๑. อติมหันตารมณ์ เป็นปัญจารมณ์ที่มีกำลังรุนแรงมาก และเป็นอารมณ์ที่ทำให้ขณะจิตเกิดขึ้นได้มากที่สุด คือครบทั้ง ๑๗ ขณะ และมีอนุขณะได้ ๕๑ ขณะ วิธีจิตของอติมหันตารมณ์สิ้นสุดลงที่ตทาสัมปนนะ ดังนั้น วิธีจิตของมหันตารมณ์ จึงเรียกว่าตทาสัมปนนาระ

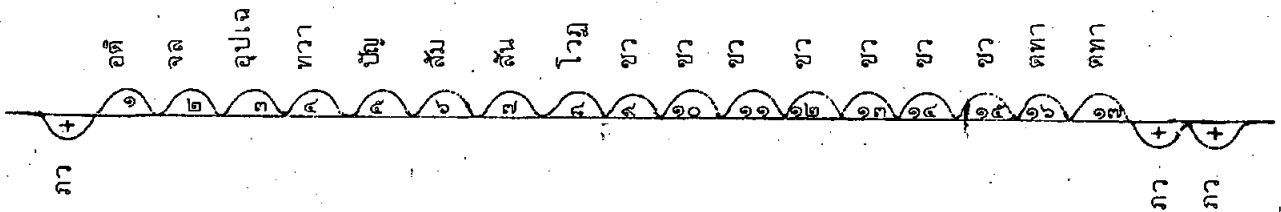
๒. มหันตารมณ์ เป็นปัญจารมณ์ที่เกิดขึ้นมีกำลังรุนแรง แต่เป็นจิตที่มีกำลังเด่นชัดน้อยกว่า* อติมหันตารมณ์ ขณะจิตใหญ่ที่เกิดขึ้นในมหันตารมณ์มีได้เพียง ๑๔ ขณะ และมีอนุขณะจิต ๔๕ ขณะ วิธีจิตของมหันตารมณ์นี้จบลงที่ขวนวาระพอดิ ดังนั้น วิธีจิตของมหันตารมณ์จึงมีชื่อว่า ขวนวาระ

๓. ปริตตารมณ์ เป็นปัญจารมณ์ที่มีกำลังอ่อนมากกว่ามหันตารมณ์ และสิ้นสุดลงที่โฏฐัพพนวาระ ไม่เข้าถึงขวนะ จิตจึงไม่ถึงขั้นเสวยอารมณ์โดยความเป็นกุศลหรืออกุศลได้ เพราะวิธีจิตนี้สิ้นสุดที่โฏฐัพพนวาระ ดังนั้น จึงเรียกรวิจิตรของปริตตารมณ์นี้ว่า โฏฐัพพนวาระ

๔. อติปริตตารมณ์ เป็นปัญจารมณ์ที่มีกำลังอ่อนที่สุด แม้กระทบภวังคจิตหลาย ๆ ครั้ง ภวังคจิตเป็นเพียงแต่ไหวตัวเล็กน้อย เป็นภวังคจลนะ ๒ ขณะ อารมณ์ก็ดับไปแล้ว ภวังคจิตก็กลับทำภวังคกิจอย่างเดิมต่อไป เพราะเหตุนี้ วิธีจิตของอติปริตตารมณ์จึงได้ชื่อว่า โฆฆวาระ

ตารางแสดงปัญจทวารวิธีที่มีขึ้นอารมณ์ ๔ ต่างกัน

๑. อติมหันตารมณ์วิธี เรียกว่าตทาสัมปนนะ มี ๑ นัย คือ

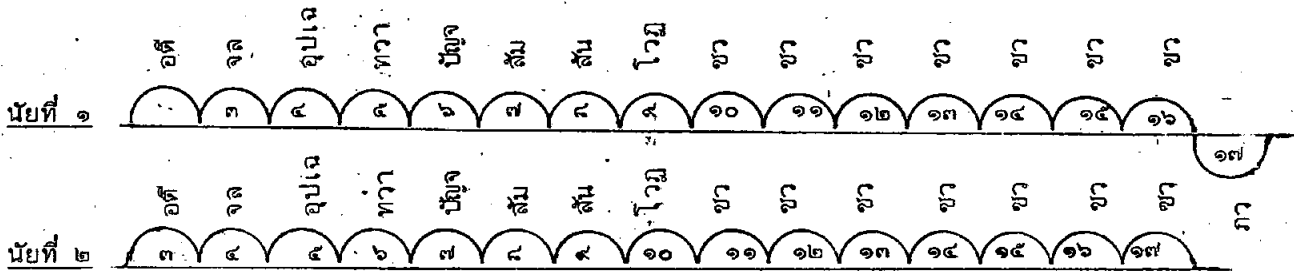

อายุของอติมหันตารมณ์ มี ๑๗ ขณะจิต วิธีจิตในอติมหันตารมณ์มี ๑๗ ขณะจิตเท่ากับอายุของอารมณ์พอดิ เพราะอติมหันตารมณ์มีกำลังมาก เพียงกระทบอดีตภวังคเพียงหนเดียว ก็ทำให้เกิดภวังคจลนะ คือภวังคเคลื่อนไหวได้

ความหมายของอักษรย่อ คือ อติ - อติภวังค จล - ภวังคจลนะ อุปเจ - ภวังคอุปเจตะ ทวา - ปัญจทวาราวชนะ ปัญจ - ปัญจวิญญาณ สัม - สัมปฏิจฉินนะ สัน - สันตริณะ โฏฐ - โฏฐัพพนวาระ ขว - ขวนะ ตท - ตทาสัมปนนะ ภ - ภวังค

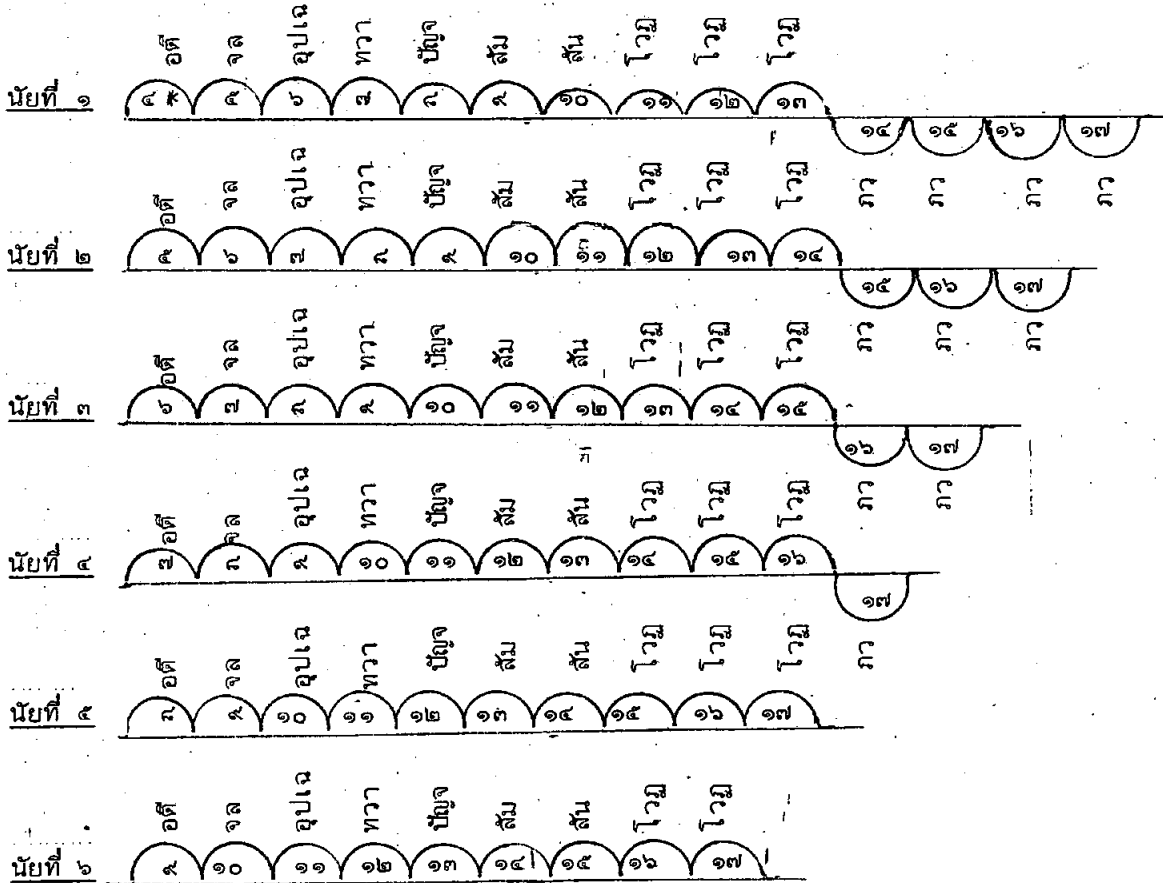
* ที่ว่ากำลังเด่นชัดน้อยกว่านั้น เพราะความสมบูรณ์แห่งปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งบกพร่องไป ความสมบูรณ์แห่งอารมณ์นั้น ประกอบด้วยปัจจัยหลายประการ เช่น รูปารมณ์ จะมีกำลังมากหรือเด่นชัดเพราะเพราะประกอบด้วยปัจจัย คือ (๑) มีจักขุปสาทดี (๒) มีแสงสว่างดี (๓) มีรูปชัดเจน และ (๔) มีการใส่ใจดูรูปนั้น เป็นต้น ในอารมณ์อื่น ๆ มีสัททารมณ์เป็นต้น ก็มีนัยเช่นเดียวกัน

๒. มหันตารมณวิถิ เรียกว่าชานวาระ มี ๒ นัย คือ

มหันตารมณ(ปัญจารมณ)นี้กระทบวงคจิตถึง ๒ ครั้งในนัยที่ ๑ และ ๓ ครั้งในนัยที่ ๒ เมื่อมหันตารมณกระทบวงคจิตถึง ๒ ครั้งหรือ ๓ ครั้งผ่านไปแล้ว จึงทำให้วงคจิตไหว (เป็นวงคจลนะ) ซึ่งต่างจากอติมหันตารมณที่มีกำลังมาก เพียงแต่กระทบวงคจิตเพียงหนเดียวก็ทำให้วงคจิตไหวได้ ในมหันตารมณวิถินี้ ก่อนที่ถึงวงคจลนะ อติตวงคผ่านไปถึง ๒ ครั้งหรือ ๓ ครั้ง ดังนั้น อายุของอารมณ ๑๗ ขณะจิต จึงจบลงที่ชานะพอคติ เหตุนี้ จึงเรียกมหันตารมณวิถินี้ว่า ชานวาระ

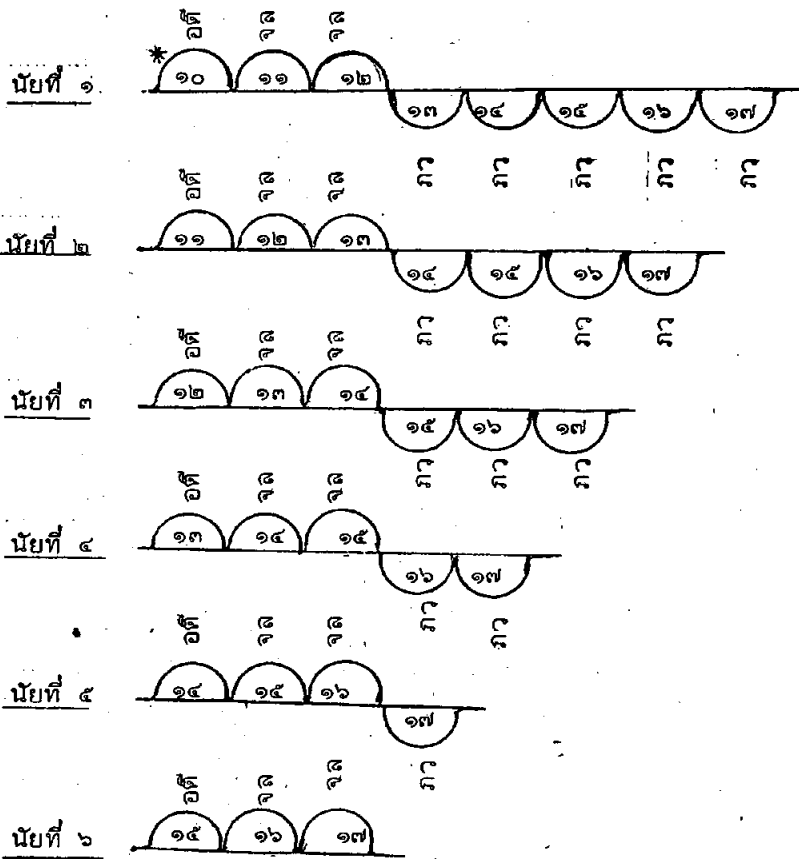
๓. ปริตตารมณวิถิ เรียกว่าโวมุฎัพพนวาระ มี ๖ นัย คือ

* หมายถึงปริตตารมณกระทบวงคจิตถึง ๔ ครั้ง (คือเป็นอติตวงคถึง ๔ ขณะ) ภาวคจลนะจึงค่อยเกิดขึ้นเป็นขณะที่ ๔

ปริตตารมณ (ปัญจารมณ) มีกำลังอ่อนมากกว่ามหันตารมณ จากตัวอย่างนัยที่ ๑ ปริตตารมณ กระทบอดีตภวังค์ถึง ๔ ครั้ง ... และนัยที่ ๖ ปริตตารมณ กระทบอดีตภวังค์ถึง ๕ ครั้ง ต่อจากนั้นจึงเป็น ภวังคจลนะคือภวังคจิตจึงไหวได้ แล้ววิถีจิตก็จบลงแค่วิภูรัฐัพพะ ดังนั้น จิตในปริตตารมณวิธีนี้จึงเกิดได้ ในวิถีเพียง ๕ วิธีเท่านั้น คือวิถีจิตหยุดลงแค่วิภูรัฐัพพะ ไม่ถึงขวนะ ต่อจากวิภูรัฐัพพะก็กลับเข้าสู่ ภวังค์เดิม

๔. อดีตปริตตารมณวิธี เรียกว่าโมฆวาระ มี ๖ นัย คือ

อดีตปริตตารมณ (ปัญจารมณ) เป็นอารมณที่มีกำลังอ่อนที่สุด ดังนั้น จึงมีกำลังกระทบที่เบามาก จากตัวอย่างจะเห็นว่า ในนัยที่ ๑ อดีตปริตตารมณกระทบภวังคจิตถึง ๑๐ ครั้ง ... และในนัยที่ ๖ อดีตปริตตารมณกระทบภวังคจิตถึง ๑๕ ครั้ง ต่อจากนั้นจึงเป็นภวังคจลนะ ๒ วาระ แล้วก็จบลงแคภวังคจลนะในวาระที่ ๒ นั้นเอง แล้วจิตก็กลับเข้าสู่ภวังค์เดิม จิตในอดีตปริตตารมณวิธีนั้น ยังไม่เข้าถึงวิถีแม้แต่วิถีเดียว ก็ดับและกลับเข้าสู่ภวังค์เดิมเสียแล้ว ดังนั้น ท่านจึงเรียกอดีตปริตตารมณวิธีนี้ว่า โมฆวาระ คือวาระที่เปล่า ไม่ทันขึ้นวิถีจิตก็ตกดับไป

* หมายถึง อดีตปริตตารมณ กระทบภวังคจิตถึง ๑๐ ครั้ง (คือเป็นอดีตภวังค์ถึง ๑๐ขณะ) ต่อจากนั้นภวังคจลนะจึงเกิด ๒ วาระ เพราะเป็นอารมณที่อ่อนมาก ไม่มีกำลัง จึงจบลงแคภวังคจลนะในวาระที่ ๒ จิตก็กลับเข้าสู่ภวังค์เดิมไม่ทันได้ขึ้นวิถีจิต

๒. มโนทวารวิถี

มโนทวารวิถี คือวิถีจิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทางมโนทวาร มโนทวารวิถีในกามวิถี เป็นวิถีจิตที่เกี่ยวข้องกับกามารมณ์ทางมโนทวาร ดังนั้น มโนทวารวิถีที่เป็นกามวิถี มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มโนทวารกามวิถี

ในปัญจทวารวิถีที่กล่าวมาแล้วนั้น มีอารมณ์คือปัญจอารมณ์ซึ่งเป็นปัจจุบันอารมณ์อย่างเดียว ส่วนมโนทวารวิถีที่รับกามารมณ์นั้น สามารถรับอารมณ์ทั้ง ๖* ได้ทั้งหมด และไม่จำกัดว่าจะต้องเป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต หรือกาลวิมุตตารมณ์ ก็เป็นอารมณ์แก่มโนทวารได้ทั้งสิ้น

อารมณ์ ๖ ที่เป็นอารมณ์แก่มโนทวารวิถีนั้น มาสู่มโนทวารวิถีได้ ๒ ทาง คือ (๑) อารมณ์ ๖ ที่ปรากฏทางมโนทวารโดยตรง เรียกว่า "สุทธมโนทวารวิถี" และ(๒) ปัญจอารมณ์ที่นับเนื่องมาจาก - ปัญจทวารวิถี เรียกว่า "ตณฺหวัตถุกมโนทวารวิถี" แต่ในที่นี้ ผู้วิจัยจะนำมโนทวารวิถีมากล่าวเพียงแค่นัยที่เป็นสุทธมโนทวารวิถีเท่านั้น จะไม่กล่าวถึงนัยที่เป็นตณฺหวัตถุกมโนทวารวิถี

หนึ่ง สิ่งที่พึงทำความเข้าใจเข้าใจจากที่เคยกล่าวมาแล้วในที่นี้ คือ อารมณ์ของจิตที่เป็นไปในปรตติ-กาล อารมณ์ของจิตในปรตติกาลนั้น แบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑. อารมณ์ที่เป็นไปทางปัญจทวาร ได้แก่ปัญจอารมณ์ และ
๒. อารมณ์ ๖ ที่เป็นไปทางมโนทวาร ซึ่งได้แก่ธรรมารมณ์

อารมณ์ที่กล่าวถึงในมโนทวารวิถีนี้ คืออารมณ์ ๖ ที่เป็นไปทางมโนทวารนั่นเอง อารมณ์ ๖ ปรากฏขึ้นเป็นอารมณ์ในวิถีจิตทางมโนทวาร แบ่งได้เป็น ๒ ประการ** คือ

๑. วิภูตารมณ์ คืออารมณ์ ๖ ที่ปรากฏชัดเจนทางใจมากที่สุด หรือมีกำลังกระทบมาก จึงทำให้วิถีจิตเกิดได้มากที่สุด คือเกิดได้จนถึงตทาสัมปนวาระ

๒. อวิภูตารมณ์ คืออารมณ์ ๖ ที่ปรากฏชัดเจนทางใจน้อยกว่าวิภูตารมณ์ หรือมีกำลังกระทบจิตน้อย จึงทำให้วิถีจิตเกิดได้แค่ขวนะแล้วก็สิ้นสุดวิถี ไม่ถึงตทาสัมปนวาระ

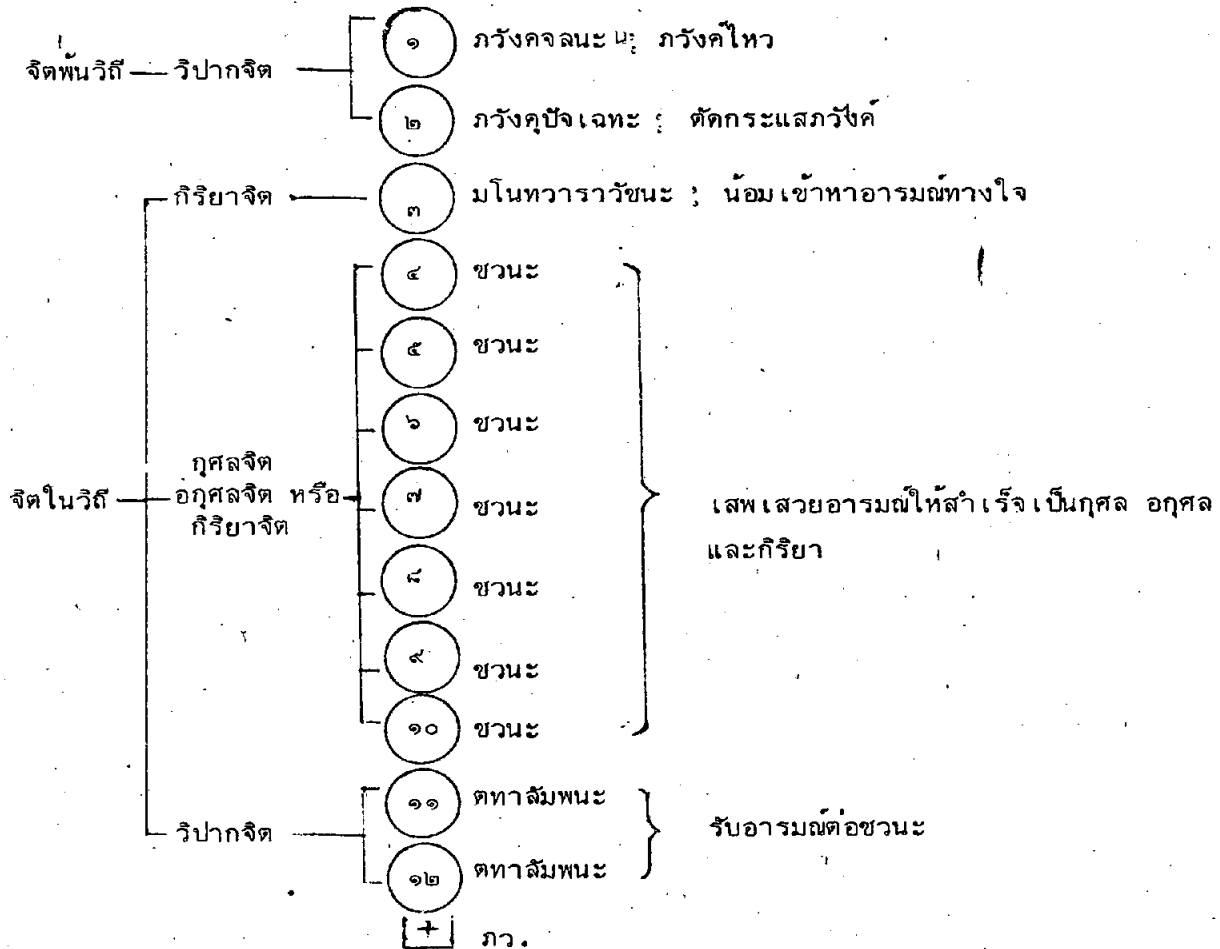
ตารางแสดงกามวิถีจิต

(ต่อหน้าต่อไป)

* อารมณ์ ๖ คือ อารมณ์ที่นับเนื่องในปัญจอารมณ์ (ที่เป็นอดีต-อนาคต) ที่ปรากฏทางใจโดยตรง ๕ และอารมณ์ที่ไม่นับเนื่องในปัญจอารมณ์ที่ปรากฏทางใจ ๑ รวมเป็น ๖ อารมณ์ทั้ง ๖ นี้เรียกว่า ธรรมารมณ์ หรืออารมณ์ทางใจ

** ตามนัยแห่งฎีกา มี ๔ ชั้น คือ (๑) อตวิภูตารมณ์ (๒) วิภูตารมณ์ (๓) อวิภูตารมณ์ และ (๔) อตวิภูตารมณ์

มโนทวารกามวิธี (วิฤตารมณ)

คำอธิบายมโนทวารกามวิธี (วิฤตารมณ) โดยสังเขป

ในมโนทวารกามวิธีนี้ไม่มีอดีตภวังค์ เพราะว่าอารมณที่ปรากฏในมโนทวารวิธีนี้ ไม่ได้กระทบภวังคจิตก่อนเหมือนเช่นในปัญจทวารวิธี แต่จิตเกิดขึ้นโดยรำพึงถึงอารมณก่อนแล้ว จึงน้อมไปในอารมณนั้น ไม่ต้องอาศัยปัจจัยมากกระทบทวารทำให้ภวังคจิตไหวตัวขึ้นรับอารมณ แต่ประการใด

มโนทวารกามวิธี มีวิธีจิตน้อยกว่าปัญจทวาร(กาม)วิธี คือ ในปัญจทวารวิธี วิธีจิตมีถึง ๗ วิธี แต่ในมโนทวารกามวิธี วิธีจิตมีเพียง ๓ วิธีเท่านั้น คือ มโนทวาราวชณจิต ชวนจิต และตทาสัมพนจิต อนึ่ง ในมโนทวารกามวิธีนี้ จำนวนจิตที่ปรากฏได้มีเพียง ๑๒ ขณะจิต เป็นจิตที่พื้นวิธี ๒ ขณะ และจิตในวิธี ๑๐ ขณะ รวมเป็น ๑๒ ขณะจิต ดังนี้

- ขณะที่ ๑ ภวังคจลณะ เป็นจิตที่ไหวตัวขึ้นรับอารมณใหม่
- ขณะที่ ๒ ภวังคปัจเจก เป็นจิตที่ปล่อยอารมณเก่าจนขาดจากอารมณเก่าเพื่อที่จะรับอารมณใหม่ต่อไป คือเมื่อภวังคจลณะดับลง ภวังคปัจเจกก็เกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่ปล่อยจากอารมณเก่า เป็นจิตที่ตัดกระแสภวังคให้ขาดเพื่อรับอารมณใหม่

ขณะที่ ๓ มโนทวาราวชนะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นเพื่อรับอารมณ์ใหม่ พร้อมกับทำหน้าที่ที่น่วงเอา อารมณ์นั้นมาต่อสนให้เป็นกุศล อกุศล หรือกิริยา ไม่ต้องอิงอาศัยจิตอื่นเป็นสื่อ นำให้เหมือนบัญญัติ มโนทวาราวชนะนี้ นับว่าเป็นจิตดวงแรกที่ขึ้นวิถีในมโนทวารกามวิถี

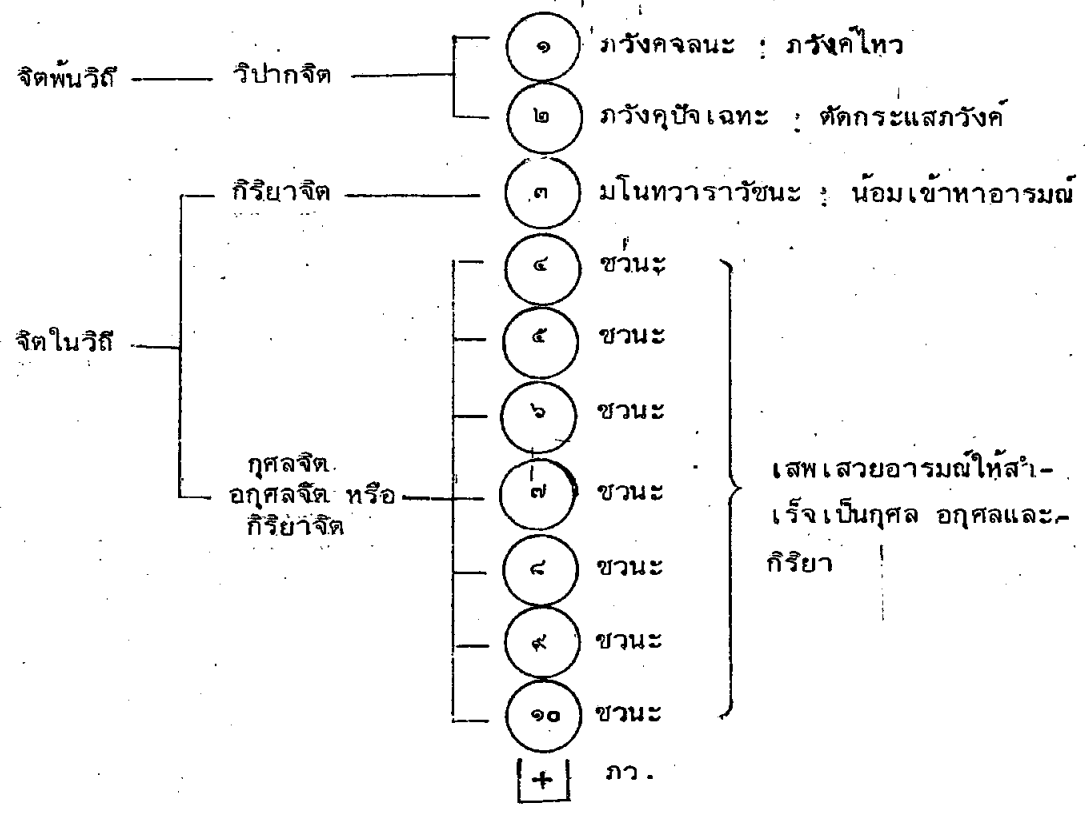
ขณะที่ ๔-๑๐ ชวนะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นเพื่อเสพเสวยอารมณ์ทางใจโดยความเป็นกุศล อกุศล หรือกิริยาติดต่อกันไป ๗ ขณะจิต หลังจากมโนทวาราวชนะจิตดับลง

ขณะที่ ๑๑-๑๒ ตทาสัมปนนะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ที่เหลือจากชวนะเพื่อหน่วงเหนี่ยว อารมณ์เข้าสู่รังคจิตตามเดิม มี ๒ ขณะจิต ทั้งนี้เพราะวิภูตารมณ์เป็นอารมณ์ที่มีกำลังมาก จึงทำให้มี ตทาสัมปนจิต เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ต่อจากชวนะจิต ๒ ขณะจิตก่อนสิ้นสุดวิถี

มโนทวารกามวิถีที่เป็นวิภูตารมณ์วิถีนี้ เป็นวิถีจิตที่เกิดได้มากกว่ามโนทวารกามวิถีที่เป็นอวิภูตารมณ์ ดังนั้น วิถีจิตจึงเกิดได้ถึงตทาสัมปนนะ เพราะเหตุนี้ ความสิ้นสุดแห่งอารมณ์ของวิถีนี้มีชื่อว่า - ตทาสัมปนวาระ กล่าวโดยวิถีจิต มี ๓ อย่าง คือ มโนทวาราวชนะจิต ชวนะจิต และตทาสัมปนจิต ถ้า กล่าวโดยการเกิดขึ้นของจิต (จิตอุปาทะ) มี ๑๐ ดวง คือ มโนทวาราวชนะจิต ๑ ขณะ ชวนะจิต ๗ ขณะ และตทาสัมปนจิต ๒ ขณะ แต่ถ้ากล่าวโดยพิศดาร จำนวนจิตที่เกิดขึ้นได้ในมโนทวารกามวิถีนี้มีจำนวน ๔๑ ดวง คือ มโนทวาราวชนะจิต ๑ กามชวนะจิต ๒๘ (อกุศลจิต ๑๒ หลีตูปาทจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ และ มหากิริยาจิต ๘) และตทาสัมปนจิต ๑๑ (สันตริณจิต ๓ และมหาวปากจิต ๘)

ตารางแสดงกามวิถีจิต

มโนทวารกามวิถี (อวิภูตารมณ์)

คำอธิบายมโนทวารคามวິถิ (อวิภูตารมณ) โดยสังเขป

ในมโนทวารคามวິถิที่เป็นอวิภูตารมณนี้ มีนัยเดียวกันกับมโนทวารคามวິถิที่เป็นวิภูตารมณ มีข้อแตกต่างกันบ้างก็ตรงที่ว่า อวิภูตารมณเป็นอารมณที่ปรากฏชัดเจนน้อยกว่าวิภูตารมณ และมิกำลังกระทบได้น้อยกว่า ดังนั้น จึงมีวິถิจิตเกิดได้เพียงแค่วานะ ไม่ถึงตทาสัมพนะ เพราะเหตุนี้ วິถิจิตของอวิภูตารมณนี้ จึงได้ชื่อว่าวานะวาระ อวิภูตารมณวິถิในวິถิจิตนี้ กล่าวโดยวິถิจิต มี ๒ อย่าง คือ มโนทวารารวณจิต ๑ ดวง และ ขวนจิต ๗ ดวง (นับเพียง ๑) กล่าวโดยการบังเกิดขึ้นแห่งจิต มี ๔ ดวง คือ มโนทวารารวณจิต ๑ ดวง ขวนจิต ๗ ดวง กล่าวโดยขณะจิต มี ๑๐ ขณะ คือ ภวังคจลนจิต ๑ ขณะ ภวังคบุจเฉทจิต ๑ ขณะ มโนทวารารวณจิต ๑ ขณะ และขวนจิต ๗ ขณะ และกล่าวโดยจิตพิศดาร จำนวนจิตที่เกิดในมโนทวารวິถิที่เป็นอวิภูตารมณนี้มีจำนวน ๓๐ ดวง คือ มโนทวารารวณจิต ๑ ดวง และกามขวนจิต ๒๙ ดวง

ข. อัปนาวึถิ

คำว่า "อัปนา" หมายถึงความแนบแน่นอยู่กับอารมณใดอารมณหนึ่งที่เป็นอารมณเดียวโดยเฉพาะจิตที่มีชื่อว่า "อัปนาจิต" ก็หมายถึงจิตที่มีอารมณแน่วแน้อยู่กับอารมณเดียว คือ เมื่อจิตแนบแน่นแน่วแน้อยู่กับอารมณอย่างใดอย่างหนึ่งก่อน แม้จิตที่เกิดทีหลังก็ต้องมีอารมณอย่างนั้น เสมอไป ไม่มีการเปลี่ยนแปลงเป็นอารมณอย่างอื่น

อัปนาจิตนี้ ได้แก่จิต ๓๕ ดวง (หรือ๖๗ ดวง) คือ มหัคคตจิต ๒๗ และโลกุตตรจิต ๘ (หรือ ๔๐) อัปนาวึถิ คือวึถิจิตที่มีอัปนาขวนจิต ๒๖ (หรือ ๕๔) ดวงใดดวงหนึ่งในวึถินั้น อัปนาขวนจิต ๒๖ (หรือ ๕๔) คือ มหัคคตจิต ๑๔ (คือมหัคคตกุศลจิต ๔ มหัคคตกิริยาจิต ๔ เว้นมหัคคตวิปากจิต ^{*} ๔) และโลกุตตรจิต ๘ (หรือ ๔๐)

อัปนาขวนจิตในอัปนาวึถินี้ เกิดได้เฉพาะในมโนทวารวึถิอย่างเดียว ไม่อาจเกิดในทางปัญจทวารวึถิได้ ในอัปนาวึถินี้ ไม่มีการแบ่งเป็นวิภูตารมณวึถิและอวิภูตารมณวึถิเหมือนอย่างในมโนทวารคามวึถิ เพราะในอัปนาวึถินี้ อัปนาจิตต้องรับอารมณที่แนบแน่นอยู่กับอารมณอย่างเดียว จึงมีแต่วิภูตารมณ คืออารมณที่ชัดเจนที่สุดประเภทเดียว ถ้าอารมณไม่ชัดเจนแล้ว จิตในอัปนาวึถิจะเกิดไม่ได้เลย

อัปนาวึถินี้ แบ่งได้เป็น ๒ วึถิ คือ (๑) โลกียอัปนาวึถิ (ฉานวึถิ) และ (๒) โลกุตตรอัปนาวึถิ (มรรควึถิ) วึถิทั้ง ๒ นี้มีรายละเอียดที่ควรนำมาศึกษาพิจารณาในที่นี้ ดังนี้

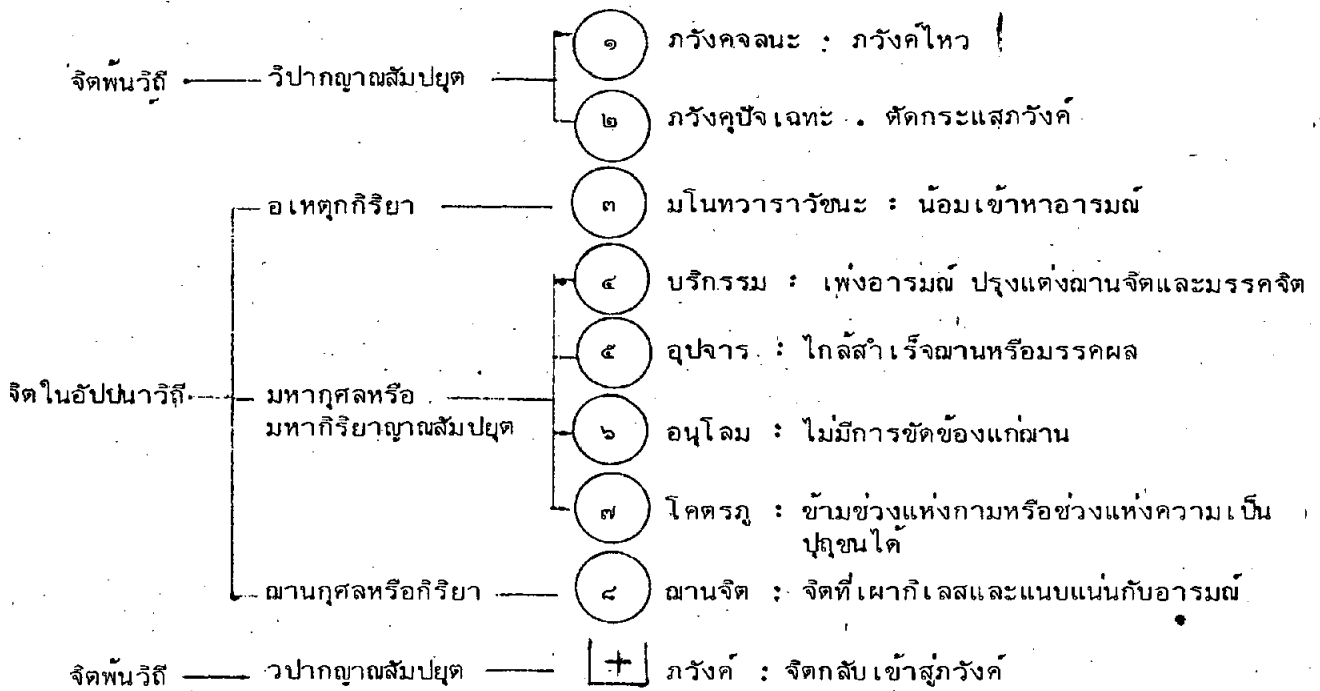
๑. โลกียอัปนาวึถิ (หรือฉานวึถิ)

โลกียอัปนาวึถิ คือวึถิหรือความประพฤติเป็นไปของมหัคคตจิต ๑๔ ดวง คือ มหัคคตกุศลจิต ๔ และมหัคคตกิริยา ๔ เป็นจิตที่แนบแน่นอยู่ในอารมณเดียวและเป็นไปพร้อมกับประหาค์เลส (อุปกัเลส) อนึ่ง มหัคคตจิตในโลกียอัปนาวึถินี้ จะเกิดได้ก็ต่อเมื่อบุคคลทำความเพียรโดยการเพ่งอารมณ-

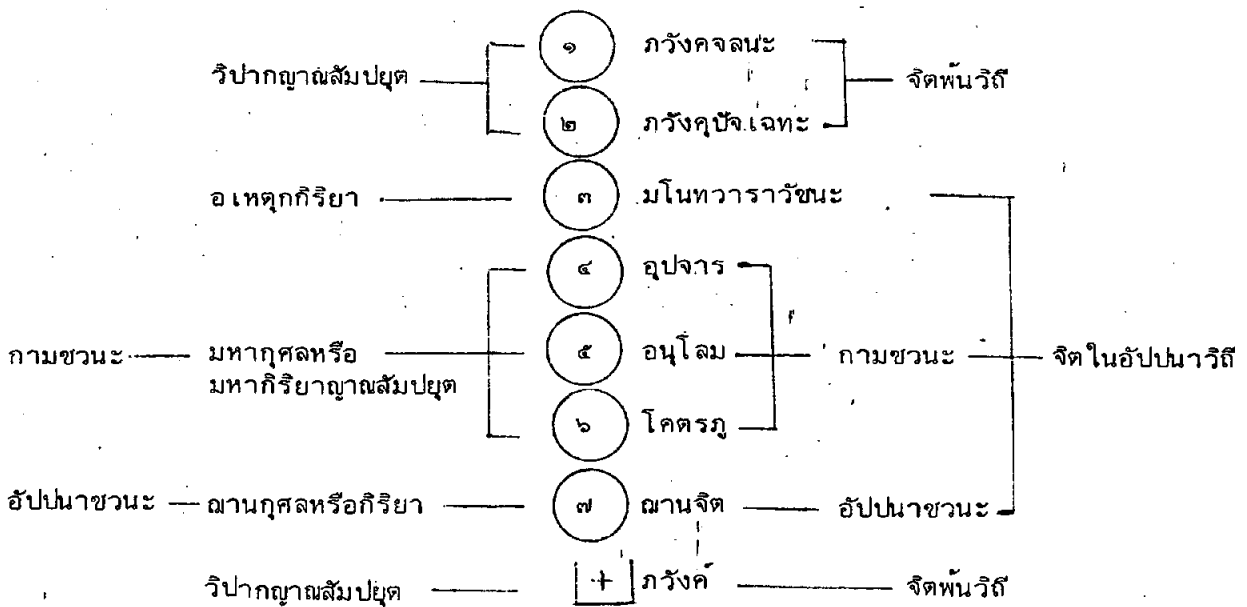
* มหัคคตจิตวิปากจิต ๔ ดวงนั้น แม้จะเป็นอัปนาจิตก็จริง แต่ก็ เป็นวึถิมุตตจิต คือจิตที่พ้นวึถิ ดังนั้น วึถิของมหัคคตวิปากจิต ๔ ดวงนี้ จึงเกิดไม่ได้แม้ในอัปนาวึถิเช่นกัน

กรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งจนได้ฌานจิต วิธีจิตของบุคคลผู้ได้ปฐมฌานจิต เรียกว่าโลกียอัปนาวิธีในปฐมฌาน วิธีจิตของบุคคลผู้ได้ทุติยฌานจิต... จนถึงของบุคคลผู้ได้เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจิต ก็มีนัยเช่นเดียวกัน แตกต่างกันในระดับชั้นของฌานที่สูงต่ำกว่ากันเท่านั้น ต่อเมื่อใดได้ทำความเพียรพยายามในการบำเพ็ญฌานจนเกิดเป็นวิสี คือความชำนาญในการเข้าฌานและออกจากฌาน จึงจะเข้าฌานได้นาน ๆ ฌานจิตก็จะเกิดต่ออยู่ตลอดเวลาที่เข้าฌานสมาบัตินั้น ดังนั้น เมื่อได้ฌานครั้งแรกในฌานชั้นต่าง ๆ ทุกฌาน ฌานจิตจะเกิดขึ้นเพียงครั้งเดียว แล้วเป็นภวังค์

ตารางแสดงโลกียอัปนาวิธีของมณฑบุคคล

ตารางแสดงโลกียอัปนาวิธีของตักขบุคคล

คำอธิบายโลกียอัปนาวิธีโดยสังเขป

โลกียอัปนาวิธี คือการเกิดขึ้นและประทุติเป็นไปของมหัคคจิต ๑๘ ดวงที่รับอารมณ์ทางมโนทวาร อารมณ์ของมหัคคจิตนั้นเป็นอารมณ์กรรมฐาน ซึ่งจัดเป็นธรรมารมณ์

วิธีหรือความเป็นไปของจิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์ดังกล่าว นับได้ ๗-๘ ขณะจิต (ของมโนบุคคล ๘ ขณะจิต ของตีกบุคคล ๗ ขณะจิต) คือจิตที่พ้นวิถีสี่ ๒ ขณะ จิตที่อยู่ในวิถีสี่ ๕-๖ ขณะ (ของมโนบุคคล ๖ ขณะ และของตีกบุคคล ๕ ขณะ) และถ้านับวิธีก็มี ๕-๖ วิธี (ของมโนบุคคล ๖ วิธี และของตีกบุคคล ๕ วิธี - ดูตามตาราง)

โลกียอัปนาวิธี เป็นจิตที่เกิดทางมโนทวารทั้งหมด มี ๘ ขณะจิต (ของมโนบุคคล) แต่ละขณะมีหน้าที่หรือเป็นไปดังนี้

ขณะที่ ๑ ภวังคจลนะ เป็นจิตที่ไหวตัวขึ้นรับอารมณ์ใหม่คืออารมณ์สมถกัมมัฏฐาน อย่างใดอย่างหนึ่ง คือบุคคลที่จะบรรลุดานขึ้นใดขั้นหนึ่งต้องเจริญสมถกัมมัฏฐานโดยเพ่งจิตให้แนบแน่นหรือเกาะอยู่ที่กสิณหรืออารมณ์กรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อบำเพ็ญเพียรต่อไป จิตก็จะแนบแน่นอยู่กับอารมณ์กรรมฐานไม่ตกไปจากอารมณ์กรรมฐาน ครั้นบำเพ็ญเพียรนานเข้า จิตก็จะมีสมาธิแน่นไม่หวั่นไหวพร้อมกันนั้นก็ได้ทำหน้าที่ประหาณกิเลสอันเป็นปฏิบัตินิยธรรม เกิดเป็นผานชั้นต่างๆ คือในรูปผานมี ๕ ชั้น และในอรุณานมี ๔ ชั้น* อารมณ์กรรมฐานในผานนี้กระทบจิตทำให้เกิดภวังคจลนะ

ขณะที่ ๒ ภวังคูปัจเจตนะ เป็นจิตที่ปล่อยอารมณ์เก่าเพื่อรับอารมณ์ใหม่ คือเมื่อภวังคจลนะดับลง ภวังคูปัจเจตนะก็เกิดขึ้นทำหน้าที่ปล่อยอารมณ์เก่าเพื่อรับอารมณ์ใหม่ทันที

ขณะที่ ๓ มโนทวาราวชนะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นเพื่อรับอารมณ์ใหม่ คืออารมณ์กรรมฐานที่ใช้ภาวนา พร้อมกับห้วงอารมณ์นั้นมาตัดสินให้เป็นกุศลหรือกิริยา และเป็นจิตดวงแรกที่ขึ้นสู่วิถีสี่

ขณะที่ ๔ บริกรรม เป็นจิตที่แน่วแน่นอยู่ในอารมณ์กรรมฐาน หรือมีกรรมฐานเป็นอารมณ์แนบแน่น เป็นจิตที่เข้าสู่แดนแห่งโลกียผาน

ขณะที่ ๕ อุปจาร เป็นจิตที่มีกัมมัฏฐานารมณ์ เช่นเดียวกับบริกรรม แต่เป็นจิตที่ใกล้สำเร็จผานจิตยิ่งขึ้น

ขณะที่ ๖ อนุโลม เป็นจิตที่ดับอารมณ์กรรมฐาน (ที่เพ่งอยู่กับกสิณหรือเพ่งอยู่กับอารมณ์) ได้หมด

ขณะที่ ๗ โคตรภู เป็นจิตที่เกิดขึ้นทันทีที่อนุโลมจิตดับลง ทำหน้าที่ห้วงเอาอารมณ์ในผานคือองค์แห่งผาน (ตามขั้นของผาน) มาเป็นอารมณ์ให้แก่ผานจิต ซึ่งเป็นขณะจิตต่อไป และโคตรภูนี้เองเป็นจิตที่ตั้งอารมณ์กรรมฐานมาเป็นอารมณ์ในผาน หรือมีองค์ผานเป็นอารมณ์

ขณะที่ ๘ ผานจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นหลังจากโคตรภูจิตดับลง และเสวยผานารมณ์ที่โคตรภู-

* ดูเพิ่มเติม เรื่องอารมณ์กรรมฐาน ๔๐ หน้า ๑๕๓

** ดูเพิ่มเติม รูปผาน ๔ หน้า ๑๒๑-๑๒๔

จิตส่งมอบให้ด้วยอำนาจอาเสวนปัจจัย* เช่นปฐมฌานจิต มืองค์ฌาน ๔ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และ เอกัคคตา ปฐมฌานจิตมืองค์แห่งฌาน ๔ ประการดังกล่าวนี้เองเป็นอารมณ์ ส่วนฌานจิตขั้นอื่น ๆ ต่างก็มีมืองค์ตามขั้นของฌานนั้น ๆ และมีมืองค์แห่งฌานนั้นเองเป็นอารมณ์ เมื่อฌานจิตดับแล้วก็เข้าสู่สังขารตามเดิมก็เป็นอันสิ้นสุดโลกียอัปปนาวิธ หรือฌานวิธ

ความแตกต่างของโลกียอัปปนาวิธที่เป็นของมณฑบุคคล(ผู้ที่บรรลุนานได้ช้า) กับตีกบุคคล (ผู้ที่บรรลุนานได้เร็ว) คือ

โลกียอัปปนาวิธของมณฑบุคคล มีมหากุศลญาณสัมปยุตจิต เกิดก่อนฌานจิต ๔ ขณะ คือ บริกรรม อุปะจาร อนุโลม และโคตรภู แล้วฌานจิตจึงเกิดขึ้น และมีมหากุศลญาณสัมปยุตจิต ๔ ขณะที่เกิดก่อนเป็นกามชวานะ ส่วนฌานจิต (ซึ่งเป็นฌานกุศลจิตหรือกิริยาจิต) เป็นอัปปนาชวานะ จึงรวมชวานจิตทั้งที่เป็นกามชวานะ และอัปปนาชวานะในโลกียอัปปนาวิธของมณฑบุคคลได้เป็นชวานจิต ๔ ชวานะ คือ บริกรรม อุปะจาร อนุโลม โคตรภู และฌานจิต

ส่วนโลกียอัปปนาจิตของตีกบุคคลนั้น มีมหากุศลญาณสัมปยุตจิต เกิดก่อน ๓ ขณะก็เข้าถึงฌานจิต โดยไม่มีบริกรรม และมีมหากุศลญาณสัมปยุตจิต ๓ ขณะที่เกิดก่อนเป็นกามชวานะ ส่วนฌานจิตนั้น เป็นอัปปนาชวานะ ดังนั้น จึงรวมชวานจิตทั้งที่เป็นกามชวานะและอัปปนาชวานะในโลกียอัปปนาวิธของตีกบุคคลได้ ๔ ชวานะ คือ อุปะจาร อนุโลม โคตรภู และฌานจิต

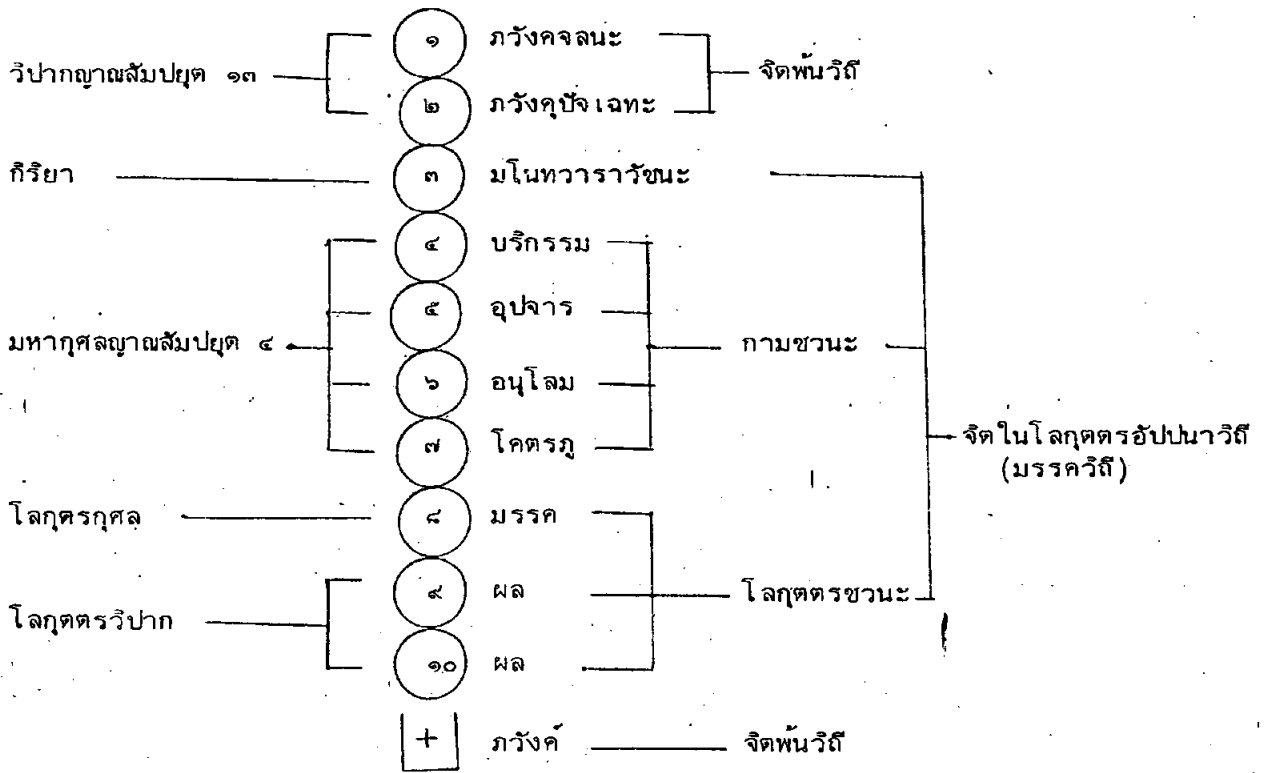
๒. โลกุตตรอัปปนาวิธ (มรรควิธ)

โลกุตตรอัปปนาวิธ คือวิธจิตที่มีโลกุตตรจิตเกิดในวิธนั้น โลกุตตรจิต มี ๔ ดวง(หรือ ๔๐) คือ มรรคจิต ๔ (หรือ ๒๐) ผลจิต ๔ (หรือ ๒๐) โลกุตตรจิตทั้งหมดนี้ ล้วนมีนิพพานเป็นอารมณ์สิ้น

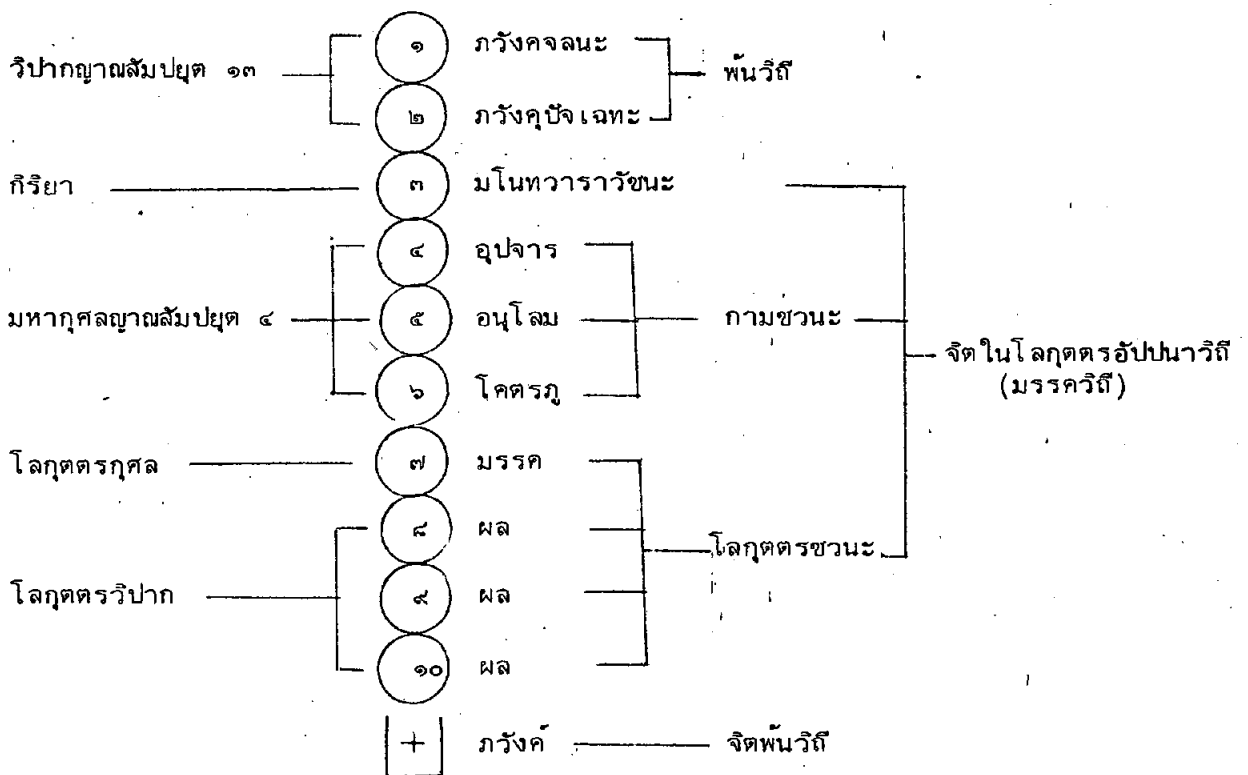
ผู้ที่บรรลุนานถึงมรรคจิต ผลจิต หรือนิพพานได้นั้น จะต้องเป็นตีกบุคคล คือเมื่อตีกบุคคลเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนเกิดวิปัสสนาญาณ มีนามรูปปริเฉทญาณเป็นต้น เป็นเหตุให้บรรลุมรรคญาณ และผลญาณ จิตที่เข้าถึงมรรคญาณและผลญาณนี้ เรียกว่าโลกุตตรอัปปนาวิธ ซึ่งมีวิธจิตเกิดดังนี้

* อาเสวนปัจจัย คือธรรมที่เป็นปัจจัยเพื่อให้ธรรมทั้งหลายเกิดซ้ำ ๆ กันและมีกำลัง เช่นการท่องหนังสือในครั้งแรก จะเป็นอาเสวนปัจจัยในการท่องหนังสือครั้งต่อ ๆ ไป หรือการประกอบความเพียรในตอนแรก ๆ เป็นอาเสวนปัจจัยของการประกอบความเพียรครั้งหลัง หรือกุศลธรรมที่เกิดขึ้นก่อนเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมที่เกิดขึ้นหลังเป็นต้น อาเสวนปัจจัย มี ๓ อย่าง คือ (๑) อาเสวนปัจจัยที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจกุศลชวานะ (๒) อาเสวนปัจจัยที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของอกุศลชวานะ และ (๓) อาเสวนปัจจัยที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจกิริยาชวานะ

ตารางแสดงโลกุตตรอัปนาวิธีของมณฑบุคคล

ตารางแสดงโลกุตตรอัปนาวิธีของตีกขบุคคล

คำอธิบายโลกตรอัปนาวิธีโดยสังเขป

โลกตรอัปนาวิธี เป็นวิถีหรือการเกิดขึ้นและประพจน์เป็นไปของโลกตรจิต ๘ (หรือ ๔๐) ดวง ที่รับอารมณ์ทางมโนทวาร อารมณ์ของโลกตรจิตคือรูป-นามและนิพพาน ซึ่งจัดเข้าในประเภทธรรมารมณ์ วิถีหรือความเป็นไปของจิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์ดังกล่าว นับขณะจิตได้ ๑๐ ขณะจิต (ของมณฑบุคคล) คือ เป็นจิตที่พื้นวิถี ๒ ขณะจิต เป็นจิตในวิถี ๘ ขณะจิต ถ้านับวิถีจิตได้ ๗ วิถี (ของมณฑบุคคล) โดยแยกเป็นกามวิถี ๔ คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม และโคตรภู และเป็นโลกตรจิต ๒ วิถี คือ มรรคและผล ถ้านับขณะ ได้ ๖ ขณะ โดยแยกเป็นกามขณะ ๔ คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม และโคตรภู และเป็นโลกตรชขณะ ๒ คือ มรรค และผล

โลกตรอัปนาวิธี เป็นจิตที่เกิดขึ้นในมโนทวารทั้งหมด และมี ๑๐ ขณะจิต (ของมณฑบุคคล) แต่ละขณะจิตมีหน้าที่ทำงานหรือประพจน์เป็นไปแตกต่างกันดังนี้

ขณะที่ ๑ ภวังคจลน เป็นจิตที่ไหวตัวขึ้นรับอารมณ์ใหม่ คือรูป-นามอารมณ์ คือบุคคลที่จะบรรลุมรรค ผล และนิพพานนั้น ต้องเป็นติเหตุบุคคล และเจริญวิปัสสนาซึ่งมีรูป-นามเป็นอารมณ์ก่อน ครั้นเจริญวิปัสสนาตามลำดับจนทำให้มีปัญญาแก้กลับบรรลิวิปัสสนาญาณ* อันเป็นความรู้แจ้งเห็นจริงในรูป-นามโดยความเป็นไตรลักษณ์ ธรรมารมณ์คือรูปอารมณ์และนามอารมณ์ที่ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์กระทบจิต ทำให้เกิดภวังคจลน คือจิตไหวเพราะกระทบกับอารมณ์นั้น

ขณะที่ ๒ ภวังคปัจเจก คือจิตที่ตัดกระแสภวังค์แล้วยกจิตขึ้นสู่มโนทวารวิถี เป็นจิตที่ปล่อยอารมณ์เก่าเพื่อรับอารมณ์ใหม่

ขณะที่ ๓ มโนทวาราวชณะ คือจิตที่สืบเนื่องมาจากภวังคปัจเจก เป็นจิตที่ขึ้นรับอารมณ์ใหม่ คือรูป-นามที่ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พร้อมกันนั้นก็ทวนเวียนอารมณ์นั้นมาตัดสินให้เป็นกุศลหรือกิริยาตามความสมควรแก่มนสิการโดยอาศัยอารมณ์อันสืบเนื่องมาจากจิตดวงก่อน และเป็นจิตดวงแรกที่ขึ้นวิถีโลกตรอัปนาวิธี (ต่อจากมโนทวาราวชณะจิต มหากุศลญาณสัมปยุตจิตดวงใดดวงหนึ่งใน ๔ ดวงก็เกิดขึ้นทำหน้าที่เสพเสวยอารมณ์เป็นกามชวณกิจ ๔ ขณะ คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม และโคตรภู อันเป็นขณะจิตที่ ๔-๕-๖ และ ๗)

ขณะที่ ๔ บริกรรม (คือกามชวณจิตดวงแรก) เป็นจิตที่มีรูป-นามที่ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ เป็นจิตที่บริสุทธิ์ปราศจากวิปัสนูปกิเลส** (แต่ยังไม่หมดอนุสัยกิเลส) จิตดวงนี้รับเอาอารมณ์-

* (ขุ. ปฎิ. ๓๑/๑/๑) วิปัสสนาญาณ มี ๔ ชั้น คือ (๑) อุทัพพยานวิปัสสนาญาณ ญาณรู้เห็นทั้งความเกิดและดับ (ของรูปนาม) (๒) กังคานวิปัสสนาญาณ ญาณรู้เห็นถึงความแตกดับ (๓) ภยตัญญูฐานญาณ ญาณรู้เห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว (๔) อาทันทวนวิปัสสนาญาณ ญาณรู้เห็นโทษ (๕) นิพพิทาญาณ ญาณรู้เห็นด้วยความเบื่อหน่าย (๖) มุญจิกามยตานุวิปัสสนาญาณ ญาณรู้เห็นด้วยความใคร่จะพ้นไปเสีย (๗) ปฏิสังขานวิปัสสนาญาณ ญาณรู้เห็นด้วยการพิจารณาหาทางออกไป (๘) สังขารุเปกขาญาณ ญาณรู้เห็นด้วยความวางเฉยเสีย (๙) สัจจานุโลมิกญาณ ญาณรู้เห็นโดยสมควรแก่การกำหนดรู้หรือริยสัง

** (วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอนจบ) หน้า ๑๑๐) วิปัสนูปกิเลส ๑๐ คือ (๑) โสภัส แสงสว่าง (๒) ญาณ ญาณในวิปัสสนา (๓) ปิติ ปิติในวิปัสสนา (๔) ปัสสทธิ-(ต่อหน้าต่อไป)

ดังกล่าวมาเพื่อประหาณอนุสัยกิเลสต่อไป และบริกรรมจิตนี้เองเป็นจิตที่นำโลกียารมณ์คือรูป-นามเข้าสู่แดนโลกุตตรวิถิ แต่ยังไม่พ้นแดนโลกียะ

ขณะที่ ๕ อุปจาร (กามชวนจิตดวงที่ ๒) เป็นจิตที่มีรูป-นามเป็นอารมณ์เช่นกัน แต่เป็นจิตที่ใกล้ความเป็นมรรค-ผลยิ่งขึ้น

ขณะที่ ๖ อนุโลม (กามชวนจิตดวงที่ ๓) เป็นจิตที่ทำการดับโลกียารมณ์ คือรูป-นามอารมณ์ให้หมดไป

ขณะที่ ๗ โคตรภู (กามชวนจิตดวงที่ ๔) เป็นจิตที่เกิดขึ้นทันทีที่อนุโลมจิตดับลง โคตรภูจิตทำหน้าที่หนุน้อมเอานิพพานมาเป็นอารมณ์ให้แก่มรรคจิตดวงต่อไป ดังนั้น โคตรภูจิตนี้จึงเป็นจิตที่ทั้งโลกียารมณ์(รูป-นาม)มาเป็นโลกุตตรารมณ์คือนิพพานารมณ์ หรือเรียกกันว่าโคตรภูจิต เป็นจิตที่เป็นเขตแดนแห่งโคตรปุณฺณสูโคตรอริยชน หรือเป็นจิตที่ทำให้ข้ามจากความเป็นปุณฺณสูความเป็นพระอริยะ

ขณะที่ ๘ มรรค (โลกุตตรจิตดวงที่ ๑) เป็นโลกุตตรจิตเกิดหลังจากโคตรภูจิตดับลง และเสพเสวยนิพพานารมณ์ที่โคตรภูจิตส่งมอบให้ ด้วยอำนาจอาเสวนปัจจัย มรรคจิตนี้ทำหน้าที่ประหาณอนุสัยกิเลส

ขณะที่ ๙-๑๐ ผลหรือผลจิต (โลกุตตรชวนจิตดวงที่ ๒) เป็นจิตที่เกิดขึ้นหลังมรรคจิตดับลง เป็นโลกุตตรชวนจิตดวงที่ ๒ ที่ทำหน้าที่เสวยอารมณ์คือพระนิพพานอันเป็นวิมุตติสุข โดยไม่ต้องประหาณกิเลสอะไรอีก ผลจิตนี้มี ๒ ขณะสำหรับมันทบุคคล และ ๓ ขณะสำหรับตักขบุคคล หลังจากผลจิตดับแล้ว จิตก็เป็นภวังค์ เป็นอันสิ้นสุดโลกุตตรอัปนาวิถิ หรือมรรควิถิ

ความแตกต่างของมรรควิถิระหว่างมันทบุคคลและตักขบุคคล

ความแตกต่างกันของมรรควิถิระหว่างมันทบุคคลกับตักขบุคคลนั้น คือ มันทบุคคล มีอนุโลมญาณ ๓ ขณะ โคตรภูญาณ ๑ ขณะ มรรคญาณ ๑ ขณะ และผลญาณ ๒ ขณะ รวมชวนะ ๗ ขณะ ส่วนตักขบุคคล มีอนุโลมญาณเกิด ๒ ขณะ โคตรภูญาณ ๑ ขณะ มรรคญาณ ๑ ขณะ และผลญาณ ๓ ขณะ รวมชวนะได้ ๗ ขณะ

ความแตกต่างของมรรควิถิระหว่างมันทบุคคลกับตักขบุคคลนั้น อาจจะได้เห็นได้ง่ายขึ้นจากตารางเปรียบเทียบต่อไปนี้

-
- (๔) บัณฑิติ ความสงบกายและจิต (๕) สุข ความสุขที่เกิดจากวิปัสสนาจิต (๖) อธิโมกข์ ศรัทธาหรือความน้อมใจเชื่อ (๗) ปัคคาหะ ความเพียร (๘) อุပ္ปฐฐาน สติในวิปัสสนา (๙) อุเบกขา ความวางเฉยคือวิปัสสนุเบกขา และ (๑๐) นิกันตี ความพอใจที่เป็นผลมาจากการบำเพ็ญวิปัสสนา
- ๑ ที. ปาฐิ. ๑๑/๓๓๗/๒๖๒ . อนุสัยกิเลสมี ๗ ประการ คือ (๑) กามราคานุสัย (๒) ภวราคานุสัย (๓) ปฏิฆานุสัย (๔) มานานุสัย (๕) ทัญญานุสัย (๖) วิจิกิจฉานุสัย และ (๗) อวิชขานุสัย

ตารางแสดงความแตกต่างมรรควิธีของม้นทบุคคลและตักขบุคคล

ม้นทบุคคล

- ๑ กว้งคจลนะ
- ๒ กว้งคปัจเจตนะ
- ๓ มโนทวาราวีชณะ
- ๔ บริกรรม
- ๕ อุปลาร — อนุโลมญาณ ๓ ขณะ
- ๖ อนุโลม
- ๗ โคตรภู — โคตรภูญาณ ๑ ขณะ
- ๘ มรรค — มรรคญาณ ๑ ขณะ
- ๙ ผล — ผลญาณ ๒ ขณะ
- ๑๐ ผล
- + กว้งค

ตักขบุคคล

- ๑ กว้งคจลนะ
- ๒ กว้งคปัจเจตนะ
- ๓ มโนทวาราวีชณะ
- ๔ อุปลาร — อนุโลมญาณ ๒ ขณะ
- ๕ อนุโลม
- ๖ โคตรภู — โคตรภูญาณ ๑ ขณะ
- ๗ มรรค — มรรคญาณ ๑ ขณะ
- ๘ ผล — ผลญาณ ๓ ขณะ
- ๙ ผล
- ๑๐ ผล
- + กว้งค

หน้าที่ของจิต (กิจของจิต)

ในพุทธปรัชญาโดยเฉพาะในพระอภิธรรม ได้กล่าวถึงการทำหน้าที่ของจิตโดยละเอียด เพียงพอที่จะตอบปัญหาว่า "จิตทำงานอย่างไร" หรือ "กิจการงานของจิตเป็นเช่นใด" โดยเรียกหน้าที่การงานหรือการทำงานของจิตว่า กิจ

พุทธปรัชญาถือว่า จิตแต่ละดวงมีได้อยู่ในลักษณะที่ว่า เมื่อเกิดแล้วอยู่เฉย ๆ หรือตั้งอยู่อย่างเที่ยงแท้ถาวร หรือเป็นอมตภาวะในรูปใดรูปหนึ่ง แต่ถือว่า จิตที่เกิดขึ้นทุกดวงล้วนแต่มีหน้าที่หรือต้องทำกิจทั้งสิ้น จิตที่ปรากฏขึ้นโดยไม่มีหน้าที่การงานอะไรเลยนั้นไม่มี พร้อมกันนั้นมันเปลี่ยนแปลงหรืออยู่ในภาวะของการเกิดดับ จิตแต่ละดวงเกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่ไม่ได้นาน ไม่มีอมตภาวะ เมื่อดวงเก่าดับไปแล้ว จิตดวงใหม่ก็เกิดขึ้นแทนสืบต่อกันด้วยอำนาจเหตุปัจจัยอยู่อย่างนี้จนกว่าจะสิ้นเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดภพเกิดชาติ

หน้าที่ของจิตนั้นต่างจากหน้าที่ของกาย (รูป ๒๔) ปัญหาที่ว่า "จิตทำหน้าที่อย่างไรนั้น" ถ้าจะตอบรวม ๆ หมายถึงเอาสภาวะของจิตทั้งหมดแล้ว หน้าที่ของจิตคือการทำงานที่รับรู้อารมณ์ แต่ถ้าจะวิเคราะห์ให้ลึกลงไปถึงว่า จิตทั้งหมด (๔๔ ดวง) แต่ละดวงทำหน้าที่อย่างไรแล้ว จะเห็นว่า จิตทั้งหมดหาได้ทำหน้าที่อย่างเดียวกันหรือเหมือนกันไม่ และจิตแต่ละดวงก็ยังทำหน้าที่ได้ไม่เท่ากัน คือจิตบางดวงทำหน้าที่ (กิจ) ๔ อย่างก็มี ๔ อย่างก็มี ๓ อย่างก็มี ๒ อย่างก็มี และอย่างเดียวก็น่ามี

พุทธปรัชญา ได้แสดงหน้าที่หรือกิจทั้งหมดของจิตไว้ ๑๔ ประการ ดังนี้

๑. ปฏิสนธิกิจ จิตที่ทำหน้าที่สืบต่อภพใหม่ มี ๑๔ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ (เป็นอเหตุก-อกุศล ๑ และอเหตุกกุศล ๑) มหาวิปากจิต ๘ และมหัคคตวิปากจิต ๔ (เป็นรูปาวจรวิปากจิต ๔ อรูปาวจรวิปากจิต ๔)
๒. ภวังคกิจ จิตที่ทำหน้าที่รักษาองค์แห่งชาติภพ มี ๑๔ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิปากจิต ๘ แลมหัคคตวิปากจิต ๔
๓. อารัชชนกิจ จิตที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ที่เข้ามากระทบใหม่ มี ๒ ดวง คือ ปัญจทวารารัชชนจิต ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ใหม่ในปัญจทวารวิถี และมโนทวารารัชชนจิต ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ใหม่ในมโนทวารวิถี
๔. ทัสสนกิจ จิตทำหน้าที่เห็น มี ๒ ดวง คือ จักขุวิญญานจิต ๒ (จักขุวิญญานจิตที่เป็นกุศล ดวงหนึ่ง และที่เป็นอกุศลดวงหนึ่ง)
๕. สวานกิจ จิตทำหน้าที่ได้ยิน มี ๒ ดวง คือ โสตวิญญานจิต ๒ (กุศล - อกุศล)
๖. ขายนกิจ จิตทำหน้าที่รู้สึกสัมผัส มี ๒ ดวง คือ ขานวิญญานจิต ๒ (กุศล - อกุศล)
๗. สายนกิจ จิตทำหน้าที่รู้รส มี ๒ ดวง คือ ชิวหาวิญญานจิต ๒ (กุศล - อกุศล)
๘. ผุสนกิจ จิตทำหน้าที่รู้สิ่งที่มาถูกต้องสัมผัส มี ๒ ดวง คือ กายวิญญานจิต ๒ (กุศล-อกุศล)
๙. สัมปฏิจฉนกิจ จิตทำหน้าที่รับรู้พิจารณารมณ์ มี ๒ ดวง คือ สัมปฏิจฉนจิต ๒ (ที่เป็นอกุศลวิปาก ๑ และที่เป็นกุศลวิปาก ๑)
๑๐. สันตிரณกิจ จิตทำหน้าที่ได้สวณอารมณ์ มี ๓ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ และโสมนัสสันตிரณจิต ๑

๑๑. โวฏฐัพพนกิจ จิตที่ทำหน้าที่ตัดสิ้นปัญจารมณ มี ๑ ดวง คือ มโนทวาราวาชนจิต

๑๒. ขวนกิจ จิตที่ทำหน้าที่เสพเสวยอารมณ มี ๔๔ ดวง คือ

อกุศลจิต	๑๒	}	รวมเป็น ๔๔ ดวง
หสิตุปาทจิต	๑		
มหากุศลจิต	๘		
มหาภิรียาจิต	๘		
มหัคคตกุศลจิต	๘		
มหัคคตภิรียาจิต	๘		
โลกุตตรจิต	๘		

ขวนจิต ๔๔ ดวงนี้ แบ่งเป็นกามาวจรจิต ๒๘ ดวง มหัคคตจิต ๑๘ ดวง และโลกุตตรจิต ๘ ดวง

๑๓. ตทาสัมพนกิจ จิตที่ทำหน้าที่รับอารมณที่เหลือจากขวนะ มี ๑๑ ดวง คือ สันตีรณจิต ๓ ดวง และ มหาวิปากจิต ๘ ดวง

๑๔. จุตกิจ จิตที่ทำหน้าที่เคลื่อนไปจากภพ มี ๑๔ ดวง คือ

สันตีรณจิต	๒	}	รวมเป็น ๑๔ ดวง
มหาวิปากจิต	๘		
มหัคคตวิปากจิต	๔		

หน้าที่ของจิต (หรือกิจของจิต) ๘๔ ดวงเหล่านี้ อาจมองเห็นได้ง่ายขึ้นจากตารางย่อ
กิจของจิตต่อไปนี้

_____ ตารางย่อมีในหน้าต่อไป _____

ตารางย่อแสดงหน้าที่ (กิจ) ของจิตประเภทต่าง ๆ

กิจ ๑๔	อกุศล- จิต	ปัญญา- วชิขจิต	ปัญญา- ญาณจิต	สัมปฏิจ ฉันทจิต	สันตริ- ณจิต	มโนทวา- ราวัชชจิต	หสิต- ปาทจิต	มหา- กุศลจิต	มหาวิ- ปากจิต	มหา- กิริยา	มหัค. กุศล.	มหัค. วิปาก.	มหัค. กิริยา.	โลกุต. จิต	รวม
ปฏิสนธิกิจ	-	-	-	-	๒ อุเบก,	-	-	-	๔	-	-	๙	-	-	๑๙
ภวังคกิจ	-	-	-	-	๒ อุเบก,	-	-	-	๙	-	-	๙	-	-	๑๙
อวารัชฌณกิจ	-	๑	-	-	-	๑	-	-	-	-	-	-	-	-	๒
ทัฬหณกิจ	-	-	๒ จักขุวิญญาณ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	๒
สวณกิจ	-	-	๒ โสตวิญญาณ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	๒
ชายนกิจ	-	-	๒ ฆานวิญญาณ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	๒
สายนกิจ	-	-	๒ ชีวหาวิญญาณ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	๒
มุสนกิจ	-	-	๒ กายวิญญาณ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	๒
สัมปฏิจฉณกิจ	-	-	-	๒	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	๒
สันตริณกิจ	-	-	-	-	๓	-	-	-	-	-	-	-	-	-	๓
ไวภูริทัตตกิจ	-	-	-	-	-	๑	-	-	-	-	-	-	-	-	๑
ชวณกิจ	๑๒	-	-	-	-	-	๑	๙	๑	๙	๙	๑	๙	๙	๕๕
คทาสัมปนกิจ	-	-	-	-	๓	-	-	-	๙	-	-	-	-	-	๑๑
จตุตถกิจ	-	-	-	-	๒ อุเบก,	-	-	-	๙	-	-	๙	-	-	๑๙

จากตารางตัวอย่างที่แสดงนั้น จะเห็นว่า จิต ๘๔ ดวงทำหน้าที่ได้ไม่เท่ากัน จิตบางดวง ทำหน้าที่ได้ ๕ อย่างก็มี บางดวงทำหน้าที่ ๔ อย่างก็มี บางดวงทำหน้าที่ ๓ อย่างก็มี บางดวงทำหน้าที่ ๒ อย่างก็มี และบางดวงทำหน้าที่อย่างเดียวก็น่าจะมี ถ้าจะแบ่งกลุ่มจิตตามจำนวนหน้าที่ทำได้ ออกเป็นกลุ่มเดียวกัน จะแบ่งได้เป็น ๕ กลุ่ม ดังนี้

๑. จิตที่ทำหน้าที่ได้ถึง ๕ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตกิจ สันติธรรมกิจ และตทาสัมปนกิจ มี ๒ ดวง คือ อุเบกขาสันติธรรมจิต ๒ (ในอเหตุกกุศลวิปากจิต ๑ ดวง และในอเหตุกกุศลวิปากจิต ๑ ดวง)

๒. จิตที่ทำกิจได้ ๔ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตกิจ และตทาสัมปนกิจ มี ๘ ดวง คือ มหาวิปากจิต ๘ (หรือกามาวจรวิปากจิต)

๓. จิตที่ทำกิจได้ ๓ อย่าง คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ และจุตกิจ มี ๔ ดวง คือ มหัคคตวิปากจิต ๔ ดวง (รูปาวจรวิปากจิต ๕ และอรูปาวจรวิปากจิต ๔)

๔. จิตที่ทำหน้าที่ ได้ ๒ อย่าง มี ๒ ดวง คือ โสมนัสสันติธรรมจิต ทำกิจ ๒ อย่าง คือ สันติธรรมกิจ และตทาสัมปนกิจ และมโนทวารวชชนจิต ทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ โวฏฐัพพนกิจ และ อารัชชนกิจ

๕. จิตที่ทำกิจได้ ๑ อย่าง มี ๖๘ ดวง คือ

ปัญญาทวารวชชนจิต ๑ ดวง ทำกิจคือ อารัชชนกิจ (ในปัญญาทวารวิถี)

จักษุวิญญาณจิต ๒ ดวง ทำกิจคือทสสนกิจ

โสตวิญญาณจิต ๒ ดวง ทำกิจคือสวณกิจ

ฆานวิญญาณจิต ๒ ดวง ทำกิจคือชายนกิจ

ชีวหาวิญญาณจิต ๒ ดวง ทำกิจคือสายนกิจ

กายวิญญาณจิต ๒ ดวง ทำกิจคือมุสนกิจ

สัมปฏิจฉันจิต ๒ ดวง ทำกิจคือสัมปฏิจฉนกิจ

อกุศลจิต ๑๒ ดวง

หสิตุปาทจิต ๑ ดวง

มหากุศลจิต ๘ ดวง

มหากิริยาจิต ๘ ดวง

มหัคคตกุศลจิต ๘ ดวง

มหัคคตกิริยาจิต ๘ ดวง

โลกุตตรจิต ๘ ดวง

ทำกิจคือชวนกิจเพียงอย่างเดียว

ความสำคัญของจิต

พุทธปรัชญาถือว่า จิต เป็นมูลทปรีอ เป็นแกนกลางที่สำคัญ ของคำสอนทั้งหมด จะเห็นว่า คำสอนเรื่องต่าง ๆ เช่น คำสอนเกี่ยวกับความทุกข์หรือความสุขก็ตาม กุศลหรืออกุศลก็ตาม หรือที่เป็น ผักฝ่ายโลกียะและโลกุตระ เป็นต้นก็ตาม เมื่อวิเคราะห์ถึงที่สุดแล้ว ทั้งหมดล้วนมีจิตเป็นแกนกลางหรือ เป็นตัวกลางที่เป็นหลักยึดให้แก่ธรรมเหล่านั้นทั้งสิ้น ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า สภาพธรรมที่เป็นกุศลหรือ อกุศล บุญหรือบาป เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแต่จิต ถ้าไม่มีจิตเป็นฐานให้แล้ว สภาพธรรมเหล่านั้นจะเกิดขึ้น ไม่ได้เลย

ก. ความสำคัญของจิตตามแนวพระสูตร

ถ้าจะกล่าวถึงความสำคัญของจิตตามสุดต้นตอแล้ว จะเห็นว่า ในพระสูตรนั้น มีพระพุทธ- พจน์มากมายที่แสดงถึงความสำคัญของจิตไว้เป็นนัยต่าง ๆ เช่น

"เมื่อจิตเศร้าหมอง ทุกคติเป็นที่หวัง เมื่อจิตไม่เศร้าหมองแล้ว สุกคติเป็นที่หวังได้"^๑

"ถ้าบาปเกิดขึ้นจากอารมณ์ใด ๆ พึงห้ามใจจากอารมณ์นั้น"^๒

"โลกอันจิตย่อมนำไป อันจิตย่อมเสือกไสไป โลกทั้งหมดเป็นไปตามอำนาจของธรรม อันหนึ่งคือจิต"^๓

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมอง เพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลาย ย่อมบริสุทธิ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว"^๔

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่ย่อมบรแล้ว ย่อมควรแก่ การงาน... ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ใหญ่... ย่อมนำมาสุขมาให้เหมือนจิตนี้เลย"^๕

"... เป็นไปได้ที่จิตตั้งไว้ถูกจักทำลายอวิชชา ยังวิชชาให้เกิด จักทำนินพพานให้แจ้ง ด้วยจิตที่ตั้งไว้ถูก"^๖

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่จิตอันโทษประทุษร้าย สัตว์ทั้งหลายบางพวกในโลก นี้ เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่จิตผ่อง ใส สัตว์บางพวกในโลกนี้ ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์"^๗

"... เป็นไปไม่ได้ ที่ภิกษุผู้มีจิตขุ่นมัว จักรู้ประโยชน์ตนบ้าง ประโยชน์คนอื่นบ้าง จักรู้ ประโยชน์ทั้งสองบ้าง จักทำให้แจ้งซึ่งคุณวิเศษอันเป็นความรู้เห็นอย่างประเสริฐ"^๘

"... ย่อมเป็นฐานะที่เป็นไปได้ ที่ภิกษุผู้มีจิตไม่ขุ่นมัว จักรู้ประโยชน์ตนบ้าง ประโยชน์ ของคนอื่นบ้าง ประโยชน์ทั้งสองบ้าง จักทำให้แจ้งซึ่งคุณวิเศษอันเป็นความรู้อย่างประเสริฐ"^๙

"จิตที่อบรมแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นธรรมชาติอ่อน ควรแก่การงาน..."^{๑๐}

๑ ม. ม. ๑๒/๔๒/๔๔ ๒. สัง. ส. ๑๕/๖๓/๑๔ ๓. สัง. ส. ๑๕/๑๘๑/๕๓
 ๔. สัง. ข. ๑๗/๒๕๔/๑๕๔ ๕. อัง. เอก. ๒๐/๒๒/๕ ๖. อัง. เอก. ๒๐/๔๓/๖
 ๗. อัง. เอก. ๒๐/๔๔-๔๕/๖ ๘-๙-๑๐. อัง. เอก. ๒๐/๔๖-๔๗-๔๘/๘-๙

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่เปลี่ยนแปลงได้เร็ว เหมือนจิต ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตเปลี่ยนแปลงได้เร็วเท่าใด แม้อุบายก็กระทำมิได้ง่าย"^๑

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมที่เป็นไปในส่วนอกุศล ที่เป็นไปในผัสกฝ่ายอกุศลทั้งหมด มีใจเป็นหัวหน้า ใจเกิดก่อนธรรมเหล่านั้น อกุศลธรรมเกิดทีหลัง ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุศลธรรมที่เป็นไปในส่วนกุศล ที่เป็นไปในผัสกฝ่ายกุศลทั้งหมด มีใจเป็นหัวหน้า ใจเกิดก่อนธรรมเหล่านั้น กุศลธรรมเกิดทีหลัง"^๒

"โลกอันจิตย่อมนำไป อันจิตชุกมา และบุคคลย่อมลู่อำนาจของจิตที่เกิดแล้ว"^๓

"ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐสุด สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจ อันโทษประทุษร้ายแล้ว กล่าวอยู่ก็ตาม ทำอยู่ก็ตาม ทุกขย่อมเป็นไปตามบุคคลนั้น..."^๔

"ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐสุด สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจ อันโทษไม่ประทุษร้ายแล้ว กระทำอยู่ก็ตาม กล่าวอยู่ก็ตาม สุขย่อมเป็นไปตามบุคคลนั้น..."^๕

"การฝึกจิตเป็นความดี จิตที่ฝึกแล้วย่อมนำสุขมาให้"^๖

"เมื่อจิตไม่ตั้งมั่น ไม่รู้พระสัทธรรม มีความเลื่อมใสอันเลื่อนลอย ปัญญาย่อมไม่บริบูรณ์..."^๗

"จิตที่ตั้งไว้ผิด พึงทำให้เขาเลวยิ่งกว่าโจรกับโจร ไพริกับไพริจะพึงทำความพิงาศให้ แก่กัน ผู้ที่พ้นจากเครื่องผูกของมารก็เพราะสำรวมจิต จิตที่เขาตั้งไว้ดี พึงทำให้เขาดียิ่ง กว่าบิดามารดาหรือญาติพึงทำให้แก่เขา ปัญญาย่อมไม่บริบูรณ์แก่ผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น คนมีปัญญาย่อม ทำจิตให้ตรง เหมือนช่างไม้ตัดลูกศรให้ตรงฉะนั้น"^๘

"จิตที่อบรมไม่ดี รากะย่อมร้าวรดได้ เหมือนเรือนที่มุงไว้ไม่ดีฉะนั้น"^๙

"ดูกรตบัสสี กายกรรมเป็นอย่างหนึ่ง วาจกรรมเป็นอย่างหนึ่ง มโนกรรมเป็นอย่างหนึ่ง ... ดูกรตบัสสี บรรดากรรมทั้ง ๓ ประการที่จำแนกออกแล้วเป็นส่วนละเอียดต่างกัน เรา บัญญัติมโนกรรมว่ามีโทษมากกว่า"^{๑๐}

ฯลฯ

ข. ความสำคัญของจิตตามแนวพระอภิธรรม

ในพระอภิธรรมนั้น ไม่ได้แสดงความสำคัญของจิตไว้โดยตรง เพราะเนื้อหาของจิตที่ แสดงไว้ในพระอภิธรรมนั้น เป็นการแสดงไว้ในแง่ของเมตาฟิสิกส์เกือบทั้งสิ้น แต่ถึงอย่างไรก็ตาม เนื้อหาที่เกี่ยวกับจิตนั้นเองแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของจิตอยู่ในตัว

จากเนื้อหาทั้งหมดเกี่ยวกับจิตในพระอภิธรรมนั้น พอที่จะสรุปแง่ความสำคัญของจิตได้เป็น ประเด็นใหญ่ ๆ เป็น ๒ ประเด็น ดังนี้

๑ อัง. เอก. ๒๐/๔๔/๑๐ ๒ อัง. เอก. ๒๐/๔๗-๔๘/๑๑ ๓ อัง. จตุก. ๒๑/๑๘๖/
๒๐๕ ๔-๕ พุ. ธ. ๒๕/๑๑/๑๓ ๖-๗ พุ. ธ. ๒๕/๑๓/๑๗ ๘ พุ. ธ. •
๒๕/๑๓/๑๔-๒๐ ๙ พุ. เถร. ๒๖/๒๖๔/๒๘๔ ๑๐ ม.ม. ๑๓/๖๔/๕๔

๑. ความสำคัญของจิตในแง่ของโลกภายนอก

โลกภายนอกในที่นี้ หมายถึงสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่นอกตัวเรา ถ้าจะพูดถึงว่า สิ่งที่อยู่ภายนอกตัวเรานั้นหมายถึงอะไรบ้างแล้ว ก็มีแง่พูดถึงได้มากมาย สิ่งที่อยู่ภายนอกตัวเราอาจจะพูดได้เป็น ๒ อย่าง คือ (๑) ธรรมชาติ สิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นอยู่โดยธรรมชาติ และ (๒) ประดิษฐกรรม สิ่งที่คนสร้างขึ้นมา สิ่งทีคนสร้างขึ้นมานี้ ผู้วิจัยหมายถึงสิ่งที่คนคิดขึ้นมา เช่น ปรัชญา ศาสนาต่าง ๆ และศาสตร์ต่าง ๆ เข้าไว้ในคำนี้ด้วย ใน ๒ ประการนี้ ยกเว้นสิ่งที่ เป็นธรรมชาติ สิ่งที่เหลือนอกนอกนั้นทั้งหมดล้วนเป็นผลงานที่เกิดจากจิตทั้งสิ้น จิตจึงมีบทบาทอย่างสำคัญต่อโลกภายนอกคือประดิษฐกรรมทุกชนิด แม้ในส่วนที่เป็นธรรมชาติ แม้จะไม่เป็นผลงานที่สืบเนื่องมาจากจิต แต่ความมีอยู่ของธรรมชาติ ตลอดจนความงามของธรรมชาติ เป็นสิ่งที่พึงรู้ได้ด้วยจิต

ในพระอภิธรรม ได้ให้คำจำกัดความจิตว่า "จิตเป็นสิ่งที่วิจิตร คือวิจิตรโดยตนเองด้วย และโดยกระทำให้สิ่งอื่นวิจิตรด้วย..." สิ่งต่าง ๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้นและคิดค้นขึ้นมาเป็นผลงานอันวิจิตรที่กระทำขึ้นโดยจิตหรือความคิดของมนุษย์ สิ่งต่าง ๆ ดังกล่าวนั้น มีทั้งสิ่งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม สิ่งที่เป็นนามธรรม คือ ศาสนาต่าง ๆ ลัทธิต่าง ๆ ปรัชญาต่าง ๆ ประเพณีวัฒนธรรม และศีลธรรม เป็นต้น สิ่งที่เป็นนามธรรมเหล่านี้ เป็นเรื่องที่มีมนุษย์คิดค้นขึ้น ซึ่งจัดว่าเป็นผลงานของจิตโดยตรง ส่วนสิ่งที่เป็นรูปธรรมนั้น คือสิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้นมาทุกชนิด ตั้งแต่เข็มเล่มเล็ก ๆ จนถึงสถาปัตยกรรมใหญ่ ๆ เช่นตึกระฟ้า จากจักรยานที่เป็นพาหนะนำมนุษย์ไปบนพื้นดิน จนถึงยานอวกาศที่นำมนุษย์ไปสู่ต่างโลก จักรongเท้าอันเป็นเครื่องประดับตกแต่ง ที่ปลายเท้าในเบื้องต่ำสุด จนถึงก๊ีบชั้นเล็ก ๆ ที่ใช้หนีบผมในเบื้องบนสุดของมนุษย์... จะเห็นว่าประดิษฐกรรมเหล่านี้ เป็นผลงานที่เกิดจากการคิดค้นของมนุษย์ ซึ่งเป็นเรื่องของจิตทั้งสิ้น

นอกจากนี้แล้ว เราจะเห็นว่าในงานประดิษฐกรรมต่าง ๆ จะเป็นชิ้นเล็ก ๆ หรือใหญ่โตก็ตาม เช่น สถาปัตยกรรม ปฏิมากรรม ทัศนศิลป์ ประณีตศิลป์ ตลอดจนนาฏกรรมและคีตกรรม เป็นต้น ทุกอย่างล้วนมีศิลป์(ศิลปะ) และความงาม(สุนทรียธาตุ) มันมีทั้งเป็นแปลก ๆ งดงาม น่าดู แปลกประหลาด และน่าทึ่ง ศิลปะและความงามที่ปรากฏในประดิษฐกรรมหรือสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ต่างเป็นผลงานที่เกิดจากจิต ตลอดจนรู้จักศิลปะและความงามนั้นได้ก็เป็นเรื่องของจิต สิ่งเหล่านี้เราจะปฏิเสธไม่ได้ว่ามันไม่ได้เป็นผลผลิตของจิต ทั้งหมดล้วนเกิดมาจากการคิดค้นของจิต

๒. ความสำคัญของจิตในแง่ของโลกภายใน

ถึงอย่างไรก็ตาม ความสำคัญของจิตประการแรกทีกล่าวนั้น เมื่อเปรียบเทียบกับความสำคัญของจิตประการที่ ๒ นี้ ก็จัดว่ายังเป็นความสำคัญโดยอ้อมอยู่ ส่วนความสำคัญของจิตประการที่ ๒ นี้ นับว่าเป็นความสำคัญของจิตโดยตรง คือความสำคัญในแง่ของโลกภายใน โลกภายในในที่นี้หมายถึงโลกภายในตัวเราเอง ในการติดต่อหรือสัมพันธ์กับโลกภายนอกในรูปต่าง ๆ เช่น เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้กลิ่น รู้รส รู้สิ่งที่ถูกต้องสัมผัส รู้สิ่งต่าง ๆ ที่เป็นนามธรรม และการแสดงออกต่าง ๆ เช่น การกระทำ การพูด การสัมผัสถูกต้องสิ่งต่าง ๆ ตลอดจนการสัมพันธ์กับคนอื่น เป็นต้น ล้วนตั้งอยู่บนพื้นฐานของโลกภายใน หรือเป็นเรื่องหรือกระบวนการของโลกภายในทั้งสิ้น

ในพุทธปรัชญานั้น ไม่ได้ถือว่า ตา เป็นสิ่งที่ทำหน้าที่เห็น หู ทำหน้าที่ได้ยิน เสียง จมูก ทำหน้าที่
 รู้สึกกลิ่น ลิ้น ทำหน้าที่รู้รส กาย ทำหน้าที่รู้การถูกต้อง กาย ทำหน้าที่เคลื่อนไหวโดยลำพังตัวเอง สมองทำ
 หน้าที่รู้ - ไรต่าง ๆ ที่เป็นปัจจุบัน อดีต และอนาคตได้เอง หรือองค์ประกอบหลาย ๆ อย่างทางกาย
 เช่น ลิ้น ริมฝีปาก ฟัน และหลอดลม เป็นต้น ทำหน้าที่พูดได้เอง... แต่พุทธปรัชญาถือว่า ตา หู จมูก ลิ้น
 กาย และหทัยวัตถุ เป็นรูป รูปทำหน้าที่กระทบอารมณ์ได้ รับอารมณ์ได้ แต่รู้อารมณ์ไม่ได้ สิ่งที่ทำหน้าที่
 ที่รู้อารมณ์ต่าง ๆ นั้นคือจิต อารมณ์ที่จิตรู้ทางตาคือรูป ตา ทำหน้าที่รับหรือกระทบรูป ตา ทำหน้าที่ได้แค่
 นั้น ส่วนที่รู้ว่ารูปอะไร หรือรูปนั้นเป็นอย่างไร เป็นหน้าที่ของจิต อารมณ์ที่จิตรู้ได้ทางหูคือเสียง หู ทำ
 หน้าที่เพียงรับหรือกระทบเสียง ต่อจากนั้นจิตทำหน้าที่รู้ว่าเสียงอะไร หรือเสียงนั้นเป็นอย่างไร
 อารมณ์ที่จิตรับรู้ทางจมูกคือกลิ่น จมูก ทำหน้าที่เพียงรับหรือกระทบกลิ่น ต่อจากนั้นจิตทำหน้าที่รู้ว่า กลิ่น
 อะไร หรือกลิ่นนั้นเป็นอย่างไร อารมณ์ที่จิตรู้ได้ทางลิ้นคือรส ลิ้น ทำหน้าที่เพียงรับหรือกระทบรส ต่อ
 จากนั้น จิตทำหน้าที่รู้ว่ารสอะไร หรือรสเป็นอย่างไร อารมณ์ที่จิตรู้ทางกายคือสิ่งที่มากระทบถูกต้องกาย
 กาย ทำหน้าที่เพียงรับหรือกระทบสิ่งที่มาตอังกาย ต่อจากนั้น จิตก็ทำหน้าที่รู้ว่าสิ่งที่มาตอังกายนั้นคืออะไร
 หรือเป็นอย่างไร อารมณ์ที่จิตรับรู้ได้ทางหทัยวัตถุ นั้นคือธรรมารมณ์หรืออารมณ์ ๖ หทัยวัตถุทำหน้าที่
 เพียงรับหรือกระทบธรรมารมณ์ ต่อจากนั้น จิตก็ทำหน้าที่รู้ว่าธรรมารมณ์นั้นคืออะไร หรือเป็นอย่างไร
 ... แสดงว่า การที่คนเราจะติดต่อกับของหรือรับรู้สิ่งต่าง ๆ ในโลกภายนอกได้ ก็เพราะโลกภายใน
 คือจิตทำหน้าที่รับรู้โดยอาศัยตา หู จมูก ลิ้น กาย และหทัยวัตถุ (อายตนะภายนอก ๖ และอายตนะภายใน ๖ ซึ่งเป็นรูป) เป็นฐานในการรู้

นอกจากนี้แล้วในพระอภิธรรม ยังมีเนื้อหา (ที่เป็นหลักวิชา) เกี่ยวกับความสำคัญของจิตอยู่
 หลายเรื่อง แต่ในที่นี้จะนำมาศึกษาพิจารณา ๒ เรื่อง คือ (๑) กิจของจิต ๑๔ ประการ* และ
 (๒) วิถีจิต

ความสำคัญของจิตนั้น ถ้าพูดตามนัยของกิจ ๑๔ ประการของจิตแล้ว จะเห็นว่า จิตมีความ
 สำคัญต่อช่วงชีวิตทั้งหมดของคนแต่ละคน เริ่มตั้งแต่เกิด (ปฏิสนธิ) จนกระทั่งสิ้นชีวิต (จุติ) ซึ่งมีแง่ที่ควร
 พิจารณาได้เป็น ๓ ช่วงหรือ ๓ ตอน ดังนี้

๑. ในช่วงปฏิสนธิจิต คือในขณะที่คนเราเกิดในชาติหรือภพใหม่^{**} ในขณะที่เริ่มแรกสุดนี้
 จิตทำหน้าที่ปฏิสนธิ (ในครรภ์ของมารดา) คือปฏิสนธิจิต มี ๑๔ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ ดวง
 มหาวิปากจิต ๔ ดวง และมหัคคตวิปากจิต ๘ ดวง พุทธปรัชญาไม่ได้ปฏิเสธเหตุปัจจัยเกิดของคนใน
 แห่งของชีววิทยา ยอมรับความจริงหรือเหตุปัจจัยในแง่ของสสารหรือชีวภาพ ดังเช่นแสดงเหตุปัจจัยเกิด
 ของมนุษย์ว่า มี ๓ ประการ คือ (๑) การอยู่ร่วมกันของมารดาบิดา (๒) มารดามีระดู และ (๓)
 สัตว์ถือปฏิสนธิ พร้อมทั้งแสดงถึงขั้นตอนของการวิวัฒนาการทางชีวภาพของมนุษย์ เริ่มแต่จุดปฐมกำเนิด
 คือเป็นกลละจนกระทั่งคลอดจากครรภ์ของมารดา***

* ดูเพิ่มเติม กิจของจิต ๑๔ ประการ หน้า ๒๐๐ และวิถีจิต หน้า ๑๘๐-๑๘๖

** ความหมายของคำว่าเกิดในชาติหรือภพใหม่ ไม่ใช่หมายถึงเอาตอนที่คลอดจากครรภ์ของมารดาออกมา
 สู่ออกมาสู่โลกภายนอก แต่หมายถึงตอนจุดลงสู่ครรภ์มารดา อันเป็นเบื้องต้นที่เปลี่ยนจากภาวะหนึ่ง (เก่า) มา
 เป็นภาวะหนึ่ง (ใหม่) ด้วยอำนาจเหตุปัจจัยคือกรรม

*** ดูเพิ่มเติม กำเนิด ๓ หน้า ๖๘ และการวิวัฒนาการของกาย หน้า ๘๖-๘๒

จะเห็นว่า เหตุปัจจัย ๒ ประการแรกคือการอยู่ร่วมกันของมารดาและบิดา และมารดามีระดู ตลอดจนการวิวัฒนาการของกาย(รูป) ตามขั้นตอนต่าง ๆ นั้น เป็นเรื่องของกายหรือชีวภาพที่มีอยู่จริงและเป็นไปเช่นนั้น แต่ถึงอย่างไรก็ตาม พุทธปรัชญามีได้ถือว่า การถือกำเนิดของมนุษย์มิได้อยู่ในขอบเขตของเหตุปัจจัยเพียงแค่นั้น แต่ยังมีเหตุปัจจัยที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือเหตุปัจจัยขั้นที่ ๓ ได้แก่สัตว์ถือปฏิสนธิร่วมอยู่ด้วย สัตว์ถือปฏิสนธิตามความหมายในพระอภิธรรมนั้นก็คือจิตทำหน้าที่ถือปฏิสนธิ (ปฏิสนธิกิจ) ดังนั้น ตามทรรศนะของพุทธปรัชญา มนุษย์จะอุบัติไม่ได้ ถ้ามีเพียงเหตุปัจจัย ๒ อย่าง คือ การอยู่ร่วมกันของมารดาและบิดา และมารดามีระดู โดยไม่มีเหตุปัจจัยที่ ๓ คือจิตทำกิจหรือหน้าที่ถือปฏิสนธิ

๒. ในช่วงปรวัติกาล คือช่วงชีวิตระหว่างเกิดกับตาย ชีวิตช่วงนี้อาจจะมีอายุยืนยาวถึง ๗๐-๘๐ ปี ชีวิตช่วงนี้ ถ้ามองตามแง่ของการทำหน้าที่(กิจ)ของจิตตามนัยพระอภิธรรมแล้ว จะเห็นว่า เป็นช่วงแห่งโลกของจิตทำงานทั้งสิ้น การงานที่จิตทำในช่วงปรวัติกาลทั้งหมดนี้ มี ๑๒ อย่าง คือ

๑) จิตทำหน้าที่รักษาองค์แห่งชาติภพ ได้แก่ทำหน้าที่รักษาภาวะแห่งชีวิตให้คงอยู่ตามลักษณะและขั้นพื้นเพของแต่ละบุคคล เช่น ลักษณะที่เป็นขั้นพื้นฐานหรืออุปนิสัยของบุคคลที่เคยประกอบความซื่อซื่อมาก ของบุคคลที่ประกอบความคึกคักมาก ของสัตว์ ตลอดจนของบุคคลที่ได้รับบรรลุคุณธรรมชั้นสูง เช่น พระโสดาบันและพระอรหันต์ เป็นต้น บุคคลต่าง ๆ เหล่านี้ย่อมมีลักษณะที่เป็นภาวะพื้นฐานของชีวิตที่เป็นชาติภพแตกต่างกัน จิตที่ทำหน้าที่รักษาภาวะแห่งชีวิตตามนัยแห่งชาติหรือภพให้คงอยู่นั้น เรียกว่าภวังคจิต ทำหน้าที่ภวังคกิจ (มี ๒๔ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิปากจิต๘ และมหัคคตวิปากจิต๘)

๒) จิตที่ทำหน้าที่น้อมเข้าไปหาอารมณ์ใหม่ที่มากกระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กายและทางใจ เรียกว่า อารัชชนจิต ทำหน้าที่อารัชชนกิจ (มี ๒ ดวง คือ ปัญจทวารารัชชนจิต ๑ และมโนทวารารัชชนจิต ๑)

๓) จิตที่ทำหน้าที่เห็น เรียกว่าทสฺสนจิต ทำหน้าที่ทสฺสนกิจ (มี ๒ ดวง คือจักขุวิญญาณจิต ๒)

๔) จิตที่ทำหน้าที่ได้ยิน เรียกว่าสฺวณจิต ทำหน้าที่สฺวณกิจ (มี ๒ ดวง คือโสตวิญญาณจิต ๒)

๕) จิตที่ทำหน้าที่รู้สึกเย็น เรียกว่าชฺยานจิต ทำหน้าที่ชฺยานกิจ (มี ๒ ดวง คือชฺยาวินญาณจิต๒)

๖) จิตที่ทำหน้าที่รู้รส เรียกว่าสาณจิต ทำหน้าที่สาณกิจ (มี ๒ ดวง คือชีวหาวิญาณจิต ๒)

๗) จิตที่ทำหน้าที่รู้สิ่งที่มาถูกต้องสัมผัส เรียกว่ามุสนจิต ทำหน้าที่มุสนกิจ (มี ๒ ดวง คือกาย-วิญญาณจิต)

๘) จิตที่ทำหน้าที่รับบัญญัติอารมณ์คืออารมณ์ ๔ อย่าง ได้แก่รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ และโผฏฐัพพารมณ์ เรียกว่าสํมปฺปญฺณจิต ทำหน้าที่สํมปฺปญฺณกิจ (มี ๒ ดวง คือ สํมปฺปญฺณจิต ๒)

๙) จิตที่ทำหน้าที่ไตสวนบัญญัติว่า เป็นกุศล ออกุศล หรือกิริยา เรียกว่าสันตฺริณจิต ทำหน้าที่สันตฺริณกิจ (มี ๓ ดวงคืออุเบกขาสันตฺริณจิต ๒ และโสมนัสสันตฺริณจิต ๑)

๑๐) จิตที่ทำหน้าที่ตัดสินบัญญัติลงไปได้เด็ดขาดว่า เป็นกุศล ออกุศล หรือกิริยา เรียกว่าโวกฺขุฬฺพนจิต ทำหน้าที่โวกฺขุฬฺพนกิจ (มี ๑ ดวง คือมโนทวารารัชชนจิต)

๑๑) จิตที่ทำหน้าที่เสพเสวยอารมณ์ที่เป็นกุศล ออกุศล หรือกิริยา เรียกว่าชฺวนจิต ทำหน้าที่ชฺวน-กิจ (มี ๔๔ ดวง คือ ออกุศลจิต ๑๒ มหิสฺสุปาทจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ มหัคคตกุศลจิต ๘ มหัคคตกิริยาจิต ๘ และโลกุตตรจิต ๘)

๑๒) จิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ที่เหลือจากขวนะ (ก่อนที่จิตจะตกเข้าสู่ภวังคจิตตามเดิม) เรียกว่า ตทาสัมปนจิต ทำหน้าที่ตทาสัมปนกิจ (มี ๑๑ ดวง คือ สันตிரณจิต ๓ และมหาวิปากจิต ๘)

๓. ช่วงจุดกาล คือช่วงที่สิ้นชีวิตหรือตาย หรือช่วงที่เคลื่อนจากภพนี้หรือชาตินี้ไปสู่ภพใหม่ หรือชาติใหม่ ถ้าจะคำนวณระยะเวลาช่วงจิตที่ทำหน้าที่จุดแล้ว เป็นช่วงที่สั้นนิดเดียว ยากที่จะคำนวณนับได้ จิตที่ทำหน้าที่ในช่วงสุดท้ายของชีวิตในชาตินั้น (ในแต่ละชาติ) เรียกว่าจุดจิต ทำหน้าที่จุดกิจ (มี ๑๔ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิปากจิต ๘ และมหัคคตวิปากจิต ๔)

อนึ่ง ความสำคัญของจิต ถ้าพิจารณาโดยนัยของวิถิจิตในพระอภิธรรมแล้ว จะเห็นว่า ชีวิตขณะหนึ่ง ๆ ของคนเราประกอบขึ้นด้วยจิตที่เกิดขึ้น (ทำหน้าที่) หลายแสนหลายล้านดวง ความเกิดขึ้นแล้วดับไปอย่างติดต่อกันเนื่องของจิตเหล่านั้น เป็นไปอย่างรวดเร็วมาก และการเกิดขึ้นของจิตดังกล่าว นั้นจะเกิดขึ้นและเป็นไปในรูปของวิถิจิต การเกิดขึ้นและประทุติเป็นไปของวิถิจิตนี้เป็นไปในรูปของ วิภังค์หรือวงจร เพราะเหตุนี้จึงมีผู้รู้บางท่านกล่าวว่า วิถิจิตก็คือวิภังค์หรือวงจรของจิตนั่นเอง วิถิจิตหนึ่ง ๆ หรือวงจรของจิตหนึ่ง ๆ (ถ้าเป็นปัญจทวารวิถิ อติมหันตารมณ) จะประกอบด้วยจิต ๑๗ ขณะ (๑๗ ดวง) สภาพของชีวิตหรือความเป็นไปของชีวิต ตลอดจนคุณภาพของชีวิตที่เป็นบุญ บาป ดี หรือชั่วของบุคคลแต่ละคน จะเป็นอย่างไรนั้น ขึ้นอยู่กับวงจรของจิต (วิถิจิต) ที่ประกอบรวมกันเข้านี้เอง และเกิดขึ้นเสร็จสมบูรณ์แล้วในภายในวิถิจิตนั่นเอง